

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અનાસક્તિયોગ	૦—૨—૦
અહિંસા	૦—૮—૦
આત્મકથા ભા. ૧-૨	૧—૦—૦
આત્મકથા ભા. ૧-૨ (નાગરી લિપિ)	૦—૧૪—૦
કેળવણીનો કાયડો	૧—૦—૦
ખરી કેળવણી	૦—૧૨—૦
ગીતાબોધ	૦—૧—૬
ગોસેવા	૦—૫—૦
ત્યાગભૂતિ અને બીજા લેખો	૦—૧૨—૦
૬૦ આં સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧—૧૨—૦
ધર્મમંથન	૦—૧૨—૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦—૧૪—૦
‘નીતિનાશને માર્ગે’	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦—૬—૦
સૌકંદ્રીસનો બચાવ	૦—૧—૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧—૪—૦
ગામડાંની વહારે	૦—૧—૦
ચેરવડાના અનુભવ	૦—૧૨—૦
દિંદ રવરાજ (હસ્તાક્ષરમાં, ખાલીનું ૫ કું)	૧—૧૨—૦
“ (“ તાફું ૫ કું)	૧—૪—૦
“ (જાપેહું)	૦—૪—૦
ગીતાપદાર્થકોષ	૦—૪—૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧—૮—૦

નવચંપન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

જમનાદાસ ભગવાનદાસ સ્મારક

ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

૧	જાતે મજૂરી કરનારાઓને	૦—૩—૦
૨	ત્યારે કરીશ શું ?	૧—૦—૦
૩	જીનનગોધન	૧—૦—૦
૪	કેળવણીના પાયા	૧—૦—૦
૫	સત્યાગ્રહી ગેરીસન	૧—૦—૦
૬	સદ્માનવૃત્તિ	૧—૪—૦
૭	જપજી	૦—૬—૦
૮	આપણો આર્થિક પ્રશ્ન	૧—૦—૦
૯	ચીનનો અવાજ	૦—૮—૦
૧૦	ગાંધીજીની માધના	૧—૪—૦
૧૧	શ્રીમદ્ભાગવત	૧—૬—૦
૧૨	બિધર્મનું જીનન	૦—૧૦—૦
૧૩	સો ટકા સ્વદેશી	૧—૪—૦
૧૪	મારી વ્યાપક કેળવણી	૧—૪—૦
૧૫	સ્વદેશી સમાજ	૦—૮—૦

હિંદુ જીવનદર્શન

[રાધાકૃષ્ણનું The Hindu View of Life]

અનુવાદક

અંકશંકર માણસંકર શુક્લ

• મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત ગણાબાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

આ નાની માળાનાં વ્યાખ્યાનો જે રૂપમાં અપાયેલાં તે રૂપમાં જ છાંપેલાં છે; તેમાં હિંદુ જીવનદર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. હું જાણું છું કે જે કેટલીક વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણાય અને જેના વિના હિંદુ જીવનદર્શનનું કોઈ પણ નિરૂપણ અધૂરું ગણાય તેનો નિર્દેશ આમાં કરવામાં નથી આવ્યો; અને ખીજા બાજુ કેટલાક અભિપ્રાયો એવા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે જેના સમર્થનમાં પુરાવો કે દલીલ આપવાં જોઈએ છતાં અહીં નથી આપ્યાં. હિંદુ અધ્યાત્મજ્ઞાનના આખા વિષયની ચર્ચા મેં આ વરસે એગસ્ટમાં આપેલાં હેસકેલ વ્યાખ્યાનોમાં વધારે વિસ્તારથી કરી છે; અને એ વ્યાખ્યાનો જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે* આ પુસ્તકમાં રહેલાં કેટલાંકે મોટાં ગાળ્યાં પુરાશે. તે દરમ્યાન, જે આ સંક્ષિપ્ત વિવેચનથી વાચકને હિંદુધર્મની અંતર્ગત ભાવનાનો કંઈક ખ્યાલ મળશે તો હું સંતોષ માનીશ.

ન્યૂ યૉર્ક શહેર

૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬

સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

*આ વ્યાખ્યાનો An Idealist View of Life એ નામથી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
६	नीचेथी ३	प्रकीर्तिताः	प्रकीर्तिताः
१२	१४	निरन्नाध	अन्नाधित
१८	७	प्रतिअन्	प्रतिअन्
२१	छेस्ती	तदन्नातस्य	तदन्नास्तस्य
२७	"	बुद्धिना	बुद्धना
२८	नीचेथी ३	अवर्तनना	अवर्तनना
३३	१७	पुक्कसा	पुक्कसा
"	१८	च्युयन्ति	च्युयन्ति
४०	१४	जगदाभिडे	जगदभिडे
४१	२१	जगदाम्बिके	जगदम्बिके
४४	६	अन्ने	अन्ने
५३	३	प्रियदर्शी	प्रियदर्शी
७६	२	नियमे	नियमे
११२	१२	स्वाय	स्वार्थ
१२०	१७	आधिक	आर्थिक
१२१	४	सर्व	सर्व
"	नीचेथी ३	सामर्थ्य	सामर्थ्य
१२३	नीचेथी ७	मैत्रो	मैत्रो

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
વ્યાખ્યાન ૧ છું	
આધ્યાત્મિક અનુભવ : તેનું સ્વરૂપ .	૩
વ્યાખ્યાન ૨ છું	
ધર્મોનો સંઘર્ષ : હિંદુ વલણ .	૨૯
વ્યાખ્યાન ૩ છું	
હિંદુધર્મ : ૧ .	૫૮
વ્યાખ્યાન ૪ થું	
હિંદુધર્મ : ૨ .	૫૯

વ્યાખ્યાન ૧૬

આધ્યાત્મિક અનુભવઃ તેનું સ્વરૂપ

આજે સડુથી પહેલાં તો મારે એક્સપ્રેસની મેંચેસ્ટર કોલેજના અધિકારીઓનો — ખાસ કરીને પ્રિન્સિપાલ જેક્સનો — તેમણે મને હિંદુધર્મના મૂલમૂલ સિદ્ધાંતો પર વ્યાખ્યાન આપવા મમતાપૂર્વક બોલાવ્યો. તેને સારું ઉપકાર માનવાનો છે. પ્રિન્સિપાલ જેક્સે મારા કામનું જે હેતુપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે તે મારા કામની ટિંમત કરતાં વધારે તેમના સૌજન્યનું જ સૂચક છે. હિંદુધર્મનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસનું અથવા તો તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેણે આપેલા ફાળાનું વર્ણન ચાર વ્યાખ્યાનોમાં આપવું શક્ય નથી. તેથી હું માત્ર હિંદુધર્મનાં મુખ્ય આદર્શો ને આકાંક્ષાઓનું વર્ણન કરીશ, અને આજના કેટલાક મહત્ત્વના પ્રશ્નોને વિષે તે કેવી રીતે વિચાર કરે છે ને તેના કેવા ઉકેલ સૂચવે છે તે જ બતાવીશ. આટલું પણ અનિમલેપમાં, ઠેવળ સૂત્રરૂપે જ કરી શકાય એમ છે.

એક મુશ્કેલી આરંભમાં આવીને ઝિબી રહે છે, ને તે હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા આપવાની. ઘણા માને છે કે હિંદુધર્મ એ ખાસી એક નામ છે, ને એ નામ જેને યથાર્થપણે લાગુ પાડી શકાય એવી કોઈ વસ્તુ હસ્તી ધરાવતી જ નથી. એ શું માન્યતાઓનું મંત્રહરયાન છે ? કર્મકાંડના વિધિઓનો શંભુમેળો છે ? કે કેવળ એક નકશો — એક ભૌગોલિક નામમાત્ર છે ? એવા મહુ પ્રશ્નો પુઝાયા છે. હિંદુધર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ ખરેખર હસ્તી ધરાવતી હોય તોપણ તેનું સ્વરૂપ યુગે યુગે ને મમાજે

મમાજે બદલાતુ ગયું છે વેદકાળમા એનો એક અર્થ હતો,
 બ્રાહ્મણમા મીજો હતો, અને બૌદ્ધકાળમા વળી ત્રીજો જ
 હતો. શૈવને મન એનો એક અર્થ છે, વૈષ્ણવને મન બીજો
 છે, ને શાકતાને મન કઈક જુદો જ છે. હિંદુધર્મના બિન્ન
 બિન્ન સ્વરૂપોને એકતામા અર્થિત કરનારી, સર્વ રૂપોમા સમાન
 એવી, કાંઈ ચીજ ખોળતા આપણને જોટલી મુશ્કેલી પડે છે,
 તેટલી જ સહેનાઈથી હિંદુધર્મ તેની સાથે સસર્ગમા આવેલી
 પ્રજાઓના ઇચ્છાને ને વિચારોને હમેશા પોતામા સમાનતો
 ગણે છે. પણ હિંદુધર્મના વિવિધ સ્વરૂપોને એકસૂત્રે બાંધનારી,
 અને તેના ઇતિહાસના બિન્ન બિન્ન યુગોને એક સાકળે જોડી
 તેમાથી એ-અખડ મજબૂત દેહનું સર્જન કરનારી, આત્માની
 એકતા હિંદુધર્મમા જો ન હોય તો તેણે જે પુરુષાર્થ કરી
 દેખાડ્યો, જે સિદ્ધિઓ માધી બતાવી તેનો ખુલાસો આપી
 શકાય એમ નથી નિસર્ગની જડ શક્તિઓનો વિચાર કોરે
 મૂઠીએ તો જગતમા માનની મરુતિને લગતી એવી કાંઈ
 વસ્તુ નિચરતી નથી જેનો ઉદ્ભવ ત્રીસમાથી ન થયો હોય—
 એ કથન આપમે આજ નુધી વાગ સાબળ્યું છે પણ એ
 સાન માત્ર નથી આડ્યું જગત હિંદુધર્મે પાડી આપેલા
 સ્વન ન ચીના પર ચાલે છે ચીન અને જપાન તિષ્ઠત
 અને મિરામ બ્રહ્મદેશ અને સિંહનદીપ ભારતવર્ષને પોતાનું
 આધ્યાત્મિક પિતૃ માને ૬ હિંદુ સંસ્કૃતિ પણ કઈ નથી
 મની કે અત્યાધુનિક નથી તેની ઐતિહાસિક તવારીખો ચાગ
 દગ્ગરથી પણ વધારે વરમની જૂની છે અને તે માળે પણ
 તેજે મરુતિની જે પ્રજા પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો સ્ત્રોત, કેટલી-
 ના-ધીમે ને વ્યગ્રમય થવી ગયા જેવો જના, આજ લગી
 અખડ ને અચિન્ન વહી રહ્યો છે ચા-પાચ દગ્ગર વરમના
 આધ્યાત્મિક ચિંતન ને અનુભવનો પન્થિમ ને ધમારો
 મદન પ્રીતે પણ એ મરુતિ જીવતી રહી શકે છે બિન્ન

ભિન્ન જાતિ અને સંસ્કૃતિઓવાળી પ્રજાઓ ઇતિહાસના આરંભકાળથી ભારતવર્ષમાં ઝોઘની પેઢે ઝિતરી આવી છે, છતાં હિંદુ સંસ્કૃતિએ પોતાનું વચ્ચેનું, પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ ટકાવી રાખ્યું છે; અને રાજસૂતાના ટેકાવાળા ને ધર્મોત્તરના ઝનૂનવાળા ધર્મો પણ ભારતવાસીઓના બહુ મોટા ભાગની પાસે જળજળરીથી પોતાના મતનો સ્વીકાર કરાવી શક્યા નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિમાં કંઈક એવી જીવનશક્તિ છે જે બીજા કેટલાક વધારે વેગવાન પ્રવાહોમાં દેખાતી નથી. જેમ કોઈ વૃક્ષમાં જીવનસ્રોત વહે છે કે નહિ એ જોવાને તેને છેદી જોવું પડતું નથી, તેમ જ હિંદુધર્મ જીવંત છે કે કેમ એ જોવાને તેને છેદીને જોવું પડે એમ નથી.

હિંદુ સંસ્કૃતિને 'હિંદુ' એ નામ એટલા સારુ અપાયું છે કે તેના મૂળ સંસ્થાપકો અથવા જૂનામાં જૂના અનુયાયીઓ સમસિંધુના પ્રદેશમાં વસતા હતા. એ પ્રદેશ આજે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત અને પંજાબને નામે ઓળખાય છે.^૧ સિંધુ નદીના ભારતવર્ષ તરફના કાંઠા પર વસતી પ્રજાને ઈરાનીઓ અને તેમની પછી પશ્ચિમમાંથી ચડી આવનાર લોકોએ 'હિંદુ' એ નામ આપ્યું હતું. પંજાબમાંથી એ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ગંગા-કાંઠાના પ્રદેશમાં ફેલાયો; ત્યાં તેને એ પ્રદેશમાં વસતી આદિવાસી જાતિઓના અનેક સંપ્રદાયોનો બેટો થયો. દક્ષિણપથ તરફના એના ધસારામાં આર્ય સંસ્કૃતિ દ્રાવિડ સંસ્કૃતિના મંસર્ગમાં આવી, ને અંતે તેના પર વિજય મેળવી પોતાનું પ્રભુત્વ તેના પર સ્થાપિત કર્યું; જોકે એ દ્રાવિડ સંસ્કૃતિની અસરથી તેનામાં કેટલુંક પરિવર્તન પણ થવા પામ્યું ખરું. આર્ય સંસ્કૃતિ આખા ભારતવર્ષમાં પથરાતી ગઈ તેમ તેમ તેનામાં અનેક પરિવર્તો થયા, છતાં સમસિંધુને કાંઠે ઘડાયેલી પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથેની એકસૂત્રતા તેણે જાળવી રાખી. 'હિંદુ'

શબ્દ મૂળ અમુક પ્રદેશ પગલે રખાયેલો હતો, કેઈ ધર્મ પગલે નહીં હિંદુ એટલે નિશ્ચિત સીમાવાળા એક ભૌગોલિક વિસ્તારમાં ગહેનારા થોડો, એટલો જ અર્થ અભિપ્રેત હતો જ ગલી અને અર્ધસંસ્કૃત આદિવાસીઓ, સુસંસ્કૃત દ્રાવિડો, અને વૈદિક આર્યો એ બધા હિંદુ હતા, કેમકે સહુ એક જ માતાના પુત્રો હતા.* ભારતનર્મમાં રસતા સ્ત્રીપુરુષા બિન્ન બિન્ન લોહી અને વશવાળા, જુદા જુદા અનેક દેવોને પૂજનારા, અને નાના પ્રજાગ્ના ધર્મરિધિ આચરનારા હતા, એ નિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ હિન્દુ નિયાંકોની ગણતરી બહાર ન હતી +

જાણે આ પૂરતુ ન હોય તેમ. આ દેશના ઇતિહાસના આરબકાળથી પરદેશીઓના ટોળા પગ ટોળા આ દેશમાં ઊતરી આવતા ગયા છે, એમાંના કેટલાંક હિન્દુસ્તાનને પોતાનું ઘર મનાવ્યું છે, ને એમ ઈને આ પ્રશ્નની જટિલતામાં ઉમેરો કયો છે આવા પૃથક અને વિભિન્ન, ઘણા નાખલામાં તો આ દેશની પ્રજા જોડે ભગી ન થકે એના, અને હિતગ દક્ષિણ લગભગ બે હજાર માઈલ અને પૂર્વ પાશ્ચિમ લગભગ અઢાંચો માઈલ લાંબા પહોળા વિશાળ ખંડમાં ઠેંગે રિખગાયેલા લોકગણમાંથી હિન્દુ સમાજની રચના કેવી રીતે થતા પામી? એ વાત તો નિર્વિનાદ છે કે થોડા જ મેકામાં નાસ્કૃતિક એકતાની ભાવના દેશના મોટા ભાગમાં ફેલાઈ ગઈ, અને સંસ્કારની જુદી જુદી શ્રેણીએ ઊભેલા એવા અનેક જુદા જુદા જાતિસમૂહો એક દેશવ્યાપી સમાન વાનાવગણમાં નમોળ થઈ ગયા હિન્દુઓના અનેક સપ્રદાયો ત્યજે જે બેદો દેખાય

+ ૧૧ વર્ષે ભારત નામ ભારતી યત્ર સતતિ ।

+ ભારતપુ સ્ત્રિય પુસો નાનાવર્ણા પ્રસીતિના ।

નાનાદેવાર્ચને યુક્તા નાનાકર્માણિ કુવેત ॥

— કૂર્મપુરાણ

છે તે ઓછેવત્તે અંશે સપાટી પરના છે, અને હિંદુઓ એક સમગ્ર સમાજ તરીકે જોતાં એક વિશિષ્ટ સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે, અને એક ઇતિહાસ, એક સાહિત્ય ને એક સંસ્કૃતિ વડે એક પ્રજા બનેલા છે. મિ. વિનમેન્ટ રિમથ કહે છે : “ભાગતવર્ષમાં જિંડી તલરપર્શી મૂલગત એકતા છે એ વિષે લવલેશ શંકાને સ્થાન નથી. એ એકના તે ભૌગોલિક પૃથક્ત્વ અથવા ગાંઠકીય વચ્ચે જોમાંથી એકે વડે પેદા થતી એકતાના દરતાં ઘણી વધારે ગભીર છે. એ એકતા લોહી, રંગ, ભાષા, પોશાક, રીતભાન ને સંપ્રદાયની અસંખ્ય ભિન્નતાઓને બેદીને પાર જાય છે.” આ અનેક બિન્ન બિન્ન જાતિઓના સમન્વય કરવા માટે અને તેઓ શાંતિ ને મુખ્યવસ્થાથી રહી શકે એવી સ્થિતિ પેદા કરવા માટે હિંદુધર્મને પોતાના જ કલ્પેલા ઉપાયો યોજવા પડ્યા હતા, કેમકે તેને માર્ગદર્શન કરે ને ટેકો આપે એવું જ્ઞાન અને ગાણપણ ઇતિહાસમાંથી તેને મળે એમ ન હતું, અથવા હતું તો નહોતું. જગતમાં આજે પ્રજાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મો વચ્ચે ગેરસમજો પાર વિનાની જામી છે. આપણા આત્મધાતી કલકોમાંથી આપણને ઉગારે એવી કંઈકે યુક્તિ શોધવાને આપણે ખીતે ખીતે ને અચકાતે અચકાતે અંધારામાં શોધાં માગી રહ્યા છીએ. એવી સ્થિતિમાં ધાર્મિક વિચરોના પ્રશ્નો હિન્દુ પ્રજાએ જે રીતે તોડ કાઢેલા તેમાંથી આપણને કંઈકે પાક મળ્યા વિના ન રહે એવો સંભવ છે.

ધર્મ પ્રત્યેના હિંદુ સંસ્કૃતિના વલણમાં પણ એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા છે. ઇતર ધર્મોની બાજનમાં નિશ્ચિત બૌદ્ધિક માન્યતાઓના સ્પષ્ટ ભેદ પરથી તે તે ધર્મનું પૃથક્ત્વ દેખાઈ આવે છે. પણ હિંદુધર્મે પોતાને માટે એવી કશી સીમા બાંધી નથી. તેણે શુદ્ધિને અંતરદષ્ટિ કરતાં, પરંપરાગત નિશ્ચિત બૌદ્ધિક માન્યતાઓને સ્વાનુભવ કરતાં, ને બાહ્ય આચરણને

આત્મદર્શન કરતા ગૌણ માન્યા છે. ધર્મ એટલે સૂક્ષ્મ તાર્ત્વિક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કે કર્મકાંડનું અનુશીલન નથી, પણ એક પ્રકારનું જીવન, એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક અનુભવ છે. સત્યનું દર્શન અથવા સત્યનો અનુભવ એનું નામ ધર્મ છે. આ અનુભવ એ જાવનાનો હિરેક નથી કે મનની ટંપના નથી, પણ મનુષ્યના મમત્ર વ્યક્તિત્વનો, તેના સકલ આત્માનો પરમાત્મા સાથેનો અધ્યાત્મયોગ છે. ધર્મ એ આત્માની — અંતર્યામી આત્માની જ, બીજા જગાની નહીં — અમુક પ્રકારની જતિ છે, જેકે સામાન્ય રીતે એની સાથે બૌદ્ધિક મંતવ્યો, કલા અને સૌંદર્યના અનેક પ્રકારો, અને નૈતિક મત્સ્યાંકનો પણ યોગ્યેય યર્થ ગયેલાં હોય છે.

આધ્યાત્મિક અનુભવને બહારના બીજા કોઈ પ્રમાણની કે પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી. તે સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. તે પોતે જ પોતાની પ્રતીતિ દરાવે છે. પણ મત્સદ્રષ્ટાને પોતાની જાડામાં જાડી શ્રદ્ધા અને પ્રતીતિ એવી વાણીમાં પ્રગટ કરવી પડે છે પારી જે તે યુગના વિચારકો સમજી શકે તે સમજીને તમિ પામે. બુદ્ધિશાળી વર્ગની આવી સંમતિ ન મળે તો સત્યદ્રષ્ટા શ્રદ્ધા તે વિશ્વાસ પર આધાર રાખીને ચાલે છે. આ અર્થમાં ધર્મનો આધાર શ્રદ્ધા પર છે એમ કહેવાય. જે જડ શ્રદ્ધા શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય પર અવલંબે છે અને ધર્મનિષ્ઠ બનવાનો પગિશ્રમ વેઠ્યા વિના ધર્મનાં આશ્વાસન અનુભવના છરછે છે તે શ્રદ્ધા, અને અનુભવના પાયા પર ચિર અને દૃઢમૂલ થયેલી શ્રદ્ધા, એ જેમાં જમીન આમમાનનો ફગ છે ખિરતી ધર્મવેત્તા વેસ્લી પૂછે છે: “શ્રદ્ધા એટલે શું?” અને જવાબ દે છે: “શ્રદ્ધા એટલે કોઈ એક અથવા અનેક મતમનાંતર નહીં, પછી ભલે તે ગમે તેટલાં સાચાં કાં ન હોય. શ્રદ્ધા એ આત્માની આંખ છે; જેમ ભૌતિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભૌતિક વસ્તુઓનું આડલન થાય છે, તેમ જે શક્તિ વડે અતીન્દ્રિય — આધ્યાત્મિક

— વસ્તુઓનું આકેવન ચાય છે તે શક્તિનું નામ શ્રદ્ધા છે.”
 ધર્મના પગપૂર્વથી ચાલતા આવેલા સિદ્ધાંતોને વિશે રાખેલી
 આંધળી શ્રદ્ધા માણસને તારતી કે ઉગારતી નથી. શ્રદ્ધા એટલે
 શાસ્ત્રપ્રામાણ્યનો જડ. યાંત્રિક, વિચારરહિત સ્વીકાર, એવો
 નો અર્થ પ્રચલિત થવા પામ્યો છે તે યુરોપમાં ખ્રિસ્તી
 ઈશ્વરવાદે પાડેલા ઓવામાંથી ગ્રહી ગયેલો એક દુઃખ વાગ્યો
 છે. શ્રદ્ધા એટલે અંતરાત્માનો વિશ્વાસ અથવા આધ્યાત્મિક
 પ્રતીતિ એવો સાચો અર્થ લઈને ચાલીએ તો ધર્મનો અર્થ
 શ્રદ્ધા અથવા અંતરદષ્ટિ ચાય છે. આપણે એને શ્રદ્ધા કહીએ
 છીએ તેનું તારણ એટલું જ છે કે અન્ય પ્રકારનાં દર્શનોની
 પેઠે આત્મદર્શનમાં પણ ભૂલ હોવાનો મંભવ રહે છે, અને
 તેને તાર્કિક વિચારની સરાણુ પર ચડાવી કમી બેઠું આવશ્યક
 હોય છે. પણ બધાં પ્રત્યક્ષ દર્શનની પેઠે અંતરદષ્ટિ પણ એવી
 હોય છે કે ત્યાંથી વિચારનો ઉદ્ભવ થાય છે ને અતે વિચારને
 ત્યાં આવીને વિરમવું પડે છે. આધ્યાત્મિક અનુભવમાં ખરેખર
 સત્યનો જ સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ કહી શકાય એટલા માટે,
 તથા આધ્યાત્મિક અનુભવની નિશ્ચિતતાને તાર્કિક નિશ્ચિનતા
 તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવાય એટલા માટે, આપણે એ આધ્યાત્મિક
 અનુભવનું બુદ્ધિગમ્ય એવું વર્ણન આપવું પડે છે. હિંદુ
 દિલસૂત્રી બુદ્ધિ વિશે અવિશ્વાસ ધરાવતી નથી. બુદ્ધિ અને
 અંતરદષ્ટિ એ માનવી મનની બે શક્તિઓ. વચ્ચે સદાનો
 વિચ્છેદ હોઈ શકે જ નહિ. જે માન્યતાઓ આત્માના
 અધ્યાત્મપગયણુ જીવનને પોષે અને વિકસાવે તે ભૌતિક
 જગતના સ્વરૂપને અને નિયમોને અત્રતિકૂળ હોવી જોઈએ,
 કેમકે એ જગતની સાથે આપણો સંવાદ સાધી આપવો એ
 જ એ માન્યતાઓનું ધ્યેય હોય છે.

હિંદુઓના મુખ્ય ધર્મગ્રંથ જે વેદ, તે પૂર્ણતાને પામેલા
 આત્માઓએ કરેલા સાક્ષાત્કારની નોધરૂપ છે. એ બુદ્ધિ વડે

ઉપજીવી કાઢેલાં સૂત્રો નથી, પણ જીવનમાથી ઉતારેલા આલેખો છે. જેમનામા સત્યનું તીવ્ર બાન જગૃત હતુ એવા આત્માઓના આધ્યાત્મિક અનુભવોની એ નોંધ છે. એ પ્રમાણભૂત મનાય છે તે એ કારણે કે ધર્મના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાન એવા પુરુષોના અનુભવો એમા વર્ણવાયેલા છે. વેદની ઋચાઓમાં જો આત્મદર્શનની ઝલક ન હોત તો આપણને તે પ્રમાણરૂપ માનવાનુ કંઈ કાઠણ ન હતું. વેદોમા જે સત્યોનો આવિષ્કાર થયેલા છે તે સત્યો, અમુક શરતોનુ પાલન કરવામાં આવે તો, ફરી અનુભવી શકાય એમ છે. આધ્યાત્મિક અનુભવમાં સાચો ક્યો ને ખોટો ક્યો એ ભેદની પરખ કેમજ તર્ક વડે જ નથી થતી, અનુભવ વાટે પણ થઈ શકે છે. જુદી જુદી ધાર્મિક કલ્પનાઓને વિષે અખતરા ફરી જોવાથી, અને તેનું અનુસંધાન આપણા બાકીના જીવન જોડે સાધી જોવાથી, કુંદન કથું ને કથીર કથું એ આપણે નાણી શકીએ છીએ.

વેદોએ તે કાળના ધર્મપરાયણ પુરુષોએ જે ભિન્ન ભિન્ન રીતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો તે જાંધી રીતોનો સંગ્રહ કર્યો છે, અને ધાર્મિક જ્ઞાન અને વિકાસ વિષેના સામાન્ય સિદ્ધાંતો વર્ણવ્યા છે. એ અનુભવો પોતે વિવિધ પ્રકારના હોવાથી તેની તવારીખો પણ અનેકવિધ (વેદે વાપરેલો શબ્દ કહીએ તો 'વિશ્વતોમુખ') થઈ છે; એ 'વિશ્વતોમુખ'નો અર્થ જ્યતીર્થે તેની 'ન્યાયમુધા'માં 'અનેક અર્થવાણી' એવો કર્યો છે.

દરેક ધર્મમાં એ વસ્તુ આવશ્યક છે કે તેનો જૂતકાળનો વારમો પવિત્ર ગણાવો જોઈએ. જે સમાજ પોતાની પૂર્વ-પરંપરા અને પ્રણાલિકાને પવિત્ર ને પૂજનીય માને છે તે સમાજ શક્તિ અને રચાયિત્વ રૂપે અપરંપાર લાભ મેળવે છે. વૈદિક પરંપરાને હિંદુ સમાજે પવિત્ર માની, અને એ રીતે તે પરંપરાએ સમાજના મંચકારનો વારમો પેઢીહિતાર આજુ ગાખવામાં ને સંસ્કૃતિની ધાગને અત્રિચ્છિન્ન રાખવામાં મદદ કરી.

જોએ અંતરદષ્ટિ કરવા અસમર્થ હોય છે તેમને પણ ધર્મશ્રેય આધ્યાત્મિક જીવનની જાંખી કરાવે છે. જીવનના ઝંઝાવાતોમાં સપડાયેલા, તથા ચોતાનાં મુખદુઃખ ને ઉપાધિઓની, પાપ અને કલેશની જંગલમાં ફસાયેલા માણસોને પૂર્વપક્ષ ને ઉત્તરપક્ષવાળી ડાહી ડાહી દલીલો સાંભળવાની અથવા લાંબો વખત સતત નિદિધ્યાસ કરવાની ધીંગલો હોતી નથી; પણ તેમને એવું કંઈક સૂત્ર, એવો કંઈક મંત્ર, એવો કંઈક જીવનનો નિયમ જોઈએ છે જેને તેઓ આશ્રયનરૂપ ગણી શકે. એની મારફતે તેમનો જીવનના નવા માર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે. ધર્મની જીવંતીજગતી પ્રજ્વાલિકા આપણી આંતરિક શક્તિઓ પર પ્રભાવ પાડે છે, આપણા સ્વભાવને સહૃદય બનાવે છે, અને આપણને જ્યાં હોઈએ તેના કરતાં જાંચી કક્ષાએ લઈ જાય છે. એ પ્રજ્વાલિકા વડે દરેક પેઢી એક વિશિષ્ટ ઢાળમાં ઢળાય છે, અને એ ઢાળને લીધે સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક પ્રકારને વ્યક્તિત્વ ને વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જોએ આપખણે સત્યનું દર્શન કરવા માગતા હોય તેમને પણ આરંભની દશામાં માર્ગદર્શકની જરૂર પડે છે.

વેદ પ્રત્યેનું હિન્દુઓનું વલણ સદીક અઢાનું છે : અઢા એટલા માટે કે જે માન્યતાઓ ને ઉપાસનાવિધિઓ આપણા પૂર્વજોને ઝામ લાગ્યાં તે આપણને પણ ઉપયોગી નીવડવાનો સંભવ છે, દીકા એટલા માટે કે પાઞ્ચલ યુગોનો પુરાવો ગમે તેટલો કીમતી હોય તોપણ એ પુરાવો તપામવાના ને માયા ખોટાનો બેદ પાડવાના આગના યુગનો સંકેત છે છીનવી શકતો નથી. પ્રાચીન પુરુષોના આત્મામાં ઈશ્વરી વાણીના જે પડધા પડયા તે અતિ મૂલ્યવાન અવશ્ય છે; પણ એને વિષે જોડા આદર ધરાવવાની સાથેસાથે, આપણે એ સત્યનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે ઈશ્વરે તેનાં જ્ઞાન અને પ્રેમનો આવિષ્કાર કરવાનું કંદી સમાપ્ત કર્યું નથી. વળી આધ્યાત્મિક અનુભવનો

આપણે જે અર્થ કરીએ તેનો વિજ્ઞાનની ગોઠવણીની સાથે
પણ મેળ ખાતો હોવો જોઈએ. જેમ જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધે
છે તેમ ઈશ્વર વિશેની આપણી કલ્પના વધારે ને વધારે
ચિકિત્સાની જાય છે શ્રુતિના — ધર્મની પ્રણાલિકાના — જે
અગાઉ નર્કની કસાટીમા ટકી રહે એવા હાથ તેને જ આપણી
ઈન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જગ્યા શ્રેષ્ઠ ગણી રાજાય, શ્રુતિમાનને
— આખી પ્રણાલિકાને — નહીં ૧

ધર્મ વિષની હિંદુ ફિલસૂફીનો આરંભ પ્રયોગથી થાય
છે ને અતે તેની મહાપ્રિ પણ પ્રયોગમા થાય છે માત્ર આ
પ્રયોગનું ક્ષેત્ર હિંદુધર્મે માનવી અમાનના જેટલું વિશાળ માનેલું
છે ખીજા ધર્મો કોઈ અમુક મર્યાદિત દરજ્જાને માત્ર માનીને
ત્યાથી આગળને માટે પ્રસ્થાન કરે છે દાખલા તરીકે, ખ્રિસ્તી
તત્ત્વજ્ઞાન એક વસ્તુ પહેલેથી જ સાચી સિદ્ધ થયેલી માને છે
તે એ કે મનુષ્યના અતગતમા હોયતી ઈશુ ખ્રિસ્તની નિગમાવ
સત્તા નિર્વિવાદ ને અન.સિદ્ધ છે, અને આત્માને નાગ્વાની
ઈશુની શક્તિ ને છઠ્ઠા વિશે અનામ્થા કે અનિશ્ચાસ સેવી
ગકાય જ નહીં આમ જોએ એક વિશિષ્ટ પ્રજાના આધ્યાત્મિક
અનુભવને સાચો માને છે ને સ્વીકારે છે તેઓ જ ખ્રિસ્તી
ઈશ્વરાઈનો સ્વીકાર કરી ગયે છે, અને એવા શોકો ખીજા
આધ્યાત્મિક અનુભવોને ભ્રમગણક ને ખીજા ધર્મશાસ્ત્રોને
અપૂર્ણ માની તેને તુચ્છજ્ઞાનને લલચાય છે. હિંદુધર્મ આવી
લાવચમા ફસાયો નહિ તેવું કાગળ એ દલ કે તેણે નક્કર
દરજ્જાને સાચાની પ્રત્યો નહિ હિંદુ તત્ત્વચિંતક પોતા
ચિંતાના ઇન્દ્રિયોની દગ્તીનો સબવ તરત જ
સ્વીકારે છે, અને ને પણ એટલા જ મમીક્ષાપાત્ર છે એમ

૧ તાત્પર્યવાની શ્રુતિ પ્રત્યક્ષાદ્ વલગતી, ન શ્રુતિમાત્રમ્. —
મામતી ૧ ૧ ૧

માને છે. સર્વ દેશોમાં વસતી, સર્વ વર્ણની, ને સંસ્કૃતિની સર્વ કક્ષાએ ઊભેલી, આખી માનવજાતિ જે ઈશ્વરની સંતતિ હોય, તો આપણે એટલું કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે ઈશ્વરની વ્યવસ્થાના અનંત વિસ્તારમાં સર્વ મનુષ્યોને એના જ્ઞાનની કેળવણી ને એના પ્રેમનો ટેકો મળે છે, જેથી તેઓ પોત-પોતાની શક્તિ અનુસાર પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવી શકે. હિંદુએ ત્યારે જોયું કે બિન્ન બિન્ન પ્રજાઓ બિન્ન બિન્ન માર્ગે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની મનીષા સેવે છે ને સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે તેણે ઉદારતાપૂર્વક એ સર્વ માર્ગોને કબૂલ ગણ્યા, અને ઇતિહાસના કાલક્રમમાં એ સહુને સ્થાન છે એમ માન્યું. તેણે એ બિન્ન બિન્ન સમૂહોનાં વિશિષ્ટ ધર્મશાસ્ત્રોનો તે તે સમૂહની ઉત્પત્તિને અર્થે ઉપયોગ કર્યો, કેમકે તેમની અભિરુચિ ને બુદ્ધિના વિકાસને સારુ, તેમનાં વિચાર ને જીવનની સમૃદ્ધિને મારુ, તેમની બાવનાઓને જાગૃત કરવા ને સતેજ રાખવા સારુ, અને તેમના પુરુષાર્થમાં પ્રેરણા ને બળ પૂરવા મારુ એ ધર્મશાસ્ત્રો માધનરૂપ — લગભગ એકમાત્ર સાધનરૂપ — હતાં ને હજી પણ રહ્યાં છે. હિંદુધર્મ એ કેવળ વેદોનો ધર્મ નથી, પણ સ્મૃતિ અને પુરાણોનો પણ ધર્મ છે.^૧ મત્યનાં બિન્ન બિન્ન દર્શનોનો ને 'ભારતવર્ષ'માં વસતી પ્રજાઓનાં બિન્ન બિન્ન ધર્મશાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરવાથી હિંદુધર્મ એ અતિશય વૈવિધ્યવાળા તાણાતાણા ને લગભગ અપાર વિભિન્નતાવાળા ગોના એક પટોળા સમાન બની ગયો છે. વગેરેની ગણતરી હજારથી જ કરનારાં ને વિચિત્ર વાનાંઓથી ભરેલાં પુરાણો એ મુખ્યત્વે કાવ્યનિક આદિત્ય છે. છતાં એની ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણના થઈ તેનું કાવ્ય એટલું જ હતું કે કેટલાક થોડો રસપૂર્વક એનું પદનપાદન કરતા હતા. તાંત્રિક ગ્રંથો, જેમા ખાસ કરીને

યોગસાધનાનો વિષય ચર્ચેલો છે ને જોની અસર અમુક જનસમૂહો પર છેક ઋગ્વેદના કાળથી પડેલી છે, તેને પણ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં સ્થાન અપાયું છે, અને ઘણા હિંદુ અર્ચનવિધિઓમાં તાંત્રિક ઉપાસનાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મનુષ્યને પોતાના આત્માને ઉન્નત કરી ઈશ્વર પ્રત્યે વાળવામાં મદદ કરતી હોય એવી એકેએક ધર્મપ્રણાલિકાને હિંદુધર્મે અનુસરવા યોગ્ય ગણી છે. “વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, એ દરેકને કોઈ ને કોઈ જગ્યાએ ઉત્તેજન અપાયેલું છે. રુચિની બિન્નતાને લીધે કેટલાક એકને સારું માને છે, કેટલાક બીજાને; તોપણ, હે પરમાત્મન, તે બધા તને જ પહોંચે છે, જેમ નદીઓ ગમે તેવી વાંકીચૂકી ચાલીને પણ અંતે જઈને સમુદ્રને જ મળે છે.”^૧ એટલે હિંદુધર્મ એ નિશ્ચિત ધર્મમતનાં બંધન કે મર્યાદાવાળો એક સંપ્રદાય નથી, પણ વિશાળ, જટિલ, અને સૂક્ષ્મપણે એકતાથી બદ્ધ એવો, વિચાર અને સાક્ષાત્કારનો મહારાશિ છે. માનવી આત્માના ઈશ્વરપ્રાપ્તિ વિષેના પુરુષાર્થની હિંદુધર્મની પરંપરા યુગે યુગે વધારે ને વધારે વિશાળ અને વિસ્તીર્ણ બનતી ગઈ છે.

અવળી, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાનો જે ક્રમ છે તેણે પરિવર્તનને માટે સગવડ કરી આપી છે, અને એ રીતે હિંદુધર્મનાં રક્ષા ને સંજોપનમાં ઘણી મદદ કરી છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર અને વિચાર, વ્યવહાર અને સિદ્ધાંત એ, યુરોપના તત્ત્વજ્ઞ કોસના શબ્દોમાં કહીએ

૧. ત્રયો સામ્ય યોગ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ

પ્રમિન્ને પ્રસ્થાને પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ।

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદ ઋજુકુટિલનાનાપયજુષાં

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥

— મહિમ્નસ્તોત્ર

તો, આત્માના શાશ્વત સંગીતનો તાલ છે. આપણે આચારમાંથી
 પ્રગતિ કરી વિચારમાં જઈએ છીએ, ને પાછા વિચારમાંથી
 આચાર પર આવીએ છીએ, ને એમ ક્રમાં કરતાં આપણ
 જીવન વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ થતું જાય છે, એટલે કે આપણે
 ચડતા ચડતા સત્યનાં આકલન ને સાક્ષાત્કારની વધારે ને
 વધારે જિંદગી ભૂમિકાએ પહોંચતા જઈએ છીએ. ધર્મની
 પ્રણાલિકા એવી વસ્તુ છે ને, તેના અનુયાયીઓની અપાધિત
 પ્રવૃત્તિ દ્વારા, નિત્ય નવેસર સરજાતી ને ધડાતી જાય છે.
 ને સનાતન છે તે નિત્યનૂતન પણ છે. ને શાશ્વત કાળને માટે
 રચાયું છે તેની રચના નિત્ય નવેસર થયાં જ કરે છે. કોઈ
 ધર્મપ્રણાલીનો વિકાસ ન થતો હોય તો તેનો અર્થ એ જ
 થયો કે તેના અનુયાયીઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મરી ગયેલા
 છે. હિંદુધર્મના આખા ઇતિહાસ દરમ્યાન વિચાર અને
 આચારના પ્રણેતાઓ નવાં નવાં રૂપોના અખતરા કરતા જ
 રહ્યા છે, અને નવા મંત્રોગો ને નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય
 એવા નવા નવા આદર્શો ખીલવતા રહ્યા છે. વૈદિક આર્યો
 આદિવાસી અનાયર્ ટોળાઓના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારે
 પ્રગતિની પડેલવડેલી સ્કુરણા થતા પામેલી. આર્યો આગળ
 વધીને ગંગાકાંઠાના પ્રદેશમાં વચ્યા ત્યારે, એવી જ ગુરુણાને
 પગિણામે, જૂની પ્રણાલિકાનો વિરોધ કરનારી, જૈનધર્મ અને
 બૌદ્ધધર્મની હિલચાલોનો જન્મ થયો. સંસ્કૃતિની જિંદગી કક્ષાએ
 પહોંચેલી દ્રાવિડ પ્રજા જોડેના સંસર્ગને પગિણામે અને દેવપૂજક
 વેદધર્મનું પરિવર્તન એકેશ્વરપૂજક ધર્મમાં થયું. રામાનંદ, ચૈતન્ય,
 કબીર અને નાનકની સુધારાની હિલચાલોમાં ખ્રિસ્તામની પ્રેરણા
 દેખાઈ આવે છે. શાહસમાજ અને આર્યસમાજ એ પશ્ચિમની
 સંસ્કૃતિના મંસર્ગને પરિણામે ઉદ્ભવેલા છે. અને છતાં
 હિંદુધર્મને મતમતાંતરના કેવળ પ્રવાહ કે સંઘર્ષરૂપ ગણીને
 તેને તુરંતકારી મકાલ એમ નથી, કેમકે તેણે અંતરદૃષ્ટિ ને

આત્મસાક્ષાત્કારનો સતત ને એકધારો ઉત્કર્ષ જતાવેલો છે; કાગળ હિંદુધર્મના દરેક પ્રકારનો અને તેના વિકાસની પ્રત્યેક અવસ્થાનો વેદાંતની સર્વસામાન્ય પાર્શ્વભૂમિકાની સાથે અવિચ્છિન્ન સંબંધ ગ્રહેલો જ છે. હિંદુ ધર્મવિચારે અનેક ક્ષાંતિઓ ખંડેલી છે ને મહાન વિજયો કર્યા છે, છતાં તેના મૂલભૂત વિચારો નો ચાગ કે પાંચ હજાર વરસ થયાં એના એ જ ચાલુ રહ્યા છે.

હિંદુધર્મની બીજરૂપ દર્શનાઓ વેદાંતના મૂલાધારરૂપ ગ્રંથોમા સમાયેલી છે. વેદાંતની પ્રસ્થાનત્રયી — ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતા — શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને યોગની ત્રણ અવસ્થાઓને કંઈક મળતી આવે છે. ઉપનિષદોમાં ઋષિ-મુનિઓના અનુભવોનો સમાવેશ છે. એમાં તર્ક અને યોગ પણ છે ખરા, પણ એ ઉપનિષદોનાં મુખ્ય લક્ષણ નથી. ઉપનિષદોના જે મુખ્ય નિર્ણયો છે તેને તર્કની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન બ્રહ્મસૂત્રે કરેલો છે. ભગવદ્ગીતા એ મુખ્યત્વે યોગશાસ્ત્ર છે, અને સાચું ધાર્મિક જીવન કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેના મુખ્ય સાધનનો ઉપદેશ કરે છે. આ ત્રણ ગ્રંથો મળીને હિંદુધર્મનો મૂળ આધાર ગણાય છે. કહેવાય છે કે જેમ અરણ્યમાં સિંહની મર્જના ન થાય ત્યાંલગી જ શિયાળવાં ગરમે છે, તેમ ત્યાંલગી મહાશક્તિગાળી વેદાંતની મર્જના નથી થઈ ત્યાંલગી જ બીજાં શાસ્ત્રો ગરમે છે.^૧ હિંદુધર્મના સર્વ સંપ્રદાયો વેદાંતનાં વચનોનો પોતપોતાની ફિલસૂફી અનુસાર અર્થ કઠવાનો પ્રયાસ કરે છે. વેદાંત એ અનેક સંપ્રદાયોના જેવો એક પૃથક્ સંપ્રદાય નથી; પણ વિશ્વવ્યાપી અને ઊંડામાં ઊંડા રહસ્યવાળા રૂપમાં સાક્ષાત્ ધર્મ

૧. તાવદ્ ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જનુકા વિપિને યથા ।

૨. ગર્જન્તિ મહાશક્તિર્યાવદ્ વેદાન્તકેસરી ॥

જ છે. આમ હિંદુધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયો એક સામાન્ય મૂળ સાથે સુસંગત છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવે છે, અને કેટલીકવાર એક સાચા ધર્મસિદ્ધાંતનાં વિકૃત રૂપ તરીકે મનાય છે. મહાભારત કહે છે કે વેદ એક છે, વેદનો અર્થ પણ એક જ છે, પણ એ વસ્તુ ન સમજવાને લીધે બહુ વેદો થયેલા છે. બિન્ન બિન્ન સર્વ સંપ્રદાયો આ એક પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને લીધે તેમને શુદ્ધ રાખવામાં મુગમતા થાય છે. કોઈ પણ નવા સંપ્રદાયના જે ભાગ વૈદિક પ્રણાલીને સુસંગત ન હોય તે ગૌણ બની જાય છે, ને ધીમેધીમે તેને દાઢી નાખવામાં આવે છે. હિંદુધર્મના કોઈ પણ સંપ્રદાયને કે કોઈ પણ વિચારપ્રવાહને વિસંગત અથવા જરીપુરાણો ગણીને તેનો નાશ કરવામાં નથી આવ્યો એ ખરું, પણ તે દરેકના વિકાસમાં વેદાંતના મર્મની અસર રહેલી જ હતી; અને વેદાંત એ કંઈ સાંપ્રદાયિક નથી જ.

ધર્મ જે અનુભવરૂપ હોય તો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે એ અનુભવ કઈ વસ્તુનો થાય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં કોઈ પણ એ ધાર્મિક મંત્રદાય એકમન થતા દેખાતા નથી. ઋષિમુનિઓ ને દ્રષ્ટાઓએ આસેખેલાં ઈશ્વરનાં ચિત્રોના વૈવિધ્યનો પરિચય હિંદુ તત્ત્વચિંતકોને તેમની કારકિર્દીના આરંભમાં જ થયો હતો. આજે આપણે તુલનાત્મક ધર્મના આપણા અભ્યાસ પરથી જાણીએ છીએ કે ઋષિમુનિઓ ને મંત્રો સત્ત્વ જે દર્શન કરે છે તેનાં તેઓ અનેકવિધ વર્ણનો આપે છે. કેટલાક ખ્રિસ્તી દ્રષ્ટાઓ કહે છે કે તેમને પગ્મતત્ત્વનું દર્શન કરતાં પિતા, પુત્ર ને પવિત્ર આત્મા એ ત્રિપુટીની જાંખી થાય છે. જૂના વિચારના મુસ્લિમ દ્રષ્ટાઓ આ ત્રિમૂર્તિની કલ્પનાનો ઇનકાર કરે છે. આવું વૈવિધ્ય જોઈને હિંદુ તત્ત્વચિંતકો એકદમ એવો નિર્ણય ન થાંધી બેઠા કે આધ્યાત્મિક અનુભવમાં — સાક્ષાત્કાગમાં — આપણે આપણા મનની કલ્પનાઓને જ

ધશ્વર અથવા સત્પુરે નિહાળીએ છીએ. ઉપનિષદ કહે છે :
 “ આ દેવ વિશ્વકર્મા મહાત્મા, જે સદા મનુષ્યોના હૃદયમાં રિયત
 થયેલો છે, તેને હૃદયે, મને અને બુદ્ધિએ કંટપેલો છે. તેને
 જોએ જાણે છે તે અમર બને છે.” આધ્યાત્મિક અનુભવ
 અથવા સાક્ષાત્કાર એ સત્તા યથાર્થતમ સ્વરૂપનું શુદ્ધ નિર્વેષ
 દર્શન નથી, તેમા દર્શન કરનાર માનસનાં કલ્પનાઓ ને વિચારોનું
 પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું નથી. માણસના મનના વ્યાપાર
 દુકડે દુકડે નથી ચાલતા. બુદ્ધિ, લાગણી ને સંકલ્પ એવા
 એના ઘોડાકે નિશ્ચિત સીમાવાળા વિભાગો પાડી શકતા નથી.
 મનુષ્યની બુદ્ધિ એવી સંપૂર્ણપણે નિર્ભેજ ને નિર્મળ નથી
 હોતી કે તેને વિષે એમ કહી શકાય કે સર્વ મનુષ્યોની બુદ્ધિ
 એકરંગી થા એકરૂપ હોય છે. પશ્ચિમમાં ‘ ઍગમેન્ટિસ્ટ ’ કરીને
 ફિલસૂફોનો એક વર્ગ નીકળ્યો છે તેણે બતાવ્યું છે કે ભિન્ન ભિન્ન
 ફિલસૂફીઓ એ મનુષ્યના પૃથક્ પૃથક્ સ્વભાવનાં પ્રતિબિંબરૂપ
 છે; અને આમ કહીને તેણે તત્ત્વજ્ઞાનની એક ભારે સેવા
 કરી છે. માણસોનાં જે ઊંડાંમાં ઊંડાં વિચારો ને લાગણીઓ
 હોય તેના ચોક્કાની અંદર જ ધશ્વર તેમને દર્શન દે છે.
 ધશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથનાર દરેક મહાપુરુષ પોતાની
 અંતઃ, ગાદ્રીય ને પરંપરાગત શક્તિઓ ને ભાવનાઓ અનુસાર
 જ ધશ્વરની ગૂઢતાને ઉકેલે છે. મનુષ્યે કરેલો ધશ્વરનો સાક્ષાત્કાર
 મનુષ્યના માનસની માગફતે થયેલો હોય છે, એમ આપણે
 સમજીએ ત્યારે ધશ્વરનાં માણસે આસેમેલાં શબ્દચિત્રોમાં
 વિવિધતા કેમ છે તે સહેજે કળી શકીએ છીએ.

કેટલીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે ધશ્વરનાં વર્ણનો
 પદરપદ વિરોધી હોય છે. એ તો એટલું જ બતાવે છે કે આપણી

* एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सनिविष्टः ।

हदा मनीषा मनसामिच्छुप्तो य एनं विदुरमृतास्तं भवन्ति ॥

— મેનાશ્વર ઉપનિષદ

કલ્પનાઓ સાચી નથી. ઈશ્વર વિષેની આપણી કલ્પનાઓ સાચી નથી એમ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે જે ઈશ્વરને વિષે આપણે કલ્પનાઓ કરેલી હોય છે તે ઈશ્વર અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. એક તરફ નીતિનિયમનો પ્રવર્તક, કુરુણામ્બિ વગેરે સંસ્કારી કલ્પનાઓ, અને બીજી તરફ બલિમ, આકાશસ્થ મનસ્વી રાગ વગેરે અણુધડ કલ્પનાઓ, એ બેની વચ્ચે વિરોધ તો દેખીતો છે, છતાં એ બધી કલ્પનાઓ એક જ 'સત'ને વિષે કરેલી હોય છે. ઇન્દ્રિયો વડે કરેલાં દર્શન અને અનુભવમાં, તેમજ વિજ્ઞાનની શોધખોળમાં પણ, માણસના મનનું પ્રતિબિંબ તો પડે જ છે, છતાં તે અનુભવો ને શોધખોળ ખોટાં ને ત્યાગ્ય મનાતાં નથી; તો આધ્યાત્મિક અનુભવને વિષે જ એમ શા સારું મનાવું જોઈ એ ?

હિંદુઓએ એક વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મના અસ્તિત્વને વિષે કદી શંકા ઉઠાવી નથી; પછી તેનાં મનુષ્યકૃત વર્ણનો ભક્તેને તેના થયાર્થ રૂપનું નિરૂપણ કરવા ગમે તેટલાં અસમર્થ નીવડ્યાં હોય. તત્ત્વજડ વેદિયા લોકો ગમે તેમ કહેતા હોય, પણ પ્રભુપરાયણ સંતો તો એમ કહેવાને આતુર છે કે વિશ્વમાં ઘણું તેમની નજર બહાર છુપાયેલું પડ્યું છે. ઈશ્વર પોતે સંતાતો રહે છે. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે આપણને મૌન સેવવા કહેનાર ધાર્મિક અજેયવાદ એ સારી વસ્તુ છે. ઈશ્વરી સ્વરૂપની ગહનતાને વિષે વાણી કરતાં મૌન વધારે અર્થવાહી હોય છે. શ્રીમ અને રામમાં અજ્ઞાત દેવાનાં મંદિરો રચાનાં તે કેવળ ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષેના મનુષ્યના અજ્ઞાનનાં નિદર્શક હતાં. અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય એવા પરમતત્ત્વની ખોજમાં માણસને મજેલી નિષ્ફળતાનું તેને પોતાને જે જ્ઞાન થયેલું તેનાં એ મંદિરો બાહ્ય પ્રતીકરૂપ હતાં. આત્માના સ્વરૂપનું ચોક્કસ વર્ણન પૂછવામાં આવતાં ઉપનિષદના એક ઋષિ મૂક બેસી રહ્યા, ને બ્યારે આગ્રહભરે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે જવાબ દીધો કે આત્મા

મૌનરૂપ છે, ‘જ્ઞાન્તોઽયમાત્મા’ ઈશ્વરી સ્વરૂપની ગૂઢતા વાણી ને રૂપકના ચોકઠામાં ઉતારી શકાતી જ નથી. સાધકો ન્યારે ઈશ્વર સાથેના તેમના અધ્યાત્મયોગનું વર્ણન કરવા મથે છે ત્યારે ‘દૈવી અધકાર’, ‘જેને વિશે કંઈ જ્ઞી શકાતું જ નથી’, ‘ન્યા વાણી પહોચી શકતી નથી’, વગેરે વચનો જ વાપરે છે.

ઈશ્વરનું આકલન દન્દ્રિયો વડે થઈ શકતું નથી એ વસ્તુ કહેવા માટે હિંદુ તત્ત્વચિંતકો નકાગત્મક ભાષા વાપરીને કહે છે: “ત્યા આખ જતી નથી, વાણી જતી નથી, મન જતું નથી. એને વિશે જી રીતે જીખવવું એ અમે જાણતા નથી, અમે સમજી શકતા નથી.” યાજ્ઞવલ્ક્યે તેને વિશે જોલતા ‘નેતિ નેતિ’ (આ નહિ, આ નહિ) કહ્યું છે; તેના જેવાં જ વચનો પશ્ચિમના યોગીઓએ ને ભક્તોએ પણ વાપરેલાં છે.

પણ મંપૂર્ણ મૌન અથવા નકાગત્મક વર્ણનોથી સતોષ માનવાનું ખાખ્ખસના મનને ખાદું જ કાણુ લાગે છે. ખાણુસ વાનોડિયુ પ્રાણી છે ધર્મનાં ગૂઢ ગદ્યએને પોતાના અનુભવની ભાષામાં વર્ણવવાનો તે આગ્રહ ધરાવે છે. પગતપગ, મર્મથા અનન અમર્થોદ્દ એવું તત્ત્વ તેને આવ અનિશ્ચિત જેવું લાગે કે. મનુષ્યનું મન દર્ધક નિશ્ચિત ને મર્થોદ્દિત તત્ત્વને માટે જ ખે છે, અને તેથી પગ્ગલને નીચે ઉતારી નિશ્ચિતતાની કક્ષામાં લાવવાને પોતાથી બનતો જો પ્રયત્ન કરી છૂટે છે આપણી દૃષ્ટાનો ઉપયોગ કર્યા વિના આપણે ઈશ્વરનો વિચાર કરી શકતા નથી. તત્ત્વજ્ઞ યોગીને પોતાને અથેલા ઈશ્વરજ્ઞાનનું વર્ણન કરવા માટે દૃષ્ટાની મદદ લેવી પડે છે. આપણે વિચારમાં જોઈ કોટિ તે પૂર્ણ પુગ્ગત્વની દૃષ્ટી મણીએ છીએ આપણે ‘પુગ્ગો’ છીએ એટલે ઈશ્વરને ‘ઉત્તમ પુગ્ગ’ — ‘પુગ્ગોત્તમ’ — કહીએ છીએ. પુગ્ગત્વની કદપનાનું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો જાણાને કે એમાં જ્ઞાન, ભાવના ને

સંકલ્પ એ ત્રણનો મમાવેશ થાય છે. એટલે ઈશ્વરને આપણે પરમ જ્ઞાની, પરમ પ્રેમી, અને સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ — બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ — રૂપે કલ્પીએ છીએ. લોકો માને છે એમ આ ત્રણ દેવો એ ત્રણ ભિન્ન વ્યક્તિઓ નથી, પણ એક જ જટિલ વ્યક્તિત્વનાં ત્રણ પાસાં છે. દેગમાં ઈશ્વરના જે અનેક ચિત્રો પ્રચલિત હતાં તે આ ત્રિમૂર્તિમાથી કોઈ પણ એક દેવનું જ રૂપ હતાં, એવી માવના દેસાવવામાં આવી હતી.

મનુષ્યનો આત્મા જટિલ છે, ને તેનું જ જટિલ તેની આમપાસનું વાતાવરણ છે. અનંત વાતાવરણની અનંત આત્મા ઉપર જે છાપ પડે છે તે કોઈ એકાદ સૂત્રમાં સમાવી શકાય નહિ. ત્યારે અનિત્ય ને દુષ્કર્મય પાર્થિવ જગત આપણને બીંમોને દમે છે ત્યારે આપણે અપાર્થિવ અનંતતાનું શરણ લઈએ છીએ. સાન્ત પાર્થિવ જગત આપણા પર અનેક પ્રકારની અસર કરે છે, અને આ નિરંતર ગદલાતી અસરને પરિણામે જ ઈશ્વરના આપણે કરેલાં વર્ણનોમાં વિવિધતા આવે છે. “માણસો પોતે જેવા હોય તેવા જ ઈશ્વર તેમને દેખાય,” એમ કેમ્બ્રિજના ક્લિસ્ટફ ગ્રેન ગ્રિમથે કહ્યું છે.* ઉપનિષદના ઋષિઓના મન ઉપર જગતની નિઃસારતાની, તેની અમુચતાની, તેના ચલિત અને ક્ષણભંગુર રૂપની ગંડી છાપ પડી હતી, અને તેમણે અનંત, કુવ, અવિચળ, અને માયાવી ધૂમસની પેડે સરી ન પડે એવા સતની શોધ ચલાવી હતી. જગતનાં દુઃખો ને કષ્ટો જોઈને બુદ્ધના આત્માને જોડો આઘાત થયો, તેથી જગતની સાન્ત વસ્તુઓની અસાગતાના તેમના જ્ઞાનની સાથે તીવ્ર કારુણ્યનો ઉમેરો થયો, અને એમાંથી છૂટવાનો ઉપાય એમને તૃપ્ત્યાત્માગ અથવા નિર્વાણમાં મળ્યો. જગતમાં નીતિ અનીતિનો મંકર

* સમ્પ્રાપ્તો : યદન્નઃ પુરુષો ભવતિ તદન્નાતસ્ય દેવતાઃ ।

જોઈને વિષ્ણુ પગળા મૂમાન ભારે ન થયેલું, એવે તેને
 દુષ્ટાને વિનાશના ને સાધુમનનું પરિણામ કળના, અર્થસમર્થ
 અને ન્યાયા ઈશ્વરની પનામા આચાસન નાધ્યુ રહી
 પેગ મરો અને મદમ રમમના મન પર અતનાતમાના
 કુમાનની મનાની અન તેના સવોપરીપણાની મનાડી
 છાપ પડી હતી જેમા નજર એ અર્થ સત્તાનું ઉદ્ભવનાન
 હાય એવી ચિત્તિમા તેઓ રહેના હોનાથી, તેમણે ઈશ્વરને
 દાકેમોતો દાકેમ — ગાનધિનાજી એ પ્રોગ્રેસીવ પ્રિન્સીપ્લો
 ઈશ્વરને અવિચળ અનુલ્લેખ એના નીતિતરની પ્રતિમા માનવા
 પા મુઠા ભાગ નથી દેતા, પણ તેને પ્રેમસ્વરૂપ નુશ્ચાનિધાન
 તરીકે જોયે છે તેઓ માને છે કે ઈશ્વર આપણો
 અગ્રગ્ય પિતા છે, આપણે તેના વડેલા ને તેને તથા નામી
 ગેના પુત્રો ઝીએ, અને આપણુ જે ક્ષણે પાછા તેની પામે
 જના છઠ્ઠીએ તે ક્ષણે તે તો તપ્તે આપણને આરકા
 આપનાને દમેશા તપ્ત એરો છે પિતા ન્યાયી હાય છે પણ
 માના મુણામની રાય છે, અને તેથી યેયિ- પ્રિન્સીપ્લો અને
 શાકેતો ઈશ્વરને માનારૂપે પૂજે છે એ માનાના હૃદયમાથી
 નુણાની પયોધાગ, નાત્મસ્થને લીધે, તેના માગ- પ નિ- ત
 દગતી જ રહે છે, અથવા મોડે કે ગાય પોતાના નાજગને
 આગને તેનો મેન દૂર રહે છે તેના જેવો એ જગન્માતાનો
 પ્રેમ છે નિમર્ગના વિનિધ રૂપેને દેવરૂપે પૂજનારી પ્રાચીનતમ
 કલ્પનાથી માડીને સન ક્રાન્સિમના પિતૃપ્રેમ અને નામકૃત
 પગમદમના માતૃપ્રેમ વગીની ઈશ્વર વિશેની એકેએક કલ્પના
 એ માનની આત્માના પગમાત્મા માથેના મમ ધના એક યા
 બીજા અગની નિર્દોષ છે ઉપાસનાનો એકેએક પ્રકાર,
 આનાદનની એકેએક રીત માણુમના મનની કાર્ક- ને કાર્ક-
 વૃત્તિમાથી ઉદ્ભવેના ને તે વૃત્તિને સતોષનાગ હાય છે
 એમાના એકેમા એ સૂર્ય મત્ય મમાયેલું નથી, જોકે અશન મત્ય

એ દરેકમાં હોય છે. આજ્ઞાકારી કાયદો, દંડકારી ન્યાયાધીશ, સ્વાર્પણપ્રેમ, જન્મદાતા પિતા, સર્વ આશા ને આકાંક્ષાઓના નિધાનરૂપ માતા, એ સર્વના કરતાં ઈશ્વર વધારે છે - 'સત્ એક છે તેને વિષ્ણુ બહુ રીતે વર્ણવે છે.'^૧ 'મારા ઘણા નામેો મહર્ષિઓએ ગાયા છે.'^૨ ઈશ્વરના વિવિધ વર્ણનોનો સ્વીકાર કરીએ એનો અર્થ એ નથી થતો કે આપણે એકેશ્વર-પૂજનમાંથી પાછા ફરીને અનેકેશ્વરવાદ માનીએ છીએ. યાજ્ઞવલ્કયને પૂછનામાં આવ્યું કે 'દેવ કેટલા ?' તેમણે જવાબ આપતા લોકોમાં પ્રચલિત સંખ્યા ૩,૮૦૬થી આરંભ કર્યો, ને અંતે કહ્યું કે એક જ છે. 'આ જો અમર અને ધ્રુવ તત્ત્વ છે તે એક જ છે એમ માનવાનું છે.'^૩

- આ વિવિધ વર્ણનો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વસ્તુતાએ કેવું છે તે આપણને નથી કહેતાં, પણ આપણને તે કેવું ભામે છે તે કહે છે. ઈશ્વરને આપણે કાંઈ પણ માનવી ઉપે કદાપિને ભરૂંએ છીએ તે આપણા પોતાના મનની નૃમિને અર્થે. આપણે માનીએ છીએ કે ઈશ્વરને દૂષો ને નાગ ગમે છે, તેને નાના પ'ખી ને બાળકો પ્રિય હોય છે, તે દૈયાંને ભાંગે છે તેમજ સાંધે છે. પણ ઈશ્વરની કરૂની કેરળ આપણ માટે નથી, તેને પોતાને માટે છે. ઈશ્વર એ મનુષ્યની ધાગણાઓ ક્ષણીશૂન્ય કરવાનું એક માધન છે એમ માનવામાં આપણે આપણા પોતાના મદત્ત

* મરખાવો : તદેતલ્લેય પુત્રાત્ત્રેયો વિતાત્ત્રેયોઽન્યસ્માસર્વ-
સ્માદન્તરતર યદયમાન્મા । ૬૦ ૩૦

૧. એક સદ્ વિષ્ણુ બહુધા વદન્તિ ।

— ઋગ્વેદ ૧. ૧૧૪, ૪૬.

૨. બહુનિ મમ નામાનિ કીર્તિતાનિ મહર્ષિભિઃ ।

— મહાભારત; શાંતિપર્વ.

૩. એકધૈવાનુદ્રશ્યમેતદપ્રમય ધ્રુવમ્ ।

— બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪. ૪. ૨૦.

રિમે સ્વાસ્થ્યનો આક બાધીએ લીએ. મનુતાએ કંઈ
 આપણે મનુતાને જે, હતા આપણે જાણે તેના સર્વ ન
 હોઈએ, તેનો મહિમા જાણે આપણે લીધે ન બધાએ હોય,
 એમ આપણે મોલીએ ને નર્તીએ છીએ તુકાનમ કહે છે
 "જેન ત્રી તને ૩૫ અને નામ પ્રાપ્ત થયા તે તારા
 દેવ અમે પતિનો જીએ નહીં તો તુ રહ્યો નર્તી નિનાકા
 એમ ને એમ તારા બાન કાણ પૂછતો દાનને શોભા
 અપાનના અવારુ જા માણેને શોભા એનું જાતર
 અપાવે જા ધનનગિને રોગે અજવાળામા આજે, પણ
 મરીગુપ્તિએ એની શા ન કનાનો દતો? અમુતને મૂલ્ય
 પ્રાપ્ત થયુ તે જાને લીધે પીતળ ને સોનુ પણ એ જ દારણે
 નીચા કીચા ગણાયા તુકા કહે છે, હે દેવ તને જે દેવપણું
 પ્રાપ્ત થયુ તે અમારું લીધે જ થયુ જે પુષ્કર મનુષ્યને
 જાગે દત્તી ધનવે છે, એમ કહેવું, અને પેતાને જાગે
 દત્તી ધનવે છે એમ કહેવું, એ બેનો અર્થ એક નથી જ

૨ જો તુજ જ્ઞાન રૂપ આગિ નાવ ।
 પતિત હૈં દૈવ તુમે આગી ॥ ૧ ॥
 નહીં સરી તુજ કોણ હો પુસ્તે ।
 નિરાકારી તમે એકાએકી ॥ ૨ ॥
 અપારે ત દીપા આગિયલી શોભા ।
 માનિકમ્મી પ્રમા કોદનાવી ॥ ૩ ॥
 અવતરી તમે અગિલા સુવહા ।
 મુલીં વાત્ર વાઢા જાગવે ત્યા ॥ ૪ ॥
 અમૃતાપિ મોલ વિપાચિયે મુર્ખે ।
 પિતૃત સરી સોન સુવ તિવ ॥ ૫ ॥
 તુજ મુલે આગી મસોનિયા જાગ ।
 તુજ દવજા અગિયલે ॥ ૬ ॥

—તુકાનમ

મુદ્ધિનું આદિમ હિંદુભવસ્થાન કયું એની ધાર્મિક દૃષ્ટિએ
 ગોધ કરવાના દરેક પ્રયત્નમાં અતિ માણસને પગપાલ અથવા
 ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કબૂલ કરવું પડ્યું છે. જૌદિક તર્ક ને
 યૌગિક ધ્યાન હમેશા પરસ્પરની કલ્પના પસંદ કરે છે, જ્યારે
 નીતિમૂલક ભક્તિને ઈશ્વરની કલ્પના ગમે છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં
 ઉપનિષદના કાળથી આજ લગી એમ જ બનતું આવ્યું છે.
 ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ આપણે એવી જ સંપ્તિતા જોઈએ
 છીએ. ખ્રિસ્તી યોગીઓના જિંયામાં જિંયા અનુભવે! મગુણ
 ઈશ્વરરૂપને વડાવી તેની પાર જાય છે. હિંદુધર્મ કહે છે કે
 ધર્મના જે કટલાક જિંયામાં જિંયા ને ગભીરમાં ગભીર પ્રકારે
 પ્રગટ થયેલા છે તેમાં ઈશ્વરને પુરુષોત્તમ રૂપે માનવાની ને
 ભજવાની જરૂર પડે છે. પગપાલને પરમ પુરુષ — પુરુષોત્તમ —
 રૂપે માનવાની જુદી ફરજ પાડે છે. આમ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન
 પગપાલના પૌરુષેય અંગને યથાભોગ્ય સ્થાન આપે છે ખરું,
 છતાં એ પરમ સત્ત્વ અપૌરુષેય રૂપ પણ તે આપણને ભૂલવા
 દેતું નથી. જોએ ઈશ્વરનું પુરુષોત્તમરૂપ સ્વીકારે છે તેઓ પણ
 કહે છે કે ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં એવાં જિંયાણાં ને જિંડાણાં
 છે જ્યાં આપણી જુદી પહોંચી શકતી નથી. વિશ્વનાં
 પ્રભવ, સ્થિતિ ને પ્રલયનાં સ્થાન તે જોને આપણે પગપાલ
 કહીએ છીએ તે જ છે, એથી જતરતું કંઈ નથી. માત્ર એ
 અન્ય ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોની પેઠે એક વિષય નથી, અન્ય
 દ્રષ્ટા કે જ્ઞાતાઓના જેવો એક દ્રષ્ટા કે જ્ઞાતા નથી, પણ દર્શન
 અને જ્ઞાનના સર્વ વિષયો અને સર્વ દ્રષ્ટાઓ ને જ્ઞાતાઓનું
 આશ્રયસ્થાન, અને દ્રષ્ટાઓનો પણ દ્રષ્ટા ને જ્ઞાતાઓનો પણ
 જ્ઞાતા છે. પરસ્પરના નિર્મુણ તેમજ સમુણ, અપૌરુષેય તેમજ
 પૌરુષેય, નિગકા તેમજ સાકા, એ હિંદુ રૂપ એક જ
 સત્ત્વ વર્ણન કરવાની નિરપેક્ષ અને સાપેક્ષ રીતો છે. આપણે
 જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે સત્ત્વ રૂપ નિહાળીએ ત્યારે પરસ્પરને

જોઈએ છીએ, એ સત્તા આપણી સાથેના સંબંધ પર ભાર મૂકાએ ત્યારે ભગવાન — પરમાત્મા — ને જોઈએ છીએ.*

હિંદુ નત્વજ્ઞાન માને છે કે ઈશ્વર વિષેના આપણા જ્ઞાનમાં ક્રમેક્રમે વિકાસ થતો જાય છે. ઈશ્વર વિષેની આપણી કલ્પનાઓ આપણે નિઃતર બદલ્યા હવી પડે છે, ને એમ જરૂરતાં અંતે આપણે સર્વ ઔદિક કલ્પનાઓની પાર નિષ્કલ નિરંજન પરબ્રહ્મ, જેનું વર્ણન કરવા આપણી કલ્પનાઓ મથતી હતી, લાલગી પહોંચી જઈએ છીએ. હિંદુધર્મ એક વિશિષ્ટ કલ્પનાને આખી માનવજાતિ માટે સ્વીકાર્ય ગણીને ઈશ્વર વિષેની માનવી કલ્પનાઓના સાચા ને ખૂદા એવા વિભાગ પાડતો નથી. માનવજાતિ અનેક કક્ષાએ જિવી રહીને અને અનેક ભિન્ન ભિન્ન દિગામાં ગાલીને ઈશ્વરની સાથે સાપુર્ય, સાદૃશ્ય કે સાંનિધ્ય માધવા મથે છે — એ સ્પષ્ટ સત્યનો હિંદુધર્મ સ્વીકાર કરે છે, અને તેથી એ સાધનાની પ્રત્યેક કક્ષા પ્રત્યે તે મદ્દાતુભૂતિ ધરાવે છે. એક જ પરમાત્મા એક કક્ષાએ શક્તિરૂપે પ્રગટ થાય છે, બીજી કક્ષાએ પુરુષરૂપે પ્રગટ થાય છે, ત્રીજી કક્ષાએ વિશ્વંબર બ્રહ્મરૂપે પ્રગટ થાય છે — જેમ વૃક્ષ પર લીલાં પાન પેદા કરનારી શક્તિ જ તેના પર ગૂંમડાં ફોડોતું મર્જન કરે છે. આપણે એમ નથી કહેતા કે ગૂંમડાં ફૂલ સાવ સાચાં છે ને લીલાં પાન સાવ ખોટાં છે. હિંદુધર્મ મર્વ ધાર્મિક કલ્પનાઓને સાચી માને છે, અને અધ્યાત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમનું જે આપુરણ મૂલ્ય હોય તે પ્રમાણે તેમને ચડના ગિતરતા ક્રમમાં ગોઠવે છે. જનસમૂહની અર્માર્જિત દેવગણની ઉપાસના અને નિષ્ઠવર્ગની કદર એકેશ્વરપૂજા જનને હિંદુ

* વદન્તિ તત્ત્વવિદાસ્તત્ત્વ ચગ્જ્ઞાનમદ્યમ્ ।

મદ્વેતિ પરમામેતિ મમજાનિતિ શબ્દતઃ ॥

—ભાગવત

તત્ત્વજ્ઞાન એક જ શક્તિના જુની જુની રૂપાંતર થયેલા
આવિષ્કાર ગણે છે. આપણે સતત ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરતા
રહીએ તે ઈશ્વર વિષેનું આપણું જ્ઞાન સુધારના રહીએ એમ
હિંદુધર્મ આગ્રહપૂર્વક કહે છે ખરો. ‘અહમની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ
છે; મગુણની ઉપાસના બીજે નંબરે છે, અવતારોની ઉપાસના
ત્રીજી આવે છે, પિતા, દેવ, ઋષિની ઉપાસના તે પછી છે;
અને છેલ્લી ઉપાસના ક્ષુદ્ર દેવો ને પ્રેતાદિની છે.”^૧ વળી
કહે છે: “પ્રેલાક માણસોના દેવ પાણીમાં વસે છે, એથી
વધારે જ્ઞાનીના દેવ ગંગામાં વસે છે, બાળક જેવા અજ્ઞ
માણસોના દેવ યોદ્ધા લાડડામાં વસે છે, પણ જ્ઞાનીઓનો દેવ
આત્મામાં વસે છે.”^૨ વળી - “કર્મજાડવાળાનો દેવ અગ્નિમાં છે,
ભાવનાવાળાનો દેવ હૃદયમાં છે, અસ્પૃશ્યહિવાળા મૂર્તિઓમાં
દેવ જુએ છે, બ્યારે જ્ઞાનીઓને સર્વત્ર શિવનું દર્શન થાય છે.”^૩
“જ્ઞાની યોગીઓ પરબ્રહ્મને આત્મામાં ભાળે છે, પ્રતિમામાં
ભાળતા નથી.” શિવમાત્મનિ પશ્યન્તિ પ્રતિમાસુ ન યોગિન. ।

પણ દુર્ભાગ્યે સ્થિતિ એવી છે કે બહુ મોટા ભાગના
હિંદુઓ આ ઉપાસનાક્રમની સીડીએ ચડતા ગહેવાની ચીનટ
રાખતા નથી, પણ ઈશ્વર વિષેની સાત અસંતોષજનક એવી
કલ્પનાઓ સ્વીકારી, તૃપ્તિ માની બેઠી જાય છે. શિષ્ટ

૧. ઉપાસના વ્રક્ષણ પ્રાગ્ દ્વિતીયા સગુણસ્ય ચ ।

તૃતીયા સ્મર્યંત લીલાવિગ્રહોપાસના મુયૈઃ ॥

ઉપાન્ત્યા પિતૃદેવર્ષિગણાનામસ્ત્યુપાસના ।

અન્તિમા ક્ષુદ્રદેવાના પ્રેતાદીના વિધીયતે ॥

૨. અપ્સુ દેવા મનુષ્યાણા દિવિ દેવા મનીષિણામ

બાલાના કાણ્ડોષ્ટેષુ બુદ્ધસ્યાત્મનિ દેવતા ॥

૩. મમ્પ્રૌ ક્રિયાવતો દેવો હૃદિ દેવો મનીષિણામ

પ્રતિમાસ્વલ્પબુદ્ધિના જ્ઞાનિના સર્વતઃ શિવ ॥

વર્ગ લૌકિક પનાઓને અવિત્ય અપ્રમેય, અનિર્વચનીય એવા
 પદ્મમાત્માની અલૂરી નિશાનીઓ ન હોવાઓ અણીને માખી જે
 કે ખરે પણ નિશાળ જનસમૂહ તો તે પનાઓને યથાર્થ,
 મપૂર્ણ અને સપ્રમાણ માને ■ નિચાગનીલ હિંદુઓ અનેક
 દેવોના ગોટાળામાથી ફૂટકો મેળવીને પદ્મહરની શાંતિમા વિનીત
 થના માગે છે એ સાચુ છે, પણ લોન્સમૂહ તો હજુ આકાશ
 તન્દ્ર જ મો નકામીને લેઈ રહેના છે સહિષ્ણુતાને નામે
 આપણ નહેમી વિધિઓ ને ઈદિઓને જાતનપૂર્વક માયથી ને
 સંધરી ગણ્યા છે જેઓ ધર્માધર્મના બેદર રપટપણે લેઈ શકે
 છે તેઓ પણ પોતાના ધાર્મિક મતવ્યેથી રિસગત એવી
 ઈદિઓનુ આવરણ મ્હે છે, અને એમ મ્હતા મનને એમ કહીને
 મનાવે છે કે આપણે જ્ઞાનમા આગળ વધ્યા તેથી પા-
 પડેનાઓને નિરા આપણે તુરંત જ કે તિન્દ્રિય ન ગણવે
 લેઈએ જનસમૂહની માનસિક ભૂમિન ઉન્નત કરાવના આ-
 આખા હિંદુ મમાજને આત્મજ્ઞાનની આજ્ઞા મ્હતા કૌંચ
 નક્ષાએ પડેઆકરાનો ઠઈ પણ નિશ્ચયસરો ને પદ્મતિમર
 પ્રપત્ન ચાનુ જમાનામા યથો નથી હિંદુ નેતાઓનુ એ મર્ન
 છે કે તેઓ ધર્મ નિરોની જિઆમા જિચી કરવા જનસમાજ
 આગળ રમૂરે અને ઉપાસકોતા મનમા તે હસારવાનો મનન
 પ્રયામ કરે, જેથી તેમની અત્યા ની દમ્પાઓ મુધરે ને
 મલ્તાય જે મદિરો ને તીર્થક્ષેત્રો આખા દેશમા ગેર-પથ પેના
 છે તેો ઉપચોમ કેનજ ઉપાસનાના ધામ ને દેનાર્થનના મ્થળ
 તરીકે જ યથો ધરતો નથી પણ વિઘાના ધામ ને નિચા
 પ્રવર્તનના મ્થળો તરીકે યથો ધરે છે, અને ત્યાથી હિંદુ
 મમાજમા સાચા આત્મનાનો પ્રયાગ મ્હવાનુ નમ ચાનુ
 ધરે

વ્યાખ્યાન રજુ

ધર્મોના સંઘર્ષ : હિંદુ વલણ

ધર્મરસાક્ષાત્કાર વિગેના વાડમયના અભ્યાસીઓ જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે કે ધર્મરનો સાક્ષાત્કાર કરનારા માણસો સર્વ યુગોમાં ને સર્વ દેશોમાં મળ્યા આવે છે, જોકે એ સાક્ષાત્કારનાં તેમણે કરેલાં વર્ણનોમાં જે ફરક દેખાય છે તે કંઈ નાનોસનો નથી હોતો. ધર્મરનું દર્શન કરનારા ઋષિઓ, યોગીઓ, ભક્તો — ભક્તે તે હિંદુ, ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમ હોય — એક જ ગિરાફીના માણસો છે, ને તેમનામાં એક કુટુંબના માણસો જેવું સામ્ય હોય છે તે પણ રપટ દેખાઈ આવે છે. કુમારી એવલીન અંડરહીલ લખે છે : “ ધર્મરના સ્વરૂપ વિગેના પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં આપેલાં વર્ણનોમાં ફરક ઘણો હોય છે — આત્મા સામે જે જીવનાદર્શ રજૂ કરવામાં આવે છે તે પણ બેનો જુદો હોય છે — પણ સંતોના અનુભવમાં આ વિરોધ ગમી જાય છે. ધર્મરની ભક્તિની ભૂમિકા આવે ત્યાં જોઈ અશક્ય બની જાય છે, કેમકે આત્મા અનેકનાના ક્ષેત્રમાંથી પાર જઈને એકમેવ એવા પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. ” ‘ પરેડ્યયે સર્વે દક્ષિમવન્તિ. ’ સત્યદર્શનનો વિચાર કરીને જોઈએ તો પ્લોટીનસ અને શંકરના કરતાં મેંટ મોન અને મેંટ પોલ કંઈ બહુ આગળ વધેલા નથી દેખાતા. કુમારી અંડરહીલ લખે છે : “ આહણ, મુશી અથવા ખ્રિસ્તી કોઈ પણ યોગી કે ભક્ત હો, તેમની સમાધિની અવસ્થામાં કશો જાતો ફરક હોય છે એમ પ્રામાણિકપણે કહી ન શકાય. ” ધર્મર-

સાક્ષાત્કાન્તી વિરોધી રીત હોવાનું જર્મન ફિલસૂફ હર્મન,
 બલે પોતાના દષ્ટિર્નિદુષ્ટી, પણ આ મનનું સમર્થન કરે છે
 ખ્રિસ્તી યોગીબક્તોને વિષે તે કહે છે " એમની ભક્તિની
 બાનના ત્યારે જોવામાં જોયા પ્રદેશમાં જોડે છે ને તેઓ
 નિર્વિન્ય પ મમાધિમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તથી
 છૂટા પડી જાય છે, ને પછી તેઓ જે પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે
 તે જ પ્રદેશમાં સર્વ યુગોના હંતર ધર્મના બક્તો ને યોગીઓ
 પણ રિચરના કે વિચરના હોય છે " વળી " ત્રિમૂર્તિના અવરૂપ
 વિષે ઓગસ્ટાઈને પદ્ય અધ્યાયનો એક અથ લખ્યો હતો,
 પણ ત્યારે ઓગસ્ટિયામાં પોતાને ઘેર માની સાથે તે યારીએ
 ાભો હતો તે વખતે તેને ઈશ્વરની ગોદમાં જે પગમાનદ પ્રાપ્ત
 થતો હતો તેનું વર્ણન કરવાનું તેને મન થયું. એ વર્ણન
 કરતા એણે ત્રિમૂર્તિની તહીં પણ એવ જ પગમાત્માની વાત
 કરી, અને એના માનિધ્યમાં આત્મા પોતાની મર્યાદિત અવસ્થા
 છોડીને કેવો ઉત્તમ મને છે તે નામરૂપના પ્રદેશથી પાર નિદરે
 છે એનું જ વર્ણન કર્યું "

દ્રષ્ટાઓનાં મન પર થયા વિના. રહેતી નથી. જેને ઈશ્વરની લગની લાગી છે તે જીવનના કોઈ પણ આવિષ્કારને સર્વથા ભૂલભરેલો ગણીને ફેંકી નહીં દે. ઈશ્વર અનંત છે, અમર્યાદ છે, અપ્રમેય છે, અને તે અગણિત રૂપે વિશ્વમાં પ્રગટ થાય છે, એવી તેના મનની દૃઢ પ્રતીતિ હોય છે.

એ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારનાં બુદ્ધિગ્રાહ્ય વર્ણન કરવા માણસ જેમે છે ત્યારે તેને પોતાની લૂલીપાંગળી બાપા વાપરતી પડે છે, ને જે અવર્ણનીય છે તેનું રૂપકો દ્વારા વર્ણન કરવું પડે છે. પ્લેટોએ કહ્યું છે કે ઈશ્વરનાં આપણે કરેલાં વર્ણનો એ સંભવિત વાર્તાઓ છે ખરાં, પણ એ વાર્તાઓ તો કાલ્પનિક જ છે. એમાંની એક વાર્તા સંપૂર્ણ ને અંતિમ નથી. આપણે મહા-સાગરને કિનારે રમતાં નાનાં બાળકો જેવા છીએ ને આપણી છીપલીઓને સાગરના પાણીથી ભરવા મથીએ છીએ. આપણી છીપલીઓથી આપણે એ મહોદધિનું પાણી ઉઘેચી તો નથી શકવાના, છતાં આપણે ટચૂદડી છીપલીઓમાં જે પાણી ભેળું કરવા મથીએ છીએ તેનું એકેએક ટીપુ એ અર્થવના પાણીનો જ અંશ છે એમાં શંકા નથી. આપણાં માનવી વાણીથી કરેલાં વર્ણનોમાં ફરક પડે છે તેનું કારણ એ જ છે કે એમાં એક જ પરમ સત્યનાં — એક જ પરમ્પદ્ધતનાં — ભિન્ન ભિન્ન અંગોનું વર્ણન કરેલું હોય છે. ઉપનિષદોના ઋષિઓથી માંડીને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને ગાંધી સુધીના સર્વ દિંદુ દ્રષ્ટાઓએ કબૂલ કર્યું છે કે સત્ય અનેક રંગનાં વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે ને વિવિધ વાગીઓ વાટે બોલે છે. બીજા ધર્મોના ઋષિઓએ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરી છે. બીમે કહ્યું છે : “આપણાં અરૂપ્યોમાં ગેડના દ્વિજગણનું સંગીત જુઓ. તેઓ સદુ પોતપોતાની રીતે, વિવિધ મૂરે ને વિવિધ તાલે, ઈશ્વરનાં શ્રુતિગાન લલકારે છે. તમે શું એમ માનો છો કે ઈશ્વર એ વૈવિધ્યથી અદ્વિતીય છે ને વિસંવાદી મૂરને દાખી દેવા મરજે

છે ? એ અનંત અપ્રમેય પરમાત્માને તો જૂતમાત્ર પ્રિય છે.”

આ મહાન સત્ય લક્ષમાં રાખીને, દિંદુધર્મે એક અચળ ધર્મસિદ્ધાંત પર ઝૂલી શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે વિશાળ હિદાયતોની વૃત્તિ ખીલવી હતી. આદિવાસી અનાયોનાં તેમજ આર્ય પ્રજાસીની ગહાર ઉદ્ભવેલાં ખીળાં દેવદેવીઓનો તેમજ સ્ત્રીકાંડ કર્યો, અને તેમને સદુને આઢરનું ઝ્યાન આપ્યું. એને લીધે ઈશ્વર વિષે આગ્યા રાખનારા સહુ તોડા એક સમગ્ર મળમાં એકત્રિત થયા. અનેક ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ ધરાવનાર ધણા મંત્રદાઓ દિંદુધર્મના પરિવારમાં રહે છે. પ્રચલિત ધર્મસિદ્ધાંતથી વિગ્ધ વિચાર ધરાવનારા કે પ્રગટ કરનારાઓને પકડવાની ને પીડવાની જે રમત ધણા ધર્મોને બહુ પ્રિય હતી ને છે, તેનો દિંદુધર્મમાં કદી છાંટો નથી જોવામાં આવ્યો. એ અસાધારણ છે.

પશ્ચિમ એશિયામાં ઉગમ પામેલા એમેરીક ધર્મોમાં એક વિચિત્ર માન્યતા ઊંડી જડ ધાલીને બેસી છે કે જીવ, જગત ને ઈશ્વર વિષે અચુક પ્રકારના વિચાર ધરાવવા એ મુક્તિને માટે આવશ્યક છે, એ વિચારનો અસ્વીકાર એ ઘેર પાપ છે, ને સદાકાળનો નરકવાસ એ જ નેતી સગલ હોઈ શકે. આ માન્યતાથી દિંદુધર્મ સર્વાંગે મુક્ત છે. દિંદુઓના સાહિત્યમાં ક્યાંક ક્યાંક સાંપ્રત્યાયિક ઝનનના ધખાગ કરેલા જોવામાં આવે છે; તે એક પરિવારમાં એકલા કરેલા યુદ્ધા યુદ્ધા સમૂહો વચ્ચેના ધર્મજ્ઞતા પ્રથમ પંચિજ્ઞામના નિર્ગોંઠ છે. પણ દિંદુધર્મનો પ્રધાન મૂર તો હાતર ધર્મોને માટે આઢર અને અદ્ભુતનો જ છે. કોઈ વિગ્ધવ્રતકળના મનમાં ચિત્રબ્રહ્મને વિષે વૈમનસ્ય પેદા થયું ને તેને વિગ્ધની મૂર્તિને નમન થયું, તો મનિની મુખાકૃતિ દ્વિવિધ જતી મળે; એક આશુ શિવ દેખાયા ને બીજી આશુ વિગ્ધ, અને જાનેએ એક મુખે દસતાં પેલા ઝનની ઉપામકને ક્યું કે વિગ્ધ અને શિવ એક જ છે. આ વાતો ખરેખરી મૂચક છે.

એક અર્થમાં હિંદુધર્મને જગતનો પ્રથમ પ્રચારક ધર્મ ગણી શકાય. માત્ર ધર્મોત્તર કરનારા ધર્મોમાં જે પ્રચારકવૃત્તિ હોય છે તેના કરતાં હિંદુધર્મની પ્રચારકવૃત્તિ બિન્ન પ્રકારની છે. આખી માનવજાતિનું મતપગ્વિર્તન કરીને તેની પાસે કોઈ એક જ મતનો સ્વીકાર કરાવવાનું પોતાનું ઈશ્વરનિર્દિષ્ટ કાર્ય છે એવું હિંદુધર્મે કદી માન્યું નથી. કેમકે મહત્ત્વની વસ્તુ તે માણસની માન્યતા નથી પણ તેનું આચરણ છે. જુદાં જુદાં દેવદેવીઓના ઉપાસકો અને જુદા જુદા ધર્મવિધિ આચરનારાઓને હિંદુધર્મમાં પ્રવેશ આપવામાં આવેલો. ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્ત્રીઓ અને યદ્રોના દલિત વર્ગોને જ નહિ પણ કિંગત અને દ્રુણ જેવા વગળવશીઓ (પાપયોનિઓ)ને પણ પરમ ગતિ પામવાને લાયક ગણ્યા છે.^૧ તાંડ્ય બ્રાહ્મણમાં જે પ્રાત્યસ્તોમનું સવિસ્તર વર્ણન આવે છે તે બનાવે છે કે કેવળ વ્યક્તિઓનો જ નહિ પણ આખી કોમોની કોમોનો અભાસ હિંદુધર્મમાં કરી લેવામાં આવ્યો હતો.^૨

આર્થોએ બારનવર્ષના આદિવાસીઓ પર વિજય મેળવ્યા પછી, એ જિતાયેલા છતાં બચાનક એવા શત્રુઓ જોડે જ્યારે સમાધાન કર્યું ત્યારે તેમણે એ લોકોના અણુધડ. અસંસ્કારી ઉપાસનાવિધિઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવ્યો નહિ. ઉત્તર ભાગના મૂળ વતનીઓએ નિસર્ગની શક્તિઓને કલ્પનાના અનેક બલકથામાં વસેા પહેરાવી, નિસર્ગનાં સદા બદલાતાં દૃશ્યોમાંથી દેવદેવીઓને ને ભૂતપિશાચોને એક મોટા સંઘ નિર્માણ કર્યો હતો. વૈદિક આર્થોએ એ સર્વનો સ્વીકાર કર્યો, અને તે પોતે જો સ્વર્ગીય દેવગણને ભય અને વિરમયપૂર્વક પૂજતા હતા તેમની હારોહારે આ નવાં દેવદેવીની સ્થાપના કરી. એ અણુધડ ઉપામ્ય દૈવતોને તેમના અનાર્થ પૂજકો સર્વ રિદ્ધિમિદ્ધિ ને શક્તિનાં દેનારાં માનતા હતા એટલી હકીકત એ આર્થોને મોટે પૂજી હતી. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના જલદ તેમજની અસરથી ઋગ્વેદના દેવો અને અથર્વવેદનાં ભૂતપ્રેતો ઓગળીને એકગ્સ યઈ ગયાં ને તેમાંથી એક પદ્મજાનો ઉદ્ભવ થયો; એ પરબ્રહ્મમાં આપણી કલ્પના જે જે યુષ્મોનું આરોપણ કરે તે તે પ્રમાણે તે બિજ બિજ નામે ઓળખાય છે.

નવી પ્રજ્ઞાઓ અને એમનાં દેવદેવીઓ બન્યા આર્થ કુટુંબમાં કેમ પ્રવેશ પામતાં ગયાં તેનો ઇતિહાસ રામાયણ મહાભારતમાં આપેલો છે. બે મપ્રદાયો વચ્ચે ચક્રમક્રમરે અને બે મંદકુનિઓ વચ્ચે સંપર્ક મધ્યાય એને પરિણામે કંઈ એકની ઉપર બીજાનું પૂરેપૂરું પ્રભુત્વ સ્થપાતુ નથી. પ્રત્યેક સાચા મંપર્કમાં એકબીજાનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વોની મામઆમી આપમેં થાય છે, જોકે જ્યો નવાં પગકીચ તત્ત્વોનું મહણ કરે તેઓ તેનું કંઈક નવું ગદ્ય લેડી શકે છે. જૂનાં ઉપામ્ય દૈવતો અને પૂજાવિધિઓ પ્રત્યે જે આદ્ય્મશક્તિ હોય તે નરાંને વિગ પણ ઈશ્વરમાં આવે છે, અને તેમને જૂનાંના ચોક્કામાં એમાડી દેવામાં આવે છે. ઘણી આદિવાસી અને વિદેશી

જાતિઓ અમુક પશુપંખીને પૂજનારી હતી; અને જ્યારે
 એ જાતિઓએ હિંદુ સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમના
 પૂજનપાત્ર પશુપંખીઓને આર્ય દેવદેવીઓનાં વાહન અને સાથી
 બનાવી દેવામાં આવ્યાં. એક દેવ મધૂરવાહન છે, એક દેવી
 હંસવાહિની છે, બીજા એક દેવને વૃષભનું વાહન છે, ને ત્રીજા
 એકને બકરાનું. હનુમાનને ગમના સેવક તરીકે સ્વીકાર્યો એ
 વસ્તુ પ્રાચીન નિસર્ગપૂજા અને પાછળની ઈશ્વરપૂજા એ
 બેના મિલનની સૂચક છે. કૃષ્ણે કાળિનાગને નાથ્યો ને તેની
 કૃષ્ણા પર નૃત્ય કર્યું, એ નાગપૂજના ઉચ્છેદનું નહિ તો તેને
 ગૌણ પદ અપાયાનું નિદર્શક છે. રામે શિવધનુષનો બગ કર્યો
 એ વૈદિક આદર્શ અને શિવોપાસના વચ્ચેના સંઘર્ષ સૂચવે છે.
 શિવને થોડા જ વખતમાં દક્ષિણાપથનો દેવ (દક્ષિણામૂર્તિ)
 બનાવેલો જોવામાં આવે છે. વૈદિક અને વૈદિકેતર સપ્રદાયોની
 વચ્ચે સુભેદશાંતિ સ્થપાયાનું સૂચન હનુમારી બીજી પણ
 વાર્તાઓ રામાયણ મહાભારતમાં છે. વીરરૂપે પૂજાતા પૂર્વજો,
 સ્થાનિક સાધુસંતો, આકાશના ગ્રહો, અને દેશના આદિવાસી
 આરણ્યકોનાં દેવદેવીઓને હિંદુ દેવમંડળમાં પ્રવેશ આપવામાં
 આવ્યો; જોકે એમ કહેવું જોઈએ કે એ બધાને એક પરમાત્માથી
 ગૌણ અને તેના બિન્ન બિન્ન અંશરૂપ ગણવામાં આવ્યાં. અનેક
 દેવોની પૂજાને વ્યવસ્થિત કરીને એકેશ્વરની પૂજા સ્થાપવામાં
 આવી માત્ર એ એકેશ્વરવાદ એવો કડક નહોતો કે તેનું
 અનુશીલન કરનારોને બિન્ન મતના અનુયાયીઓ પ્રત્યે
 પૂરેપૂરી અસહિષ્ણુતા ધરાવવાની ફરજ પડે.

આર્યોની ગતિ હમેશાં ચડિયાતી હતી એમ માનવાનું
 નથી. એના પણ પ્રસંગો છે જ્યારે આર્યોએ અનાર્યોની
 આગળ નમતું આપ્યું હતું, અને એ ઉચિત પણ હતું. કેટલાક
 અનાર્ય દેવોએ આર્ય દેવોની ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ કેવી રીતે
 બેસાડ્યું એનું વૃત્તાંત ગમાયણ મહાભારતમાં આપેલું છે. વૈદિક

દેવોના ગજા ઇંદ્ર સાથેની કૃષ્ણની લડાઈ એ એક દાખલો છે
જેનું સપ્રદાયનો ઉગમ એ બીજો છે. યજુર્વાગ પર આપ્યા
ધરાનના સપ્રદાયના નેતા દસે શિવની સામે લડાઈ આદરી
ત્યાં તેના ધરમા જ બગવો જાયો, અને તેની પુત્રી સતી—
જે સ્ત્રીના પાનિચ અને પતિબાકિતની પ્રતિમા ને આદર્શરૂપ
રૂઢ ગર્ભ—તેના મનમાં શિવને વિષે અનન્ય પ્રેમ જાયો.

પ્રાચીન કાળની વૈદિક સંસ્કૃતિ પર દ્રાવિડોની અસર
પડવાને લીધે રામાયણ મહાભારતમાં તેનું રૂપાંતર હિંદુ
સંસ્કૃતિમાં થયું છે. ઘૌષ્ણિકા અથવા બીજાં કોઈ તેજસ્વી દેવ
કે દેવીનું આવાહન કરી તેને યાજક ઉપર સ્વર્ગમાંથી અમીનજર
નાખવાની અને ઘી અથવા આમ્ર, અપૂષ અને સોમરસની
આહુતિનો સ્વીકાર કરવાની પ્રાર્થના કરવી, એટલી જ છેક
પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની દેનાર્ચન નિષેની દ્રષ્ટતા હતી પણ
થોડા જ સમયમાં હોમનું ન્યાન પૂજાએ લીધું મૂર્તિપૂજા
દ્રાવિડ ધર્મનું નિશિષ્ટ અંગ હતું, તે આર્યોએ અપનાવ્યું.
માસત્યાગના અને અદિમાના આગે પશુ ખીવતા ગયા
વે. ધર્મ ઉપર આગધર્મો પ્રભુત્વ જમાવ્યું, અને આજે હિંદુ
સંસ્કૃતિ પર એટલી વેદોની તેટલી જ આગમોની પણ અસર
દેખાઈ આવે છે. હિંદુ સમાજમાં આર્ષ અને દ્રાવિડ એ બે
પ્રણાલિઓના પ્રવાહ બિન્ન બિન્ન વહેતા નથી, પણ બેનો
સંગમ થઈ એ જ પ્રવાહ બનેલો છે, અથવા કહો કે બે
પ્રણાલિમાં તાણાવાણાની પેરે વણાઈ જઈ તેમાંથી એ વિશિષ્ટ
સંસ્કૃતિનો બાળીગર પદ રચાયેલો છે, જે પ્રણાલિઓની વચ્ચે
ની ખચતપણે ગંધી નથી પણ બને એન્સ મની મેળેલી છે.
આમ એ બેની વચ્ચે પૂરો મેળ જાયેલો છે, છતાં હિંદુ ધર્મ-
વિશ્વાસની નવાગીખમાં વેદ અને આગમ એ બે પ્રણાલિઓ
આખરી પટયાના પ્રસંગો જ્યાં જ્યાં જોવા મળે છે ખગ-
નિગમ અનિવાર્ય દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો હિંદુધર્મ એ બાળીગરી

ગંગાનાં પ્રવાહ જેવો ધીરેધીરે નાનામાંથી મોટો થતો જતો દેખાય છે. સેંકડો વરસનાં કાળાંતરોમાં થઈને તે જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેમાં સર્વ સારી ને સારી વસ્તુઓના ધનર પ્રવાહો આવેને મળે છે, તેમજ ખૂરી ને ભ્રમભરેલી અનેક વસ્તુઓનો કચરો પણ તેમાં ધણે દહવાતો જાય છે. મેલને ફેંકી દેવાનો સતત પ્રયત્ન તો કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં હમેશાં સફળતા મળતી નથી. એક નિશ્ચિત રૂપવાળા સજીવ દેહના અવયવોમાં જેવી એકતા હોય તેવી વિશાળ વ્યાપક એકતા હિંદુધર્મમાં છે. ઉપનિષદ આપણને કહે છે કે સત્ તો એક જ છે, તેને વર્ગ કે વર્ણના ભેદ સ્પર્શતા નથી, અને તે પોતાની વિવિધ શક્તિઓ વડે, આવશ્યકતા અનુસાર, દરેક વર્ગની તેમજ સમગ્ર મમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે.

બહારના સંપ્રદાયો એકવાર હિંદુધર્મમાં લેવાયા એટલે તેનામાં ઉચ્ચતર વિચારની અસરને પરિણામે પરિવર્તન થવું શરૂ થાય છે. ધાર્મિક સુધારાની હિંદુ પદ્ધતિ લોકસાસનના જેવી હોઈ તેમાં ઐશ્વિકપણાનું તત્ત્વ અસૂસ રહેલું છે. તે દરેક સમૂહને પોતપોતાની પરંપરા વાટે, મનોનિગ્રહ - અને સદાચારની સાધના વડે, સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાની છૂટ આપે છે. દરેક સમૂહને પોતપોતાની ઐતિહાસિક પરંપરા હોય છે; તેના ચીલામાં તે આવે તો જ તેના આત્માનો વિકાસ થઈ શકે. જંગલી માણસ પણ તેના વહેમોને હક અને નિષા-પૂર્વક વળગી રહે છે. એને માટે તો એના મત એ જીવંત શક્તિરૂપ હોય છે; આપણી દૃષ્ટિએ એ બાલિશ કલ્પનારૂપ બાસતા હોય તેનું એને શું ? એ જંગલી માણસના વહેમના ચૂરા કરવામાં આવે તો તેનો સદાચાર, તેનો સમાજધર્મ, અને તેની માનસિક શાંતિ એનો પણ નાશ થાય. ધાર્મિક વિધિઓ ને સામાજિક પ્રથાઓ, જો તેવાં હોય તોપણ, તેની ઉત્પત્તિ સેંકડો વરસના સંચિત અનુભવમાંથી થયેલી હોય છે.

હિંદુ સત્ત્વગ્રાહકે તેના જાતમાં પ્રવર્તના ધર્મોની બહુરંગી વિવિધતા પર નજર નાખી જોઈ, તો તેને દેખાય કે એ ધર્મોના અસ્તિત્વ, તેમના અનુયાયીઓ જે સમાજવ્યવસ્થામાં રહે છે તે વ્યવસ્થા અનુસાર, ભિન્ન ભિન્ન રીતે નિર્મોલેડા છે. ઇતિહાસે તેમના ક્યે-રો ઘડ્યા છે, અને તેમાં એકાએક કેરકાર જોવા અશક્ય હોય છે. વળી ઈશ્વરની દયામયી લીલામાં આખી માનવજાતિનો સમાવેશ થાય છે. દરેક કોમ થા જાતિને તેના જન્મસિદ્ધિ ને ન છીનવી શકાય એવા હકો હોય છે, તેને ખીજાએ માન આપવું જોઈએ. જેમાં ઈશ્વરનો વાસ ન હોય એવો કોઈ પણ ધર્મનો પ્રકાર હસ્તીમાં આવી શકે જ નહીં. જેખર્ત બન્ને સાચું કહ્યું છે કે “જે પ્રકારે એમને જિંધા દોર્યા તે પ્રકાર પણ સર્ગમાંથી આવતો હતો” ખીજા પ્રજાઓના દેવોને ધુમ્કારવા એનો અર્થ એ કે એ પ્રજાઓને ધુમ્કારવી, કેમકે એ પ્રજાઓ અને તેમના દેવોનો એકબીજા સાથે અવિરોધી સંબંધ જોડાઈ ગયેલો હોય છે. તેથી હિંદુઓએ જાતી અને અસ્તંગ્રહરી શ્રેણીનાં દેવદેવીઓને પણ ઉપાડી લીધા, અને પોતાના દેવદેવીઓની જોડાણેડ મમાન સિદ્ધામન પર તેમની સ્થાપના કરી

કેઈ પણ જાતિ કે સમૂહની અલુલ્લસ માન્યતાઓને સુસમૃત બનાવવાનો સાચો મતો એ છે કે તે માણસોની મનોવૃત્તિ બદલાવી. કેમકે જોવા માણસ પોતે તેની તેની ઈશ્વર વિષેની દૃષ્ટના. માણસનો અભાવ, તેની કેળવણી તેમજ તેની આસપાસનું વાતાવરણ એ ત્રણાં ઉપરથી તેના ધર્મ-વિચારોનું રૂપ મોટે ભાગે ઘડાય છે. માણસના અભાવમાં કંઈક ખામી હોય અથવા તેના અનુભવમાં કંઈક એકાગ્રીપણું દોષ, તો તેનું પ્રતિબિંબ ઈશ્વર વિષેની તેની દૃષ્ટના પર પડ્યા વિના રહેતું જ નથી. ઈશ્વરનું આક્રમણ કરવાની માણસની શક્તિ જોડી મર્યાદા દોષ તેટલું જ મર્યાદા ઈશ્વર વિષેનું

તેનું જ્ઞાન પણ હોય છે. સુધાગનું ધ્યેય એ ખામી દૂર કરવાનું દેવું જોઈએ, તે માણુમના મતની દીકા કરવાનું નહીં. આત્મામાં જ્યારે જાગૃતિ આવે ત્યારે માણુસની માન્યતા આપોઆપ બદલાય છે વિચારનું પરિવર્તન સાચું ત્યારે જ ગણાય જ્યારે તેની ઉત્પત્તિ માણુમના પોતાના હૃદયમાંથી વ્યવસ્થાપણે થઈ હોય જ્યાલગી સમાજની પ્રભુલિકા ન બદલાય ત્યાંયગી લોકમતનો વિકાસ ન થાય. ધર્મગુરુનું કામ કોઈ મતનો પગણે નીકાર કરાવવાનું નથી, પણ વસ્તુતઃ માણુસના મનમાં આગળ વધવાની અભિલાષા, જે એ ચડવાની જખના જાગૃત કરવાનું છે. જમ એ કેવળ કચાસની નિશાની છે. તે ધોન પાનક નથી. ધીજી રાખીએ તો કાજે કરીને તે નીકળી જશે મનના બળિવાની પ્રત્યે હિંદુધર્મ બલે ગમે તેટલો કડક હોય, પણ નિર્મળની નબળાઈએ પ્રત્યે તો તે કામચીલ જ ગમે છે

ધાર્મિક સુધાગની હિંદુ પદ્ધતિ નામમાં નહિ પણ તે નામ ધારણ કરનારી અસવ વસ્તુના ઉપમા ફેરફાર થવામાં મદદ કરે છે નામ તો તેનું તે જ ગહેવા દેવામાં આવે છે, પણ તેનું ગદ્ય વધારે જિંદું બનાવવાને ઉત્તેજન અપાય છે. તમને પરિમવાસીઓને પરિચિત એવું એક દષ્ટાંત આપું. ખર્ચમક્ષના જૂના કરગની આગળની પચાધ્યાયામાનો યાદવે એ બયાનક દેવ છે, તેના ઈર્ષાને ક્રોધ ફરીફરીને બજૂડી ગિરે છે, અને જ્યારે જ્યારે તેનો કોપામિ જાગૃત થાય ત્યારે ત્યારે તે નર, નારી, માળક અને પશુના બલિદાન માગે છે. એ જ જૂના કરગના તે પછીના બાગેમાં ઈસાઈયા અને ડોસિયાના વખાણો આવે છે તેમાં એવા દેવતી કલ્પના કરેલી છે જેને બલિદાન કરના દુષ્ટા વધારે ગમે છે, જેને દોમમાં જીવોની આડુતિ આપવા સામે અજમો છે જે તેને જાણવા જખના માણુસને દર્શન દે છે ઈર્ષુને થયેલા ઈશ્વરદર્શનમાં આપણે ઈર્ષુને

પૂર્ણ પ્રેમની પ્રતિમારૂપે ઝરપેનો લેઈએ છીએ આ મારું
 મિલ્ન મિલ્ન ન પનાઓતા વિદાસતે એકમૂત્રે લોકનારી કડી
 તો પેલું 'નારવે નામ જ છે, કેમકે એ નામ સર્વ દેખના
 ઓને નિષે વપરાયેલું છે જ્યારે હિંદુધર્મ કેઈ સપ્રદાયનો
 સ્વીકાર કરે ત્યારે તેનું નામ તો કાનગ ગણવામાં આવે છે,
 પણ તના અતર્જન વસ્તુ પર સન્મારના પુટ સડાવનામાં આવે
 છે જૂના અસ્કૃત સાહિત્યમાથી એક દાખતો લઈએ અનેક
 ઇપધારી કાલિ અનાનું દેવી છે એ દેખીતું છે* પણ એને
 ધારેધારે પરમાત્માની ચિત્કિતરૂપે ગણવામાં આવી છે
 નાલિતું નીચેનું સ્તોત્ર જુઓ.

હે ગરુડાગતના દુખનો નાગ કરનારી દેવી મિતે!
 પાણી, મન અને બુદ્ધિથી તને બધી સહાય એમ નથી કેઈ
 તારી રત્નુતિ રાખેલો પડે કદી કરી મદે એમ નથી હે
 મહાસ્વરૂપે મેં જન્મદાબિ, તને કથામયીતે અમે નિરતર નમન
 કરીએ છીએ. સર્જન, પાલન અને સંહારનું કામ એ
 તો તારી કીડાના એક તરંગમાન જેવું છે ॥ તો એ આખાને
 એક સૂક્ષ્મ સરજવાને શક્તિમાન છે હે અખિલરાક્તિરૂપે!
 તને નમન હો. તું નિર્ગુણ છે નિરત્નર છે, સ્વસ્થરથી પર છે,
 દ્વિતિયમાનને અપોચર છે એક છે અખંડ છે, સર્વવ્યાપી છે,
 અક્રિય છે, છતાં વારા બ્રહ્માનું સ્વચાલુ કરવાને સમુદાય રૂપ ધારણ
 કરીને તું તેમને મુક્તિ આપે ॥ જેનામાં જન્મતણી નભે મયગ્ધા

સર્ગ, રિયતિ, પ્રલય)નુ દર્શન થાય છે એવી તને અમે નમસ્કાર
 ૧૧૭

તે ૧૮ પ્રમાણે કૃષ્ણનુ જૂતઢાવીન મૂળ ગમે તે હો, પણ
 ૧૧૮ ગવદ્ગીતામા તેને પુરુષોત્તમનુ પદ પ્રાપ્ત થયેલુ આપણે
 તેમજ ધીએ

શિષ્ય જ્યારે ધર્મગુરુની પાસે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે જાય
 ૧૧૯ ત્યારે ગુરુ તેને પૂછે છે કે ‘તારી દૃષ્ટદેવતા કઈ?’
 ૧૨૦ મહે પોતાને માન્યતા અને ઉપાસનાનો જે પ્રકાર સૌથી પ્રિય
 ૧૨૧ હાય તે પસંદ કરવાનો દરેક માણસને હક છે. ગુરુ શિષ્યને
 ૧૨૨ કહે છે કે ‘તારી જે કંપના છે તે સૂક્ષ્મ નિગાહ તત્ત્વનુ
 ૧૨૩ ‘ચૂંચ સાદા’ કપ છે,’ અને એમ કરીને એ કંપનાના
 ૧૨૪ મૂળમા જે પગ્ગલની ઉપામના કરવાનુ ખ્યેય ગ્રહેલુ છે તે
 ૧૨૫ પગ્ગલના આકૃત્યન પ્રત્યે તેને ધીરેધીરે દોરી જાય છે. ધારો
 ૧૨૬ કે કોઈ ખિસ્તી હિંદુ ગુરુની પાસે આત્મજ્ઞાનને માટે જાય છે.
 ૧૨૭ તો ગુરુ ખિસ્તી શિષ્યને કૃષ્ણ ખિસ્ત વિગેની નિષ્ઠા તજી
 ૧૨૮ દેવાનુ નહિ કહે પણ કહેશે કે ‘ખિસ્ત વિગેની તારી કંપના
 ૧૨૯ અધૂરી છે,’ અને પછી સાચા ખિસ્ત — નિર્ગુણ નિગાહ

*દેવિ પ્રપન્નાર્તિહારે શિવ ત્વ વાળીમનોબુદ્ધિમિરપ્રમેયા ।

યતાઽસ્યતો નૈવ હિ કથિશીશ સ્તોતુ સ્વશન્દૈર્મરતીં કદાચિન્ ॥

*

*

*

મદ્ગત્સ્વરૂપે જગદામ્બિકેઽલ દયામયીં ત્વા સતત નમામ* ।

*

*

*

સર્ગસ્થિતિપ્રત્યવહારકાર્ય ભવદ્વિલાસસ્ય તરગમાયમ્ ।

કર્તુ ક્ષણેનાસ્તિત્મસ્યલ ત્વ નમોઽસ્ત્યતસ્તઽલિલશક્તિરૂપે ॥

ત્વ નિર્ગુણાકારનિર્વર્જિતાઽપિ ત્વ ભાવરાજ્યાષ્ઠ ચર્હિર્ગતાઽપિ ।

સર્વેન્દ્રિયાગોચરતા ગ્નાઽપિ ત્વેકા હ્યસ્રણ્ડા વિમુરદ્વ્યાઽપિ ॥

સ્વમત્તત્કલ્યાણવિવર્ધનાય પૂત્રા સ્વરૂપ સગુણાં દિતમ્ય ।

નિ પ્રેયમ ચચ્છમિ ભાવગમ્યા ત્રિભાવરૂપે ભવતીં નમામ ॥

પરબ્રહ્મ — ના જ્ઞાન પ્રત્યે તેને દોરી જશે હિંદુધર્મે સ્વીકારેલા દરેક દેવને ક્રમે ક્રમે જીએ ને જીય પદે ચડાવવામા આવે છે, ને અતે તે પરમાત્મારૂપ છે — જે પરમાત્મા અને મનુષ્યનો જીવાત્મા એ બે શબ્દ એક જ છે — એમ જતાવવામા આવે છે હિંદુ દેવમંડળમા નવા દેવદેવીઓ ઉમેગવાથી તે ભેખમમ આવી પડતુ નથી જે ગીતાગર કહે છે કે હિંદુધર્મ ॥ 'આત્મજ્ઞાનથી રસાયેનો જાદુ છે' અથવા તો 'તત્ત્વજ્ઞાનથી પગિનિર્મિત પ્રયેલી પ્રાણીપૂજા' છે, તે રીકજારની વાત સાચી છે 'આત્મજ્ઞાનથી રસાયેનો જાદુ' અને નયો જાદુ એ બેમા ફરક છે હિંદુધર્મ તેના મુખમા પ્રવેશ કરનાર દરેક વસ્તુને — જાદુ હો કે પ્રાણીપૂજા હો સર્વને — આત્મસાત્ કરે છે, અને તેને ઉત્તમ જનાનીને અગાઉના કરતા 'જી'થી કક્ષાએ પડેઆડે છે

નામના બેઝની હિંદુને મન દલી ઝિમત નથી, કેમકે દરે નામ અતે તો એક જ તાર્કિક ને નૈતિક પૂર્ણત્વનુ મૂલ્યન હો છે બિન બિન નામોથી સૂચવાત્મ રૂપો. સ્વએ જે એકતા છે તે મામાન્ય જનસમૂહને સમજાવવાને તે નામો, એક જ વસ્તુને અનુમક્ષીને, આ બેદબાવ રિના વાપરી જતાનવામા આવે છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, કૃષ્ણ, કાલિ, શુદ્ધ અને બીજા ઐતિહાસિક નામો એક જ પરબ્રહ્મને માટે અમે ત્યારે અમે તેથી રીતે નપગય છે એક મોહમા ન્યુ છે “ જેને હોવો જિવરૂપે, વેદાનીઓ બ્રહ્મરૂપે, બોદી શુદ્ધરૂપે, પ્રમાણપદુ નૈયાયિકો કર્નારૂપે, જૈન શાસનને માનનાઓ અદર્શરૂપે, અને મીમાંસકો મર્ના નિયમરૂપે ઉપામે ઠ તે વિદોષનો નાશ હાંતિ અમને વાંછિત ફળ આપો. ”*

*ય સૌરા સમુપાસત શિવ इति ब्रह्मेति ब्रह्मतिनो

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपत्रं वर्तेति नैयायिका ।

बर्हिम्यथ जैनद्वाराचरता कर्मणि मीमांसका

साधय वै विदधानु वाछिन्फलं प्रैताक्यनामો हरि ॥

સંકરાચાર્યે કહ્યું છે: “બ્રહ્મ તો એક જ છે, પણ મતિભેદને લીધે માણસો તેને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર એ વિવિધ નામે ઓળખે છે.” * દક્ષિણ ભારતના એક લોકગીતમાં ગાયું છે: “ચોદિશથી અનેક પર્વતોમાંથી વહેનારી અનેક નદીઓ આવીને એક મહાસાગરના અંતસ્તલમાં સમાઈ જાય છે. તેમનાં નામ તેમનાં ભિન્ન મૂળ અનુસાર જુદાં જુદાં હોય છે. એ જ પ્રમાણે દરેક દેશમાં માણસો, અનેક નામે ઓળખાતા છતાં એક જ એવા પરમેશ્વરને ‘નમન’ કરે છે.”

સુધારણાની આ હિંદુ પદ્ધતિને લીધે દરેક જાતિસમૂહ પોતાના જૂનકાળના સંબંધો ને સંસ્કારોને કાયમ ગમી શકે છે, ને પોતાનાં વ્યક્તિત્વ અને અભિરુચિઓને સાચવી શકે છે. કેમકે જન્મ-વિદ્યાર્થીઓને તેમની કોલેજોનું અભિમાન હોય છે તેમ માણસોને પોતાના દેવોનું હોય છે. આપણે વિદ્યાર્થીઓને એક કોલેજમાંથી બીજીમાં ખસેડવાની જરૂર નથી રહેતી; માત્ર દરેક કોલેજનું વાતાવરણ ઉત્તમ બનાવવાનો અને તેના આદર્શો વિશુદ્ધ કરવાનો આપણાથી બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ કરવાનું પશ્ચિમ એ આવે છે કે ગંધી કોલેજ આપણને એક જ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરી શકે છે. ત્યાંસગી ગંધી કોલેજમાં એક જ વાતાવરણ હોય અને ગંધી આપણને એક જ આદર્શ પ્રાપ્ત કરવાની કેળવણી આપતી હોય ત્યાંસગી આપણે કઈ કોલેજમાં છીએ એની આપણને શી પરવા! બેગટ એવા કેટલાક ઝૂંપડી દશે જે સંકુચિત અભિમાનને લીધે કદેશ કે બેલિયલ કોલેજ સોથી સારી છે કે મેગડેલીન આધુનિક છે; પણ નટરથ પ્રેક્ષકની નજરે આ જુદી જુદી કોલેજો જાંચી નીચી મપાટીએ ગ્રેડેલી નહીં દેખાય,

પણ માત્ર એક જ શિખરે પહોચ્યાડનારી જિન્દગીમાં પગથીઓ-
ડપે દેખાશે. એમ અને કે આપણે ગમે તે કોયેજમાં હોઈએ
ને છતાં સીડીને છંક નીચલું પગથિયે હોઈએ અથવા તો
ધણા ઉંચે ચડેલા હોઈએ. આપણે ક્યા છીએ તેનો આધાર
કોયજ ઉપર નથી પણ આપણી ઉપર છે. એમ બધા હિંદુ
ને ખૂબ હિંદુ હોય છે તેમ જ ખ્રિસ્તીઓમાં પણ બધા ખૂબ
બને પ્રદારના માણસો હોય છે.

હિંદુ સુધારણાપદ્ધતિ સામે તાસ્વિજ તેમજ વ્યાનહારિક
બંને દષ્ટિએ ટીકા થયેલી છે. અધ્યાપક કયેમંટ લેખ લખે છે-
“અમુક અમુક સમયે ઈશ્વર અનેક વિવિધ રૂપે અવતાર લે
છે એમ હિંદુધર્મ પ્રસારૂર્વથી માનતો આવ્યો છે. કોઈ પણ
સ્થાનિક દેવદેવી કે સપ્રદાયગ્રાપક કે સાધુવેરાગીને તે મંદ
ઈને ઈશ્વરરૂપ માની લે છે. સર્વ પ્રકારની મૂર્તિઓને ને
કાસ્તનિક કથાવાર્તાઓને—પછી તે ગમે તેવી બેહૂદી કે અશ્લીલ
હોય તોપણ—તે સાખી લે છે, ને તેને ત્યાગમય ઈશ્વરમક્તિ
કે યોગમાધનના જિંદગીમાં જિંદગી ગમનવિહારની જોડાતોડ
ગ્યાન આપે છે. એવા એનો સ્વભાવ હોઈ, તેને કદાચ ખીલ
કોઈ પણ ધર્મના કરતાં વધારે સહેલાઈથી, ને પોતાના ભૂતકાળ
સાથેનું અનુસંધાન વટવા દીધા વિના, એક વિશ્વધર્મનું રૂપ
ધારણ કરવાની અનુકૂળતા છે. એવા ધર્મને દરેક સપ્રદાયમાં
કોઈકે નિશિષ્ટ સમૂહ કે વ્યક્તિને અનુકૂળ આવે એવા,
પરમાત્મપ્રાપ્તિની વિશ્વજનીન સાધનાતો, કોઈ ને કોઈ પ્રકાર
દેખાય જ, અને એ પરમાત્મા મનુષ્યોની આમણ જે વિવિધ
રૂપે પ્રગટ થાય છે અથવા તો મનુષ્યોથી સંતાય છે તે સર્વ
રૂપો તેના સુદ સાચા સ્વરૂપથી તો સરખાં જ વેગળાં હોય
છે.” આ વર્ણનમાં હિંદુધર્મની સામાન્ય વૃત્તિનું વર્ણન ટીક થયું
છે ખરું; પણ હિંદુધર્મ સત્યના એક આવિષ્કાર ને ખીલની
વચ્ચે કંગો વિવેક કરતો નથી ને સર્વનો અવિચારીપણે ખીકા

કરે છે, એમ લેખકે જે કહ્યું છે તેમા હિંદુધર્મને પૂરો ન્યાય
 નથી થયો. હિંદુધર્મ મહિષ્યુતાને ઉપેક્ષા—ખેદરકારી—માની
 લેનાની બૂલ નથી કરતો. તે કહે છે કે સર્વ આવિષ્કારો એક
 જ સત્ય પગલે છે ખરા, પણ તે બધામા એ સત્ય સરખે
 અંગે પ્રગટ નથી થતું. પહેલા વ્યાખ્યાનના અંતિમ ભાગમાં
 મેં એ વિષયની ચર્ચા કરી હતી, એટલે અહીં એનો વિસ્તાર
 કરવાની જરૂર નથી હિંદુધર્મ દરેક માણસની પામેથી એવી
 અપેક્ષા ગમે છે કે તેણે, પગમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યા
 સુધી, જીવનની ગૂઢનાતુ સતત એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું મત્ય-
 દર્શનના ફલકા પ્રકારે, જેઓ એકાએક એ પ્રવારોને વટાવીને
 પાગ નથી જઈ શકતા તેમના પર ગહેમ રાખીને, માખી લેનાય
 છે ખરા, છતાં એથી વધારે વિશાળ કલ્પના અને વધારે
 વિશાળ ઉપાસના વિગે સદાસર્વદા ભાર દેવાય જ છે વિકાસનો
 વેગ વધાવના બળગતરી કરવાનું હિંદુધર્મ યોગ્ય નથી માનતો.
 જ્યાર આપણે આપણા ઉચ્ચ કોટિના અનુભવો તે ન સમજી
 શકનારની આગળ વર્ણવના બેસીએ, ત્યારે જાણે આપણે દેખતા
 હોઈએ ને આપણે જોયેલી ચીજોને વર્ણન કોઈ જન્મથી
 આધળાની આગળ કગવા બેસીએ એના જેવી સ્થિતિ થાય છે
 એમના આત્મચક્ષુ આપણે ન ઉઘાડીએ ત્યાંથી ક્ષપિતુનિઓએ
 જે કંઈ ને વર્ણવ્યું તે તેઓ ભાગી શકનાના નથી એટલે,
 હિંદુધર્મ માણસની સ્વભાવસિદ્ધ નિયારમગણી—જેનો આધાર
 ઈશ્વરદત્ત નૈતિક ને યૌદ્ધિક શક્તિ, શિક્ષણ ને સંજોગો એ મર્વ
 ઉપર રહે છે—તેમા વિશેષ પાડતો નથી, પણ માણસ
 ત્યાં જોમો હોય ત્યાંથી સમ્ભાવપર્વક તેનો હાથ માહીને તેને
 આત્મનિકામની જિંવી પાયરીએ ચડવામા મદદ કરે છે.
 સત્યના ધામમા માણસોને પગલે દડમેલવા એ હિંદુધર્મને
 અકારુ લાગે છે ખરું, પણ માણસના જીવિ, આત્મા ને સત્ય-
 નિશાનો વિકાસ થવો જોઈએ એવો આગ્રહ તે અનસ્ય ગમે

છે. વળી વિચારદોષ એ કંઈ નૈતિક અધેશભૂતિ નથી. સમગ્રશક્તિની નબળાઈ એ હૃદયની અધમતા નથી. ઈશ્વરના સ્વરૂપને વિષે સંપૂર્ણ ને સર્વાંગી જ્ઞાન હોય તો જ મોક્ષ મળી શકે એવો જો નિયમ હોય, તો આપણામાંથી કેટલા નરક-વાસમાંથી ઊગરી શકે ? શક્તિગીતામાં કહ્યું છે : “ હે માતા ! જે બકતો તારા અવ્યક્ત નિગાહાર રૂપનું આદ્યતન સમગ્ર-શક્તિની ખામીને લીધે કરી નથી શકતા તેમના પ્રત્યે તારી જે કૃપા ને કરુણા છે તેનો કંઈ પાર જ નથી. ” આપણે ઈશ્વરને બસે ન જાણતા હોઈએ, પણ ઈશ્વર તો આપણને જાણે જ છે.

આત્માના વિકાસને રૂઢનારાં બધનો તોડવાની આત્માની શક્તિ વિષે હિંદુધર્મ પૂરતી અદ્વાધરાવે છે. જે પરમ સત્યની હસ્તીનો સર્વ ધર્મો સ્વીકાર કરે છે તે પરમાત્મા મનુષ્યોના ધર્મોનો નિરંતર વિકાસ કર્યા જ કરે છે. વળી અનુભવથી એ પણ પુરવાર થયું છે કે એક પ્રકારના નિયમોમાંથી જોમા પ્રકાગ્ના ધીજા નિયમો તરફ જઈ ઝડપભેર આગળ વધવાથી પ્રગતિ નથી થતી પણ પીછેહઠ થાય છે. ઇતિહાસની ઘટનામાં ઈશ્વરનાં ચક્રો બહુ ધીમી ગતિએ ચાલે છે, અને ઉત્સાહી મુધાગ્રો જો પોતાના મનઃમત્તા કાર્યક્રમો જગતને માથે પરાણે લાગીને પોતાના જીવનકાળમાં જ જગતને હિંગારવા મથે તો તેમાં તેમને હાર મળે છે માનવી સ્વભાવની ખાસે દોડદોડમાં કશું કગલી શકતું નથી. વળી અમુક મતને અનુકૂળ ન હોય એવી બધી વસ્તુઓનો બળબળ્યારીથી નાશ કરીને ધર્મસિદ્ધાંત અને પૂજાવિધિની યાંત્રિક એકતા રચાવવી ઉચિત છે એમ પણ હિંદુધર્મ નથી માનતો. મોક્ષને માટે કાચનાનાં પગલાં કંઈ કામ આવે છે એમ પણ તેને નથી લાગતું. હિંદુગના સ્વરૂપ અને ઉપાસનાવિધિ વિષે અમુક પ્રકારના વિચાર ધરાવનારને જ મોક્ષ મળી શકે એવી મર્યાદા તેણે

માધી નથી. એવા અમુક જ વર્ગને મળનારા મોક્ષની કલ્પનાનો જૂતમાત્રના સુહૃદ એવા ઈશ્વરની કલ્પના સાથે મેળ ખેસતો નથી. એક પ્રજા ઈશ્વરની માનીતી છે, તેનો ધર્મ માનવજાતિના ધાર્મિક વિકાસમાં કેન્દ્રવર્તી સ્થાન ધરાવે છે, અને બાકીના બધાએ તેમની પાસેથી ધર્મ ઉછીનો લેવો જોઈએ, નહીં તો આધ્યાત્મિક દાગિર બોગરવું જોઈએ, એમ માની લેવું એમાં ઈશ્વર અને મનુષ્ય એમાંથી એકને ન્યાય નથી.

‘ધર્મ’નો અર્થ ‘યથાર્થ’ માન્યતા નથી પણ સફાચારી ગૃહણીકરણી છે. માણસની પરખ તેનાં મંતવ્યો પરથી નહીં પણ તેનાં કર્મો પરથી જ થઈ શકે. સાચા ધાર્મિક માણસો બીજા ભોક્ષના મતવ્યો વિશે ડી ફિકર કરતા નથી. ઈસુ ખ્રિસ્તની આ મહાન ઉક્તિ જુઓ: “મારી પાસે બીજાં પણ પેટા છે જે આ વાડામાં નથી.” ઈસુ યહૂદી જન્મેલા ને મગધુ લગી યહૂદી જ રહ્યા. જે યહૂદી પ્રજામાં તેમનો જન્મ થયો તે પ્રજાને તેમણે એમ ન કહ્યું કે “યહૂદી થવું એ તો પાપ છે માટે ખ્રિસ્તી થઈ જાઓ.” તેમણે તો યહૂદી ધર્મમાં જન્મેલો મડો ઘોઈ કાઢવાનો બનતો પ્રયત્ન કરેલો. તે જો હિંદુ જન્મ્યા હોત તો હિંદુધર્મ પરત્વે પણ તેમ જ કળત. સાચો મુધારક માનવજાતિના વાગ્સાને શુદ્ધ કરીને વિશાળ બનાવે છે, તેની અનગણના નથી કરતો, તેને ડોકરે તો નથી જ ચડાવતો.

જેઓ મત્વના કરતા પોતાના :સંપ્રદાયને:વિશે વધારે અનુગમ ધરાવે છે તેઓ અંતે પોતાના સંપ્રદાય કરતાં પોતાની જાતને વિશે વધારે અનુગમ ધરાવતા થાય છે. આપણે એવા દાસથી શરૂઆત કરીએ છીએ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એ જ એકમાત્ર માણે ધર્મ છે; અને પછી ક્લીએ છીએ કે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ એ જ ખ્રિસ્તી ધર્મનો એકમાત્ર સાચો પંથ છે;

એપિસ્કોપેલિયન સપ્રમય એ જ એડ પ્રોટેસ્ટ મતપ્રદાશીમાં
સાચા છે, એપિસ્કોપેલિયન પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રિમ્લી ધર્મમાં હાર્દ
ચર્ચ એ જ એકમાત્ર સાચો મત છે, અને અતે એમ કહેવા
લાગીએ છીએ કે હાર્દ ચર્ચ મતમાં પણ આપણુ પોતાનું
વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ એ જ એકમાત્ર સાચા અભિપ્રાય ॥

દરેક મનુષ્યમાં, દરેક જાતિસમૂહમાં અને દરેક પ્રજામાં
આદ્યન પાત્ર એવું વ્યક્તિત્વ રહેલું છે, એવો જો હિંદુ સિદ્ધાંત
છ તેનો ધીમેધીમે ખીજે પણ સ્વીકાર થતો જાય છે એવા
મત પ્રમાણુ એ આનરસ્થ છે કે દરેક સમૂહને તેના જો સૌથી
નિગિષ્ટ અને ખાત્ર પોતીક્ષા એના તરફ લેાય તે ખીનવર્તની
પૂરેપૂરી મોઝાશ આપણે આપવી જોઈએ વૈશિષ્ટ્યમાત્ર
અદિતીય અને અન્યને ન આપી મગાય એવી વસ્તુ હોય કે
અને જો વસ્તુ એકને હિપયોગી છે તે ખીજા દરેકને તેટલો જ
અથવા હિપયોગી નીરડને એમ માની લઈએ તો સત્યના સાચા
સ્વરૂપની અવગણના જ થાય જગત એટલું વિશાળ છે કે તેમાં
બિન બિન નવભાવના માધ્યમેનો સમાવેશ કરેજો સર્થગ્રહે

પ્રેલીકનાર એવી દલીલ નામાં આવે છે કે હિંદુ
યોજનાએ તેમાં અનુનાયીઓને વધારે રિમુક્ત અને વિશાળ
છ અને પ્રાથમિક નામાં મ નથી નરી આવા મોઢમ આરોપનો
જવાબ દેવો મુશ્કેલ છે મમે તેમ જ, હિંદુધર્મે જો બજાજબગી
નાપરીને જૂના રિવાજને નાખૂં મ્યાં હોત, એટલે કે જો તેણે
ધર્મા કમિનિનાસમાધી નીપજતા સુધાગને ન તે ધર્મોત્તર
અને નદાગની ગીત અખડ્યાન કરી દેત, તો તે વધારે અસર
મારું જનજાનિ માધી નકથો હોત કે કેમ એ બારે સદાપગતી
નામ છે હિંદુધર્મે જાહુ અને વર્મની ધીન જામી મમેથી
જારીને સખનાર્દ નાપરીને કાપી ન લાંબી એ નામ સાચ સાચી
છ તેની ગીત જા. ૧ નગાપાન નાપનાને મનસ તેના મળને
જો રૂઢો સમા વાની ૨.

હિંદુધર્મની જાહેરલાક્ષણિકતા કાળમાં, મનુષ્ય પ્રત્યે આદર અને અડગ સત્યનિષ્ઠા એ બે સિદ્ધાંતોના અનુશીલન દ્વારા હિંદુ સમાજના સામાન્ય ધાર્મિક જીવનમાં ઘણા સુધારો થયો હતો, પણ હમણાં હમણાં હિંદુઓની વૃત્તિમાં ગિચલતા અને નાહિમત આવી ગયાં છે. હિંદુધર્મમાં વિશાળ જનસંખ્યા એવી છે જે રહેમનો ભોગ થઈ પડેલી છે, એ વાત ખરી છે. પણ જે દેશોમાં ઊંચી સંસ્કૃતિએ નીચલી પાયરીની સંસ્કૃતિને હટાવી ડાઠી કરેવાય છે ત્યાં પણ નીચલી સંસ્કૃતિના અવશેષો હજી કાયમ છે. જંગલી માણસોને શોધવા આપણે અહીં ઓકસાઈંથી ઝાઝું દૂર જવું પડે એમ નથી. આ વિષયના ધુરંધર વિદ્વાન સર જેમ્સ ફ્રેઝર કહે છે : “આધુનિક યુરોપના અજ્ઞાન ને પહેલી વર્ગોમાં આજે એવી દશા વર્તે છે જેવી હજારો વરસ પહેલાં મિસર અને હિંદુસ્તાનમાં હતી, અને જેવી આજે જગતના દૂરમાં દૂરને ખૂણેખાંચરે પડી ગયેલા નીચામાં નીચા પાયરીના જંગલી લોકોમાં છે. ઓકસાઈંમાં કોઈ અણુગમતા જમીનદાર કે પાદરીને મૂક મારવા સારું એક મર્તિમા કાંટા ભોંટી મૂકેલા દેખાયા; આયર્લેન્ડમાં કોઈ જીને ડાકણ મારી છાતી જૂંજીને મારી નાંખવામાં આવી; રશિયામાં ચોરોએ પોતાનો મધગતનો ધંધો અદમ્ય રહીને કરી શકાય એવો દોષ સળગાવવા માટે માણસની ચરખીની માણજતીઓ બનાવવા મારું એક છોકરીનું ખૂન કરી તેના દુકડે દુકડા કરી નાંખ્યા; આવી આવી ખમરો ક્યારેક છાપાંમાં પ્રમિદ થાય છે, ને તે વાંચીને બદ મંમાજ બડકી જોઈ છે.” ઘણા ખ્રિસ્તીઓ મંતરજંતર, જાદુ, હિંચાટન ને વશીકરણમાં માને છે. માનવ-સમૂહોની રેવો જોઈલી વધારે જૂની હોય તેટલું તે નાજુદ કરવાનું કામ કંડણ થઈ પડે છે. જ્યાં ધીમા કેરકારો પણ અનિશય મુશ્કેલ હોય ત્યાં ઝડપથી કેરકાર કરવાનું તો અશક્ય જ દેખાઈ છે, કેમકે ધર્મોનું વસણ ફગી ફરીને અમુક ધરેડમાં પડી

જનાનું હોય છે, ને ત્યાંથી તેને કાઢનાનું કામ નસમું હોય છે
આદિનાસી જાતિઓના ઉપાસ્ય દેવોમાં દેવો હતા તે
દેવીઓ પણ હતી એ જાતિઓ બ્યારે જોઈધર્મમાં દાખલ થઈ
ત્યારે તેમણે જુદાદેવ ઉપરાંત દેવી તારાની ઉપાસના ઉમેરવાનો
આગ્રહ ગણ્યો. એસ્ટોગેથ, આઈસીસ અને એફ્રોડિટી એ
દેવીઓને પૂજનાર ગ્રીકો ને રોમનો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થવા
એટલે મેરીમાતાની પૂજા દાખલ થઈ ને રખી. વટનાઈને
ખ્રિસ્તી બનેના એક હિંદીને વિશે એવી વાત ચાતે છે કે ને
નિનારે ગિરગલધર્મમાં જતા ને શુક્રવારે કાવિના મદિના
પાદરીએ તેને પૂછ્યું કે “તમે ખ્રિસ્તી નથી શું ?” તો કહે
“હા, હું. પણ એનો અર્થ શું એવો છે કે મેં મારો ધર્મ
મન્યો છે ?” વટનાઈને ઘેર ધર્મોમાં જનાર દિંદુઓ ઘણી વાર
મનદ અને માદમીમાં, મોતની ઘડીએ અથવા મોતનો ભય હોય
ત્યારે, દિંદુ દેવદેવીઓને યાદ કરે છે ને તેમની બાધાઆખરી
ગણે છે. બહાર દેખાડનાને ધગવેલી માન્યતાઓએ હૃદયમાં
ગોઠા પ્રવેશ કરેતો હોતો નથી. આપણા હૃદયમાં ૧૩૭૭
જન્મજન્મોને જોડેતો વિચારો ને મતઓનો વાગ્ગો. એકાએક
સુધાગનો દુકમ સળાવેત, મદલવાનું બની શકતું નથી આપણને
શિશુઓ આપીને જુદા ને સનાયાની જાતી શ્રેણીએ ધર્મ
જનામાં ન આવે ત્યાં સુધી જાના વિચારોની જન્મજન્મો નથી

દિંદુ પદ્ધતિ છે નિષ્ક્રમ નીવડી નથી એને સીધે સીધે
વિશાએ પ્રમાતિ થઈ છે. જોકે દેવો ઘણા સુધાગને માટે અનુકૂળ
હોય. દિંદુધર્મે સર્વ મનુષ્યોને સમત્ત એવી ધાર્મિક
માન્યતાઓ અને ઉપાસનાનો કોઈ નિશ્ચિત પ્રકાર દર્શાવે નથી
એ વાત સાચી છે, જના તેજ મનુષ્યોમાં મનુષ્યો અને
નિષાએને એ સર્વમાલી યોજનામાં સામેલ કરી એકત્રિત
મ્યો છે એ વિં. તદા નથી ૧૯૧૧ના વચ્ચીપરખના ગિરોડમાં
મિ નન્ડે વમે છે. “માગી તપાસમાં એ સામાન્યપણે એ

બેયુ છે કે બહુ મોટા ભાગના હિંદુઓ એક પરમાત્મા વિષે
 — ભગવાન, પરમેશ્વર, ઈશ્વર કે નારાયણ એ અનેક નામે —
 દૃઢ આસ્થા ધરાવે છે.” હિંદુ વિચારો ને આદર્શોના ફેલાવાને
 નિમે સર હરમટ રીસલી કહે છે “ આ વિચારો ઈર્ષવિદ્વાનોના
 ઇગ્તરો નથી રસ્તે ચાલનારા સામાન્ય માણસ પણ એ વિચારો
 મોટા પ્રમાણમાં ધરાવે છે. રીડ રીડ સમજી એવા કોઈ હિંદુ
 ખેડૂતની સાથે તમે પરમાત્મા કર્મ, માયા, મુક્તિ વગેરે
 નિયંત્રણની વાત ડોડા એટલે તરત તો એને અચગ્ગ બિપજો છે
 કે તમને વિદેશીને એના નિયંત્રણમાં ગસ ઝાઝી ? પણ તેનું
 આશ્ચર્ય શમે કે તરત જ તમે જોઈ શકો છો કે એ શબ્દો
 એને પરિચિત છે, અને એ વસ્તુઓને પોતાના બાવિ જોડે
 શો સબંધ છે એ નિમે તેણે કંઈક જાડો સિદ્ધાંત પોતાના
 કામ પૂરતો બાધી રાખેલો હોય છે.” હિંમલયથી માંડીને ન્યા-
 કુમારી બગીના હિંદુઓમાં એકસૂત્રતાનું એ- આતરિ- બધન
 રહેલું છે, ને એ સૂત્રની આસપાસ તેઓ મળિગણની પેઠે
 પરાનાઈ રહેના છે

પહાડી મુલકોના અને બીજા અર્ધસંસ્કૃત આદિવાસી લો-
 સમૂહો જે હિંદુધર્મમાં ભરતી થનારા કાચામાં કાચા માણસો
 હતા, તેમને હિંદુ સમાજમાં ભેળવી આત્મમાત્ર ગ્રાનું પ્રાપ્ત
 થીમુ થીમુ ચાલ્યું છે, ને હજી સપૂર્ણપણ થઈ રહ્યું છે એમ
 નથી હિંદુઓમાં ઘણા લોકો એના છે જે અમરકારી માન્યતાઓ
 ને હીં. વિચારો ધરાવે છે, ને તેને જ-મૂળથી નાબૂદ કરવાનો
 એ સંસ્કૃતિને સમય મળ્યો નથી. છેલ્લા થોડાક સમયમાં હિંદુ
 ધર્મ તેના આ ગોળે વક્રાકાર ગ્લો નથી, અને અસંસ્કૃત નોકોની
 ઉન્નતિના નામ પ્રત્યે ઘોર દુર્લક્ષ કરનામાં આવ્યું છે

કોઈ માણસ સન્નિપાતના આવેશમાં આપઘાત કરવા
 જતો હોય તો તેને દિસા નાપરીને બચાવવો એ જોટલું યોગ્ય
 છે તેટલું જ માણસ પાસે બાગમ્બરીથી ખગ મનનો સ્વીકાર

કરાવે એ પણ ચોખ્ખું છે, એવી જ શ્રામક દલીલ કરવામાં આવે છે તેને હિંદુધર્મ ટેકા આપતો નથી. ઇઝરાયલની સેના પહેલપહેલી ફેનાનની ભૂમિ પર વઢી પડી ત્યારથી સક્રિય એકેશ્વરવાદની અસહિષ્ણુતા માનવી ઇતિહાસના પાનામાં શોધવાએ અદ્ધરે લખાયેલી છે એક મત્સરી ઇશ્વરના ઉપામકોને વિધર્મી પ્રજાઓની સામે ચઠાઈ લઈ જઈ યુદ્ધ કરવાને સિસદાગ્વામા આવે છે. પરાજિત પ્રજાઓના ઉપર ધોર, ક્રૂરતા ને ત્રાસ વર્તાવવાને ઇશ્વરી વચનોની સંમતિ છે એમ તેઓ બતાવે છે. જૂના ચઢદી ધર્મની એ વૃત્તિનો પારખે ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામને મળેલો છે; અને આ વિષયમાં પાશ્વમની સંસ્કૃતિનું ધક્કર પાલેટાઈને વ્યૂ તેને બદલે ત્રીસે વ્યૂ હોત તો તે સંસ્કૃતિને માટે બહેતર ચાત કે નહીં એ તો તમારે કહેનાનું છે. વિધર્મીઓના સહાગને પ્રેરનારી ને ચોખ્ખું મનાવનારી જનૂની ધર્માધતાથી નીપજેલા ધર્મયુદ્ધો હિંદુ ભારત-વર્ષને લગભગ અગ્રણ્યમાં હતી. બેશક હ્યાંક ક્યાંક ધર્માધતા અને જનૂન હાડી નીકળતા ખગ, પણ હિંદુધર્મે સામાન્યપણે અનાગ્યાની સામે જુલમ કરવાને કદી હિતેજન આપ્યું નથી. તેની નવારીખ આ બાજતમાં પ્રમાણમાં ચોખ્ખી છે. અનેક ને વિવિધનણી માનવી પ્રજાઓને તે સુસેદશાનિમાં ભેગી રાખી ગયો છે જૌદધર્મ, જેના અનુયાયીઓમાં આજે માતવ-નનિતો લગભગ પાવ્યો ભાગ છે, તેણે દમેશાં અન્ય ધર્મો પ્રત્યે આજ ગણ્યો છે ને બળજબરીથી તેમનો મૂલોગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરી દ્યો નથી. જૂનામાં જૂના જૌદ અંધોમાંના એકમાં રહેલું છે કે જુદ બગવાનના વખાનાના ધર્મિક વાદરિવાદ દનાગઓમાં પોતાના મિદ્દાતોને વખાબવાની ને બીજના મિદ્દાનોને નિંજાની ને એક વૃત્તિ પ્રચલિત હતી તેને જુદ બગવાને વચોડી ઠાંડી હતી.* જુદા જુદા સપ્રામો વચ્ચે

* મુખનિષાત જુઓ અંબુષનિઝાવ : જૌદધર્મીઓએ

જલદ પેદા કરે એવા વાદવિવાદ ટાળનાનો ઉપદેશ બુદ્ધે તેમના
 શિષ્યોને આપ્યો હતો. અશોકના એક શિલાલેખમાં ધાર્મિક
 સદિષ્ટાનુભાવો જ ઉપદેશ કરેલો છે. “દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી
 ગણ દરેક ધાર્મિક સત્રધામને માન આપે છે, પણ માને છે
 કે ધર્મના શીલની વૃદ્ધિ કરવી એના જેવું દાન કે માન ખીજી
 એકે નથી, અને એ શીલનો પાયો એ છે કે પોતાના ધર્મને
 આદર આપવો ને ખીજાના ધર્મને ગાળ ન દેવી. જે માણસ
 એથી જીલગી રીતે નર્તે છે તે પોતાના ધર્મને હાનિ કરે છે ને
 ધર્મના ધર્મને અન્યાય કરે છે.” “મારા ગૃહસ્થ તથા
 સર્વ ધર્મોના શાસ્ત્રોનું અનુશીલન કરનારી જ્ઞ રહેશે.”
 ભાગવતધર્મના હિંદુ અને બૌદ્ધ નરેન્દ્રોએ આ સિદ્ધાંતને
 આચર્યું. આ ઉતારો હતો તેનું પશ્ચિમ એ આબુ હતું કે
 જુનમના ત્રાસથી નામી છટેલા સર્વ ધર્મના માણસોને
 હિન્દુસ્તાનમાં આશ્રય મળ્યો હતો. યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ
 અને પારસીઓને પોતપોતાના ધર્મસિદ્ધાંતો પ્રમાણે
 ચાલનાની પૂરપૂરી સ્વતંત્રતા અપાઈ હતી. હુએનસંગ નહે
 છે કે પ્રયાગના મંડાસનમાં ગણ હવે પહેલે દિવસે બુદ્ધની
 પ્રતિમાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી, ખીજે દિવસે પિતાના ઇષ્ટદેવ
 સૂર્યની મૂર્તિની સ્થાપના કરી અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિ
 મેમાઠી ગણ આજીવન (ઈ સ નો નરમો સૈદ્ધા)ના
 મંદાયમના પ્રસિદ્ધ તામ્રપટ્ટો અને વિજયગગદેવના મંદીનના
 તામ્રપટ્ટો બુદ્ધ અનાજે સાક્ષી પૂરે છે કે હિંદુ ગણઓએ

હરધર્મોએ પણ દાન આપ્યું એવો બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ
 કરેલો છે. બૌદ્ધતંત્રને પણ સ્વર્ગે જવાનો માર્ગમાર છે એમ તેમણે
 સ્વીકારેલું છે. કોઈ એક આજીવન ધર્મના નિયમને વિષે આપ્ત
 ધરાવનારો કોઈ અર્થે ગયો એ વાત તેમણે ‘મન્ત્રિયનિયમ’માં
 હી છે સમજીવ આજીવને વિષે બુદ્ધ ભગવાન પોતે અતિ
 આદર ધરાવતા હતા.

પ્રિન્તી ધમ પ્રત્ય કેવળ સદિપ્તતા નહોતી બતાવી, પણ તે
 ધર્મના અનુયાયીઓન ખાસ સગરડો ને સહતો આપી હતી
 થોડા જ વિસ પૃ મૈસુના હિંદુ મહારાજાએ ગતમાતા
 એ પ્રિન્તી દેવળના જીર્ણોદ્ધાર માટે નાન આપ્યું હતું

નિર્માતાના નાદમાં અન રમત્તરને લીધ આજે દુનિયા
 અગાઉના ૩ ના ઘણી નાની ચર્ચ મર્ચ ૭ વિદેશી પ્રમુખ
 આપણી માખણડાલી મની મર્ચ ૩ રસ્તીના બેગમેગથી
 વિચારની આપત ચાની મ્હી છ આપણુ ધીર ધીરે મનમલ
 વર્ષએ છીએ કે દુનિયા આખી એ સદમગી મમલ પ્રે
 ખીજ ધર્મો એના મામથર્વા ૧ મની ગયા છ નેમની આપણે
 અમગ યુના નરી મરી શમ્ના અને આપણે સુ યાનિધી ને
 દગીમગીન કેવી રીતે મ્હી શકીએ એના માર્ગો ન ઉપારો
 આપણુ ખોગીએ ડીએ આપણને એનાને પ્રમસ લાધતા છે
 ન મીજન બધા અધાનમા ગોથા ખાય છે, એમ આપણુ
 આમદપૂર્વે મ્હા મરીએ ત્યા મુધી આપણન મામિક એના
 ન યાતિ સાપનાની મ્હા

તે આત્મસાક્ષાત્કાર સાધનાની છૂટ આપે છે. જો આ આદર્શ
 મિત્રારીને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ ન પાડનામાં આવે તો
 હું જમનના ધર્મને લખતા બારિ વિષે નહીં આગા જોતો નથી.
 ખરેખર મહીર અને કેન્દ્રનર્તી સત્ય અમાગમાં જ સમાયેલું છે,
 અને એનો સ્વીકાર એ જ અર્થે જવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે,
 એવો નવો મે કે ત્રણ જુદા જુદા મંત્રદાન જ્યારે કર લારે
 સધર્મ થવા નિના ન જ રહે એના સધર્મોમાં એ ધર્મ
 ખીજાને આગળ દીધી જવા નહીં હે, અને આખું જગત
 જમીનદોસ્ત અને ભરમીભૂત ન થઈ જાય ત્યાં સુધી કેઈ પણ
 એ ધર્મનું પ્રભુત્વ ન થવા નહીં પામે. અધર્મ મિનાયના
 મીઠા દરે ધર્મને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવો એ એ પ્રકારનું
 જોશ્વેનિઝમ છે, ને તે અદ્વાનનાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો.
 જોઈએ એ આપણે તો જ કરી શકીએ જો આપણે હિંદુધર્મ
 સુચવેના ઉત્કલને મળતા ઈર્ષ-ઉત્કલનો ગ્રીમગ્રીએ કમકે
 હિંદુધર્મ જમનમાં ધર્મની એકના આપવા દેણે. તે
 એ જ ધર્મ રહેના નહીં ખીજાને નાખૂંદ જરીને નહીં, પણ
 મન ધર્મોને એ જ સત્યની શાધમાં જૂતીને આપણે સધના

ધર્મની વિશાળ અને સર્વગ્રાહી બાનનાને લીધે તે એ મહાન
 જોવા બન્યો છે, અને તેમાં જાણે હજારો હાથ હાલી ગયા છે
 રેક પોતપોતાના નામ ધર્મે તરફ, અને સૌને ઈશ્વરે
 પ્રેરી રહી છે એવ દર્શ દેખાતું છે. પરંતુ પોતપોતાને
 યાને રિયઝ પાસે મળીને એક દૈવી ગતિમા નથી ગઈ
 કોન અને પોતપોતાના વિનિધ સૂરો નહે, તેમ જ વિમલાદો
 વડે પણ અત્યંત મુશ્કેલ મંત્રીનો પ્રશ્ન જગવતી કોન
 — એવો આપણો આશંકા કોવો જોઈએ

ધર્મોના સધર્મના સનાનો જે હોદ્દા વિદુ સમાજે વાંઘ્યો
 ૭ તેનો ભવિષ્યમા સર્વત્ર સ્વીકાર થશે એ મને વીક વીક
 ચોક્કસ નામે ૭ પોતાના આર્થો પસંદ કરનારી ને તે
 સાધનાના પ્રયત્નમા ધાર્મિક ગતિ ચાલવાની સ્વતંત્રતા જગતમા
 હોવી જોઈએ, એવી જે વાચાસનની દૃઢ પ્રતીતિ છે તે મને
 આવી આશા મેંવાને દારણ આપે છે જે સ્વેચ્છાસ્તીકૃત નથી
 એવી કોઈ પણ નિષ્ક્રિય સારી નથી જે આત્મનિર્ણય નથી
 એના કોઈ પણ નિર્ણયની ઝંઝી કિમત નથી જગતમા
 રે પ્રભાવમા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો એકબીજા પ્રત્યે મિત્રતાનો
 હાથ લખાવનારુ ધીરે ધીરે શીખતા જાય છે આજે આઠી
 એકસસદ્ધર્મા મારી હાજરી એ એનું એક દૃષ્ટાંત છે ધર્મોની
 મહામહાઓ અને સર્વ ધર્મના ઉદારભાવનાના વિચારોના
 પાલો ને સંબેલતો પરસ્પર સમજ અને મમભાવ પેદા કરે
 ૭ ને પોત ૭ તુલનાત્મક ધર્મ ॥ અભ્યાસને લીધે હંતર
 ધર્મોને વિદ્ય અગાધિના જરતા સ્થાને ન્યાદષ્ટિ ન સમજાવતું
 તલણ પેદા થતું જાય ૭ એ અભ્યાસ આપણને બતાવે છે
 કે રે ધર્મ કઈ વસ્તુઓ પાસે દે ૭ એનો આધાર ત
 પ્રજના અભાવ અને સમગ્ર તે યુગની બાવના, અને તે
 ૭ની જરૂરિયાત એ બધા પાસે છે અને એ જરૂર
 પડી આપણ સમગ્ર સજીએ છીએ કે સર્વ ધર્મોમા પાસાની

એકતા રહેલી છે. ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના પરસ્પર સબંધો વિશે
 વધારે સ્પષ્ટપણે વિચાર કરવાનું આપણે શીખતા જઈએ છીએ.
 આપણા મન એમ માનવા તરફ મૂકતાં જાય છે કે બિન બિન
 ધર્મો એકબીજાના શત્રુ નથી પણ એકબીજાના પુત્ર છે, અને
 તેથી સર્વના સમાન ધ્યેયની પ્રાપ્તિને અર્થે કોઈ પણ એકને
 બીજાઓ વિના જરાયે ચાલે એવું નથી. બીજા ધર્મોની
 સાથેનો સંપર્ક વધ્યો છે તેને લીધે માણસો એમ માનતા મટી
 ગયા. હું કે દિમન અને ધીંગળ, પ્રેમપૂર્ણ સ્વાર્થણ અને
 સર્જનશક્તિવાળા માણસો કોઈ એક જ ધર્મમાં થયા છે ને
 બીજામાં નથી થયા. દરેક મહાધર્મે તેના અનુયાયીઓના
 રાગદ્વેષના ઉઠાળા, ઝામવાસનાના આવેગ, અને ક્રોધાવેશની
 અધનાના ત્રિવિધ તાપ જમાવ્યા છે. બ્રહ્માડની ધ્વજીરી યોગના-
 મા અલ્પધડમા અલ્પધડ ધર્મને પણ મ્યાન હોય એમ બાસે
 છે, કેમકે બબકદાગ કૂંસાની ઉત્પત્તિ તો કાંઈવાળા મૂળમાંથી
 જ થયેલી હોય છે. ધ્વજગદર્શન પર જેમ જેમ વધારે ભાર
 મુકાતો જાય છે તેમ તેમ પગપગત નિશ્ચિત ધર્મસિદ્ધાંતો
 ગોળું મનાના લાગ્યા છે. બુદ્ધિવાદ બિન બિન રૂપોનાળા
 નસ્તુઓને નોખી નોખી વહેંચી તેને જુદા જુદા ખાનામાં
 પૂરી રાખે છે ખરો, પણ હિચ્ચતર અંતરદષ્ટિ વસ્તુઓના
 અભાવગત બેદો ઓળખી શકે છે, અને તેમને સમગ્રની વિશાળ
 એકતામાં જોડી એકરૂપ કરના મથે છે. ધર્મોના પગપગત
 સિદ્ધાંતોને વિષે તો ધર્મ નિર્મેતી અર્ધનિષ્ઠા ને અનિષ્ઠાનાળા
 લોકો જ ઝઘડે છે, સાચી ધર્મનિષ્ઠાનાળા લોકો ઝઘડતા નથી.
 અગ્રેજ લંખક ગ્રિફિથના ચાળખા જેના તીખા શબ્દો રાપરીએ
 નો, “આપણામાં એકબીજાને ઘિણાવવા પૂરતી ધર્મનિષ્ઠા છે,
 પણ એકબીજાને આહવા પૂરતી નથી.” આપણે જેમ વધારે
 ધર્મનિષ્ઠ બનતા જઈશું તેમ તેમ આપણામાં વિવિધતા ને
 વિભિન્નતાને વિશે વધારે ને વધારે સહિષ્ણુતા આવતી જશે.

વ્યાખ્યાન ૩ જી

હિંદુધર્મ, : ૧

હિંદુધર્મની વ્યાવહારિક બાબત તરફ આપણે વળીએ તે પહેલાં, હિંદુધર્મની નીતિવિપયક કલ્પનાઓની આમે ને મુખ્ય વાધા ઉઠાવવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાકનો ઉલ્લેખ કરી નિષ્કારણ કરવું આવશ્યક છે. કેટલાક સોકો માને છે કે માયાવાદ જગતને મિથ્યા ગણે છે, અને તેથી સર્વ નૈતિક સંબંધો અર્થહીન બની ગય છે. નૈસર્ગિક જગત મિથ્યા અને માનવી ઇતિહાસ ભ્રમરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પછી સમયના અર્થ ક્યાં રહ્યો ને જીવનની કશી કિંમત ક્યાં ગહી? આ માયાનો પાત્ર, જેમાં માનવજાતિ કંઈક કરતાં સપડાઈ ગઈ છે, તેમાંથી છૂટકો મેળવવો એ સર્વ પુરુષાર્થનું ધ્યેય છે.

વૈદિક વિચારકો જગતની હસ્તીને સાચી માનતા, જગતની હસ્તી સાપેક્ષ રીતે સાચી છે એમ ઉપનિષદમાં બાર દર્શને કહેલું છે. વાલ અને તેના સૂર, મૃતિકા અને મુચ્છર્ણ તથા મૃતિકાસૂચર્ણની બનેલી ચીજોનાં દૃષ્ટાંતો આપીને બ્રહ્મનાશમાં આવ્યું છે કે જગતના પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મમાંથી થયેલી છે. બ્રહ્મનાશકે કહ્યું છે તેમ, જગતની દરેક વસ્તુ આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રત્યે દોરી જનારી હોઈ કામની છે. ધેનાશ્વતર ઉપનિષદ જ્યારે કહે છે કે મહેશ્વર એ ‘માયી’ છે, ત્યારે તે એમ સૂચવે છે કે આ વિશ્વ એણે મનરેણું છે (અત્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્). જેને બ્રમમાં સપડાયેલાં ગુનની બદારે કશી દસ્તી નથી એવા આખામાને પરમાત્માએ પેદા કર્યા છે, એવા

વિચારને ઉપનિષદો ટેકા આપતાં નથી. હિંદુઓનો મોટો ભાગ ધર્મશાસ્ત્રની જે પ્રણાલીઓને માને છે તે માયાવાદને માનતી નથી. એ વાદ શંકરાચાર્ય માને છે, ને તેઓ હિંદુ તત્ત્વવિચારના ખરા પ્રતિનિધિ છે એમ ઘણી વાર માનવામાં આવે છે.

એ સાત સાચું છે કે શંકર જગતને માયા માને છે, ને એમ માનવાના ટેકામાં અનેક કારણો આપે છે. ઉદ્રિયો વડે જેનો અનુભવ થાય છે એ વિવિધતાવાળું, સ્થળ, કાળ અને કાર્યકારણના નિયમની મર્યાદાવાળું, જગત અપૂર્ણ છે, અધૂરું છે; અને તેના જે અનુભવો થાય છે તેની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ ને વિસંવાદ દેખાઈ આવે છે. એ વિરોધ ને વિસંવાદ જેના પડે ગમી જાય એવું કોઈ તત્ત્વ આ સાન્ત અનિત્ય જગતમાં દેખાતું નથી. એ વિરોધ ને વિસંવાદ સમાવી જગતના સર્વ અનુભવોમાં કોઈક પ્રકારની એકતા શોધવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ કંઈક વિરોધ ને વિસંવાદ બાકી રહી જ જાય છે. એ હકીકત જ બતાવે છે કે સ્થળકાળની મર્યાદાવાળું આ પાર્થિવ જગત અપૂર્ણ અને આભાસરૂપ છે. વળી જે સત્ છે તે નિર્વિકાર — જેમાં કદી ફેરફાર ન થાય એવું, અને ત્રિકાલાબાધ — સદાકાળ ટકનારું હોવું જોઈએ. પાર્થિવ જગતની વસ્તુઓ સદાકાળ ટકતી નથી, તે પ્રતિક્ષણ નાશ પામે છે. લોકે ચદાસ્થંભં તદનિત્યમ્. આ કદંપનાનો આપણે આપણી દૃષ્ટિએ અર્થ ઘટાવીએ. જગતની કોઈ પણ વસ્તુ તેના ધ્યેયને પહોંચે એટલે તેનું જીવન સમાપ્ત થાય છે. જો ધ્યેયને કદી પહોંચી ગયાય એમ ન હોય, આપણાં જીવન જો અપ્રાપ્ય વસ્તુને પહોંચવાના પ્રયત્નમાં ધસાઈ જઈ એજે જવાનાં હોય, જો નિરંતર પ્રવાસ કરવો પડે ને મુકામે કદી પહોંચાય જ નહીં એવી સ્થિતિ હોય, તો સંસારની આખી ધટમાળ અર્થહીન છે અને બધું જ મિથ્યા છે એવો જે પોક્કાર બિહારો છે તે યોગ્ય અને સાર્થક કરે છે. નિસ્વધિ

ગાયન જ ત્યાહ્યા કરે એમ ન બની શકે; ગીતમાં સમાપ્તિ
 જેવી રીતે વસ્તુ પણ હોવી જ જોઈએ. ઇતિહાસનો અવિરત
 પ્રવાહ — પાર્થિવ જન્મમરણની ઘટમાળ — એમાં જ જે
 આપણા સર્વ પુરુષાર્થની સમાપ્તિ ન હોય, અપ્રાપ્ય આદર્શની
 પાછળ સદાકાળ દોડ્યાં કરવાનું જ જે આપણે લક્ષ્યે
 લખાયું ન હોય, તે ઇતિહાસના વહેણમાં — જીવનમરણની
 ઘટમાળમાં — ક્યારેક તો સંપૂર્ણતા આપણને પ્રાપ્ત થતી
 જ જોઈએ. એમ થાય ત્યારે આપણે આપણા પાર્થિવ
 વ્યક્તિત્વને તરીને પાર જઈએ અને જીવનમરણનો અથવા
 મ સાગનો આપણા કરેલ દૃષ્ટિ જાય. ઇતિહાસ એ એક
 પુરુષાર્થની સાધનારૂપ છે, અને આપણે તેના સાધકની વધારે
 ને વધારે નજીક પહોંચતા જઈએ છીએ. મોક્ષ એ પ્રત્યેક
 વ્યક્તિના જીવનના હિદેશની કૃપાર્થતા છે. સંપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ
 થાય એટલે પાર્થિવ જીવનનો અંત આવે છે. એક વ્યક્તિ
 જ્યારે તેના જીવનોદેશની પરિપૂર્તિ સાધે છે ત્યારે પૂર્ણપુરુષની
 પેઠે તેની દૃષ્ટિ વિશ્વવ્યાપી થાય છે, તે સર્વ જુતોને આત્મામાં
 ને સર્વ જુતોમાં આત્માને જુએ છે; છતાં તે પ્રવૃત્તિના
 મધ્યમિદુરે પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખે છે. જ્યારે આપણું
 વિશ્વ તેનું ધ્યેય સાધી તેને છેલ્લે મુદામે પહોંચે છે ત્યારે મુક્ત
 આત્માઓ પરચ્છન્નની અખંડ શાંતિમાં વિલીન થઈ જાય છે.
 આ તારકગણથી બરેલા જે જલ્દાંડમાં આપણી પૃથ્વી એક
 દૃષ્ટા જેવી તરે છે તે જલ્દાંડના વિનાશને માટે મૂળી
 પણ અચૂક રીતે જે પ્રયત્ન શક્તિઓ કામ કરી રહી બામે
 છે, તે શક્તિઓ પોતાને ત્યાં મુક્તને પહોંચશે જ. જલ્દાંડ
 આ-મવિનાશ કાગ પણ પોતાના જીવનધ્યેયની પરિપૂર્તિ સાધે
 છે. પણ ઇચ્છે તો સર્વશક્તિમાન છે, તેની શક્તિ અગાધ,
 અપ્રમેય છે, ને જલ્દાંડના વિનાશથી તેની સ્વનંતરતા પર જરૂર
 મર્યાદા મુકાની નથી. આ વિશ્વ પર પડેલ પડશે ખરું; પણ

છી બીજી લીલા, બીજી સૃષ્ટિ, બીજી નાટક કદાચ સારૂ થશે
 ૧ યુગો વગી ચાલશે.

કેટલાકને કદાચ એમ લાગે કે જગતનો આવી રીતે
 પ્રલય થાય તો આપણે જે પુરુષાર્થો કર્યા, સાહસો ખેડ્યાં, કષ્ટો
 વેઠ્યાં તે તો એજ જ જાય; અને તેથી તેઓ આપણી આગળ
 શાશ્વત સ્વર્ગ અથવા શાશ્વત નરકનો ચિતાર ખડો કરે છે.
 પણ આવી શાશ્વત અવસ્થાઓનો અર્થ તો થાય છે શાશ્વત
 નિષ્ક્રિયતા હરબટ રો-સરે કહ્યું છે તેમ, સંપૂર્ણતાથી અથવા
 તો વાતાવરણ જોડે સંધાયેલા દેહના પૂરેપૂરા મેળથી જરા પણ
 અસહ્ય એનો અર્થ છે સડાની સડાના. સંપૂર્ણતાની અવસ્થા
 એ નિતાંત નિષ્ક્રિયતા, અસ્પર્ધતા, મૃત્યુની સ્થિતિ છે. પૂર્વમાં
 તેમ જ પશ્ચિમમાં એવા વિચારકો છે જેઓ માને છે કે સ્વર્ગમાં
 એવી અનવગત પ્રવૃત્તિ આવે છે કે આપણે ઈશ્વરનાં સ્તુતિગાન
 ગાયાં જ કરીએ છીએ, અને ઈશ્વર અખૂટ ધીરજથી પોતાની
 સ્તુતિ સાંભળ્યાં કરે છે. મુક્તાત્માઓ — જીવન્મુક્તો — જો
 કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કરતા હોય તો તે જગતના તરફડિયાં
 મારતા જીવોને મદદ કરવાનું. જે માણસો ઉદાર પામ્યા નથી
 ને તેથી જેમને મોક્ષના યાનની જરૂર છે એવા માણસો
 જગતમાં પડ્યા છે ત્યાં લગી જીવન્મુક્તોને માટે કંઈક કામ
 કરવાનું પડેલું છે. પણ જગતનું ધ્યેય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે અને
 સર્વ વ્યક્તિઓ સંપૂર્ણતાને પામી છે એમ જો આપણે
 માનીએ તો કશું કરવાનું બાકી રહેતું નથી એરિસ્ટોટલ કહે
 છે : “ નિરવધિ કાળ જાય એને લીધે સારું તે વધારે સારું
 થવાનું નથી, સફેદ તે વધારે સફેદ થવાનું નથી. ” પીડા વિના
 પ્રસૂતિ થતી નથી, વ્યથા વિના સર્જન મંબવતું નથી; અને
 સર્વને મંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય એનો અર્થ એ કે સર્જનાત્મક
 પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. ઘેડલી કહે છે કે “ જે પૂર્ણ
 સત છે તે હાલતું નથી. ” પ્રવૃત્તિ એ જગતની ઐતિહાસિક

હસ્તી ધરાવતું હર, સાન્ત તરુ છે. એ આખા પાંચ વ (પૃથિવ્યાદિ પ્રપંચ)નું ઉત્પત્તિકારણ છે; તે જૂતમાનને વિષે લાગુ પડે છે — સર્વસાધારણ છે. કોઈ એક વ્યક્તિના મોક્ષ માં નિર્બોણથી જગતનો નાશ થતો નથી, પણ તે વ્યક્તિની ખોટી દૃષ્ટિને સ્થાને સાચી મુકાય છે, અવિદ્યાનું સ્થાન વિદ્યા લે છે. મૃગજળનો ભ્રમ જ્યારે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી દૂર થાય છે ત્યારે તે ભ્રમ તો અસ્તિત્વમાં મહે છે, પણ પછી તે આપણને લલચાવી શકતો નથી. એવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે જગતના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર નથી કરવામાં આવેલો, પણ તેનો નવેમર અર્થ કરવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ બદલાઈ

ક્રિયાનુ લક્ષણ છે, અને સપૂર્ણતા એ ઐતિહાસિક વસ્તુ નથી.
તેનામા ડરી ન્યૂનતા નથી, અને તેથી તેમા કશી પ્રવૃત્તિ
સંભવતી નથી

કેટલીક વાર એવી દનીય કરામા આવે છે કે સસારનો
પ્રનાહ તો અનન છે ને તેથી હમેશા કંઈક કામ કરનાનુ તો
નિશ્ચે જ ખીજા શબ્દોમા ડહીએ તો, એવો કાળ કદી નહીં
આવે જ્યારે સર્વ વ્યક્તિઓ સપૂર્ણતાની અવસ્થાએ પહોચી
હશે પણ એ તો ઈશ્વરના ઉદ્દેશની નિશ્ચિતા યર્થ સસારનો
પ્રનાહ જમા લગી ચાનુ છે સા લગી અનન્યુક્તો તેમના વ્યક્તિત્વ
વાચક ગણનાના તે તો તેઓ ત્યારે જ છોડે જ્યારે સર્વ
જીવો મક્તિ પામે

હસ્તી ધરાવતું કાર, સાન્ત તત્ત્વ છે. એ આખા પાર્થિવ જગત (પૃથિવ્યાદિ પ્રપંચ)નું હિત્વત્તિકારણ છે; તે જૂતમાત્રને વિષે લાગુ પડે છે — સર્વસાધારણ છે. કોઈ એક વ્યક્તિના મોક્ષ માં નિર્વાણથી જગતનો નાશ થતો નથી, પણ તે વ્યક્તિની ખોટી દૃષ્ટિને સ્થાને સાચી મુકાય છે, અવિદ્યાનું સ્થાન વિદ્યા લે છે. મૃગજળનો ભ્રમ જ્યારે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી દૂર થાય છે ત્યારે તે ભ્રમ તો અસ્તિત્વમાં ગડે છે, પણ પછી તે આપણને સહચારી શકતો નથી. એવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે જગતના અસ્તિત્વનો ઇનકાર નથી કરવામાં આવતો, પણ તેનો નવેસર અર્થ કળવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય છે.

શંકર માને છે કે દ્રષ્ટા અને દશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચે ન્યાયસિદ્ધાંત જો દ્વૈત માને છે એ તેની માન્યતા છેવટ લગી ટકે એવી નથી. એ દ્વૈતના મૂળમાં તો અદ્વૈત ગડેલું જ છે. દ્રષ્ટા અને દશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ આત્માનાં જ રૂપો છે — આત્મન એવ ધર્માઃ । બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર રીતે એમનું અસ્તિત્વ નથી. શંકરે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપરના બાધ્યમાં કહ્યું છે : “જગતમાં ચેતન તેમ જ અચેતન એવાં સામાન્યો અને વિશેષો તો અનેક વર્તે છે. તેમનો કમબદ્ધ રીતે એક મહાસામાન્યમાં — એટલે કે પ્રજ્ઞાનધન બ્રહ્મમાં — અંતર્ભાવ થયેલો છે.” ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે અભેદ છે એમ શંકર નથી કહેતા; પણ કહે છે કે જગતનું ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર એવું અસ્તિત્વ નથી. ટીકાકાર કહે છે : “જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન નથી; માત્ર જગતને તેના મૂળ કાણથી પૃથક એવું અસ્તિત્વ નથી.” જગતના દશ્ય અથવા જ્ઞેય વિષયો અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એમ શંકર જ્યારે કહે છે, ત્યારે એ ઇનકારને મર્યાદિત કરવા માટે ‘મૂળ કારણથી સ્વતંત્ર એવું’ અથવા ‘બ્રહ્મથી વ્યનિગ્નિત એવું’ એવાં કૃષ્ણક વિગેષણો વાપરે છે.

ધિયાનું લક્ષણ છે, અને મપર્ણતા એ ઐતિહાસિક વસ્તુ નથી તેનામા કશી ન્યૂનતા નથી, અને તેથી તેમા કશી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી

કેટલીક માર એવી દલીલ કરામા આવે છે કે સંસારનો પ્રસાદ તો અનંત છે ને તેથી હમેશા કઈક કામ કર્યાનું તો નેરેશે જ બીજા શબ્દોમા મ્હીએ તો, એવો કાળ વ્હી નહીં આવે ત્યારે સર્વ વ્યક્તિઓ સંપૂર્ણતાની અવસ્થાએ પહોંચી નેરે પશુ એ તો ઈશ્વરના ઉદ્દેશની નિષ્ફળતા થઈ સંસારનો પ્રસાદ જ્યાં લગી ચાનું છે ત્યાં લગી જીવનમુક્તો તેમના વ્યક્તિત્વ નામમ રાખનાના તે તો તેઓ ત્યારે જ છોડે ત્યારે સર્વ જીવો મુક્તિ પામે

શકરના સિદ્ધાંતને માયાવાદ નામ આપવું બરાબર નથી. શબ્દ વિરાનવાદીઓના સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર કરે છે, અને કહે છે કે ચરતુઓનું અગ્નિત્વ કેવળ માણસની કંપનામા જ હોય છે એવું નથી, તેમનું અગ્નિત્વ માણસની કંપનાથી અત્યંત અપેક્ષે પશુ હોય છે નરતુઓ ત્યારે આપણે તેમને જોઈએ ત્યારે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે ને નથી જોતા ત્યારે લય પામે છે, એવો જોવા છે—જેને દષ્ટિસૃષ્ટિના કહે છે—તેને તેઓ માનતા નથી આપણે ખરેખરાત વસ્તુઓને જોઈએ છીએ, કેવળ ઓળાઓની કંપના કરતા નથી શબ્દ સંપ્રદી અને જગદ્ગુરુના અનુભવો નમ્મે જોવા પાડે છે, અને જેને સેળમેળ કરવા સામે આપણને ચેતવે છે જગદ્ગુરુમા સચેલા અનુભવો બીજા કોઈ પણ અવસ્થાના અનુભવથી રહ ચતા નથી. આપણા અનુભવની બાબતમા શબ્દ યથાર્થવાદી છે જગતની દૃશ્ય કે જ્ઞેય નરતુઓની માણસના મનના વિચાર ઉપર અસર થાય જ ને અનિદા નિષેનો શકરનો સિદ્ધાંત પણ આ મતનું સમર્થન કરે છે કેમકે અનિદા એ કોઈ એક વ્યક્તિનો મત કે વિચાર નથી, તે મનુષ્યમાત્રના મનમા પ્રવર્તે જ અનિદા એટલે જગતમા

હસ્તી ધરાવતું ક્ષર, સાન્ત તત્ત્વ છે. એ આખા પાર્થિવ જગત (પૃથિવ્યાદિ પ્રપંચ)નું ઉત્પત્તિકારણ છે; તે જૂતમાત્રને વિષે લાગુ પડે છે — સર્વસાધારણ છે. કોઈ એક વ્યક્તિના મોક્ષ માં નિર્વાણથી જગતનો નાશ થતો નથી, પણ તે વ્યક્તિની ખોટી દૃષ્ટિને સ્થાને સાચી મુકાય છે, અવિદ્યાનું સ્થાન વિદ્યા લે છે. મૃગજળનો બ્રમ જ્યારે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી દૂર થાય છે ત્યારે તે બ્રમ તો અસ્તિત્વમાં ગંડે છે, પણ પછી તે આપણને લક્ષ્યાવી શકતો નથી. એવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે જગતના અસ્તિત્વનો ધનકાર નથી કરવામાં આવતો, પણ તેનો નવેસર અર્થ કરવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ અલસાર્થ બને છે.

શંકર માને છે કે દ્રષ્ટા અને દશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચે ન્યાયસિદ્ધાંત જે દ્વૈત માને છે એ તેની માન્યતા હેવટ લગી ટકે એવી નથી. એ દ્વૈતના મૂળમાં તો અદ્વૈત ગંડેલું જ છે. દ્રષ્ટા અને દશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ આત્માનાં જ રૂપો છે — આત્મન એવ ધર્માઃ । અહમથી સ્વતંત્ર રીતે એમનું અસ્તિત્વ નથી. શંકરે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપરના બાધ્યમાં કહ્યું છે : “જગતમાં એવન તેમ જ અએવન એવાં સામાન્યો અને વિશેષો તો અનેક વર્તે છે. તેમનો કમળદ્વ રીતે એક મહાસામાન્યમાં — એટલે કે પ્રજાનધન અહમમાં — અંતર્ભાવ થયેલો છે.” ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે અભેદ છે એમ શંકર નથી કહેતા; પણ કહે છે કે જગતનું ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર એવું અસ્તિત્વ નથી. ટીકાકાર કહે છે : “જગત અહમથી અભિન્ન નથી; માત્ર જગતને તેના મૂળ કારણથી પૃથક્ એવું અસ્તિત્વ નથી.” જગતના દશ્ય અથવા જ્ઞેય વિષયો અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એમ શંકર જ્યારે કહે છે, ત્યારે એ ધનકારને મર્યાદિત કરવા માટે ‘મૂળ કારણથી સ્વતંત્ર એવું’ અથવા ‘અહમથી વ્યનિગ્નિત એવું’ એવાં કંઈક વિશેષણો વાપરે છે.

અક્ષર બ્રહ્મના ગર્ભમાંથી ક્ષર જગત કેવી રીતે નિર્માણ
 થયું એ સરાન આપણે ઊઠાવીએ, તો શરૂ કરે છે કે એ અકળ
 ને ગૂઢ વસ્તુ છે અનિર્વચનીય છે માયા છે અક્ષર બ્રહ્મ
 હસ્તીમાં છે એ આપણે જાણીએ છીએ ક્ષર જગત હસ્તીમાં
 છે એ પણ જાણીએ છીએ, ક્ષર જગત અક્ષર બ્રહ્મમાં
 પ્રતિષ્ઠિત છે એ પણ જાણીએ છીએ પણ તે કેવી રીતે
 બન્યું છે એ આપણે જાણી શકતા નથી ઇશ્વરે જગત સર્જ્યું
 એવો સિદ્ધાંત ટકી શકે એવો નથી કેમકે તે સિદ્ધાંત એમ
 માની ત ત કે ઇશ્વર કેવલોક સમય એકનો હતો, અને પછી
 એમણે તેને થયું કે મારે કેઈ સોજતી જોઈએ, ને તેથી
 તેણે જગત સર્જ્યું પરિણામનાદનો સિદ્ધાંત એથી વધારે
 સંતોષજનક નથી કેમકે હા અચરા સાન્ત પદાર્થ અક્ષર
 અચરા અનન્તનો આલેખ ૧૨ કેવી રીતે કરી શકે એ સમજવું
 મુશ્કેલ છે ઇશ્વર જગતનું રૂપ ધારણ કરે છે એમ જો નહીંએ
 તો સનાતન જે જોઈ છે કે એ રૂપાંતર આપ્યા ઇશ્વરનું થાય છે કે
 માત્ર ઇશ્વરના એક અંગનું ? આપ્યા ઇશ્વરનું પરિવર્તન જગતના
 રૂપમાં થતું હોય તો જગતથી પણ કેઈ ઇશ્વર જ રહેતો નથી
 અને આપણે દેવદેવીઓની હીન પૂજામાં જઈ પડીએ છીએ
 જો ઇશ્વરના એક અંગનું જ પરિવર્તન જગતરૂપે થતું હોય
 તો તેના અર્થ એ કે ઇશ્વરના ભાગના પડી શકે છે આપણે
 ઇશ્વરના એ અંગને ઉપર ને ખીચી અંગને નીચે સખી નથી
 શકતા એ તો કૂચીના અર્ધો લાગને રાધના માટે તવો ને
 ખીચી અર્ધો ઈંડા મૂકના માટે ગડેના દેવો એના જેવું થાય
 શરૂ માને છે કે ઇશ્વર અને જગત નચ્ચેના સબધનું તર્કની
 બાબતમાં વર્ણન કરવું શક્ય નથી તે આપણને ઇશ્વર અને
 જગત એ બંને હોયને મળ્યા પડી રાખવાનું નહે કે એ
 છાંડ ક્યા મળે છે એ આપણે ન જાણી શકીએ તો એની
 પરના ૧૨થી

- ભારતવર્ષમાં તેમ જ યુરોપમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ
 એ ઈશ્વર અને જગતના સંબંધની ગૂઢ સમસ્યા ઉઠેલવાની
 માનવી મનની અશક્તિનું એક લાંબું દર્શાવ છે. મોટામાં
 મોટા વિચારકો એ છે જેઓ એ ગૂઢતા કબૂલ કરે છે, અને
 એમ માનીને આશ્વામન લે છે કે મનુષ્યનું મન કંઈ સર્વજ્ઞ
 નથી. પૂર્વમાં ગ્રંથ અને પશ્ચિમમાં બેડલી આવી અરેયતા
 માને છે, ને એમાં શાણપણ છે. આપણી આગળ અનેક
 બેદા ને વિવિધતાઓવાળું જગત પડેલું છે. તે સ્વયંપૂર્ણ
 નથી. તે બીજા કશાક ઉપર — એટલે કે બ્રહ્મ ઉપર —
 અવલંબેલું છે. એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કેવા છે એ અણ-
 બુદ્ધિયો કાયડો છે. ‘પોતે સગ્નેલી સર્વ વસ્તુઓ ઈશ્વરે
 જોઈ ને તેને તે બધું સારી લાગી,’ એ વચનમાં રહેલી કંપના
 આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આપતી નથી. તે માની લે છે કે આ સૃષ્ટિ
 ‘બધું સારી’ હોના વિષે આપણને શંકા છે. પ્રકૃતિમાં
 રહેલી ક્રૂતાઓ ભલા ઈશ્વરની સરજેલી હોય એમ ન માની
 શકાવાથી, પોટોએ કહ્યું કે પ્રકૃતિ ઈશ્વરના કલ્પામાં ન રહેતાં
 મનસ્વી બની તેથી ઈશ્વરની બલાઈ કંઈક અંશે નકામી થઈ
 પડી. ‘નોરડીક’ મંત્રદાયવાળા એમ કહેવા માગતા હતા કે સૃષ્ટિ
 શેતાને સગ્જ છે, ને તેનો પાપપંકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને ઈશ્વર
 મથી રહ્યો છે. આમાંથી ઓગસ્ટાઈને એવો સિદ્ધાંત તારવ્યો
 કે જગત ‘સર્વાંશે પાપમય’ છે ને માણસે તેમાંથી છૂટી જવું
 જોઈએ. ડેટલાકો ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન હોવાની કંપનાને
 તોયે વળગી ગયા હતા; તેમણે કહ્યું કે શેતાનનો સગ્જનારો
 પણ ઈશ્વર જ છે. એમ કહેનામાં ઈશ્વરની ગુપ્તિ થઈ કે
 નિંદા કોણ જાણે. લિબનીઝે એની દલીલ કરી છે કે આ સૃષ્ટિ
 ભલે ગમે તેટલી ખામીઓવાળી હોય, તોપણ એના કરતાં
 સારી સૃષ્ટિ આપણને મળી શકવાની નથી; પણ આ વિચારમાં
 ઈશ્વરની શક્તિને વિષે અનાસ્થા ને ટીકા ગ્રહેલી છે. હેગલ

છે એમ કહીએ છીએ. નિષ્ક્રિય, નિષ્ફળ પાલુંતા એ અસંખ્ય
 વસ્તુ છે. ઈશ્વરે કરેલા આત્મસ્વરૂપના આવિષ્કારનો આ
 સિદ્ધાંત પણ માયા કહેવાય છે. જે પાર્થિવ જગત સાથેના
 ધર્મણુ પ્રતિધર્મણુ વડે શ્રદ્ધા પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરી
 ગકે છે તે પાર્થિવ જગતને પણ માયા કહેવામાં આવે છે પણ
 આ પ્રયત્નો એ ઈશ્વરના જગત માથેના સંબંધનું રૂપ
 અનુભવને માણસે પેદા કરેલી કેવળ કરામતો છે.

એ ગમે તેમ હો, તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ પણ વાદ કરી એમ
 તો કશું નથી કે છતાં એ મરખું છે ને માનુષ્યના અનુ-
 બનની સર્વ પ્રકારનાઓ અમરૂપ છે ગંધના જે તણ પાડાના
 અનુયાયીઓ આ વાસ્તુ પ્રતિપાદન કરે છે ખરા, પણ એ
 વિદુ તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય પ્રવાહના પ્રતિનિધિ છ એમ ન કહી

પ્રવાહ, એ બધા આત્મહીન યત્રના અચેતન ધબકારા તથી,
 પણ એક સર્વજ્ઞ જગન્નિયાંતાનું ચિદ્ધન — ચેતનમય — મન
 છે. જગતમા સર્વત્ર ઈશ્વરનો વાસ છે એનો અર્થ એ તથી
 કે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે અભેદ છે. ઈશ્વર અને જગતને
 અભિન્ન માનનાગ્ની કંપના પ્રમાણે તો ઈશ્વર જગતની એએક
 રત્ન સાથે એવો એતપ્રેત ને તદ્દુપ છે કે આપણે આપ
 હિનાડતાવેત એમા ઈશ્વરને બાળી રાકીએ, એટલું જ નહી
 પણ સકળ જગત લઈએ તો તે ઉપગત ઈશ્વરનો કંઈ અંશ
 બાકી ન રહે, ત્યાં ઈશ્વર આપણી નજર સામે પદગયેનો
 પડ્યો છે, અને જગત એ ઈશ્વરનો કેવળ આવિષ્કાર તથી, પણ
 પૂર્ણ આવિષ્કાર છે આ મતથી બલદુ હિંદુધર્મ ઠાળણપૂર્વકે
 ભાગ દઈને રહે છે કે ઈશ્વર આ જગતમા તો છે પણ તે
 ઉપરાંત તેની પાર પણ છે. “તે જગતનું પહન રે છે ખરો,
 પણ જગતમા સમાઈ જતો તથી” મૂતમૂલ્લ ચ મૂતસ્ય ।
 જગત ઈશ્વરમા સમાયેલું છે, ઈશ્વર જગતમા સમાયેનો તથી
 વિશ્વમા આપણે માનવી વ્યક્તિઓનું પૃથક્ પૃથક્ અસ્તિત્વ
 ભેદીએ છીએ વ્યક્તિઓમા દેવી જ્યોત બસે ધીમી બગે કે
 જોરમા, એ તણુખા જે મહાપાવકમાથી નીકળ્યા છે તેના
 કળા નોખા તો છે જ

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન એટલું સ્પષ્ટ કરે છે ખરું કે ઈશ્વર
 જગતમા સર્વત્ર વસે છે એ હકીકતમા ન્યૂનાધિકતાની ચડતી
 બેગતી થેણીઓ કે ઈશ્વરી જ્યોતિષી પ્રકાશિત ન રોય
 એવું જગતમા કંઈ જ નથી એ ખરું, પણ ઈશ્વરનો આવિષ્કાર
 જડ કરના ચેતનમા, સંજ્ઞાહીન જગત સંજ્ઞાનાનમા, પશુપખી
 જગત મનુષ્યમાં, જૂગ માણસ જગત બલા માણસમા વધારે
 અગે થયેના હોય છે પણ જગતની હીનમા હીન વસ્તુ પણ
 સર્વોચ્ચ ઈશ્વરહીન હોઈ નરકાગ્નિમા દેડી દેનાને જ લાયક છે
 એમ ન કહી તમાય ઈશ્વર અંતર્યામી છે અને જગતમા

ઈશ્વરની નજર ચૂકવીને નારી જવાનો અનકાગ જ નથી એમ
 હિંદુધર્મ માને છે ખરા; પણ તે એમ નથી કહેતો કે જગતમાં
 જે કંઈ જે રૂપમાં આજે જોવામાં આવે છે તે રૂપમાં ઈશ્વર
 છે પિકેડિલી એ ઈશ્વર નથી, જોકે પિકેડિલી પણ ઈશ્વરની
 ધ્વજા વિના હસ્તી ધગવી નથી શકતું જૂઠામાં જૂઠા માણસમાં
 પણ ઈશ્વરની હસ્તી છે, નહાગમાં નહાન પાપીની નીચે ઈશ્વરના
 સર્વત્રાહી હાથ ફેલાયેલા છે. કોઈ પણ માણસ ખરેખર
 એવું નથી જોને વિશે કશી આશા ગખી જ ન શકાય.
 જેમ દરેક મતને પોતાનો ઉત્કલ્પ જૂઠાણ હતો તેમ દરેક
 પાપીને પોતાનો ભવિષ્યકાળ ઉત્કલ્પ જનાવવાની તક પડેલી
 જ છે કોઈ પણ માણસ પોતે વ્યવસ્થા હોય એટલો ભક્તો
 કે જૂરો નથી હોતો. નગમ વેચનાર ક્યાયે અને પાપીઓનાં
 હૃદયમાં મૂતેલા અત્યાચારને ઢઢોળીને જગાડવો એ કામ
 જગતના મહાત્માઓએ પોતાને માથે લીધેલું હોય છે.

નીતિ અને મહાત્માના સર્વ મિદ્ધાતોનો પાયો સામાન્યપણે
 એ મનાય છે કે માણસને સ્વેચ્છાવીકાગની છૂટ હોય પણ
 એ છૂટ કર્મના સિદ્ધાંતે છીનવી લીધેલી છે એમ કેટલીક વાર
 કહેવામાં આવે છે. કીકાકારો કર્મના નિયમનો એવો અર્થ
 કરે છે ખરા, પણ ખરી રીતે જોઈએ તો એ નિયમ માણસની
 સાચી સ્વતંત્રતામાં અંતગચ્છ નથી થતો. એ તો વિજ્ઞાનનો
 એક સિદ્ધાંત છે, અને જગતના જાદૂની વગમતો આલી રાકે
 છે અથવા તો જગતની નક્કિઓને આપણે મગ્ગ કાંચે તેમ
 વીંછી શકીએ છીએ એવી માન્યતાનું તે નિગમન કરે છે.
 નિર્સર્ગનો પ્રવાહ તેની પાછળ વપાર્થ રૂપે માનવદેહવાગી
 દેવદેવીઓના ગગદ્રેષ અનુમાર નથી આવતો, પણ અવિચળ
 નિયમો પ્રમાણે ચાલે છે. આકાશમાં સૂર્ય જો દેવદે અને
 અને ચંદ્ર ગતિ પોતાની યાત્રા કરતા હોય, મૃદુ ઋતુચક્ર પૃથ્વી
 પર શીજોતડકો નાખતું આવતું હોય, તો તેનું કાગલું એ છે કે

તેમની મનિનુ નિયમન તે મર્વના દ્વંતાં હિચ્ચતર એવી એ
 રાક્ષિ કરે છે બૃહદાન્ધમઃ હિપનિપદમા ચારવન્ધ્યે કલ્પે છે
 “હે ગાર્ગી, આ અક્ષગ્ના સામનથી સુર્વ અને ચંદ્ર ગુદા
 રે છે આગ્નિ અને પૃથ્વી ગુદા ગહે છે, ક્ષણે, ધરીઓ,
 દિવસ, રાત્રિ, પાપવાહિણી, મહિના, ઋતુઓ અને વર્ષો ગુદા
 ગુદા ને છે હે ગાર્ગી, એ અક્ષગ્ના સામનથી શ્વેત પર્વતોમાંથી
 કેટલીક નદીઓ પૂર્વ દિશાએ, કેટલીક પશ્ચિમ દિશાએ, અને
 કેટલીક બીજી દિશાઓમાં વહે છે.”- ત્યાં જુઓ ત્યાં
 અવિચલ નિયમ અનુમાન નિર્મર્ગની કમ ચાલી નહીં છે
 મહાગ્ના આપ્તે અગ્નિ નિર્મર્ગના નિયમોને વશ વર્તન
 ચાલે છે

અંતો મિદાન બાલ્ય પ્રકૃતિમાં જ નહિ પણ અત દમ
 અને નીનિના શ્વેતમાં પણ નિયમનુ પ્રજુત્વ સ્વીકારે છે જન
 (અંતો નિયમ) નિર્મર્ગમાં તેમ જ મનુષ્યમહાજનમાં સખી
 રૂતે પ્રગટ થાય છે. આપણે પ્રતિક્ષણ આપણા ગાગ્રિ ધરીએ
 હીએ ને આપણા બાવિનુ નિર્મોલ કરીએ છીએ “આમ
 આનંદનો નાશ નથી, નિપરીત પગિણામ આવતુ તથી. આ
 ધર્મનું યદિકેચિત્ પાવન પણ મદાબયમાંથી ઉમાગી લે છે”
 આપણે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરીએ મનોરથ ધર્યો છે તે વસ્તુ
 આપણા દેહના નાશ માથે નાશ પામવાની નથી, એ દમીન
 દરનમાં અનતત્વનું બાન મદિવ જન્યુન ગમે છે તે જીવનને
 હિનન ને છે

સર્વોપરી છે, અને ઈશ્વર અને તેના નિયમનું સામ્રાજ્ય બેની વચ્ચે અભેદ છે. જે કંઈ છે તે નિયમરૂપ છે, છતાં તે 'બધું' ઈશ્વરરૂપ છે. ક્રમનો સિદ્ધાંત એ એક યાંત્રિક નિયમ નથી, પણ આધ્યાત્મિક આવશ્યકતા છે. તે ઈશ્વરનાં મન અને હૃદયનાં મર્ત રૂપ છે. ઈશ્વર કર્મોપદેશ છે — કર્મના નિયમની દેખરેખ રાખનાર છે. ન્યાય એ ઈશ્વરનો એક ગુણ છે. મનુષ્યનું પ્રત્યેક ક્રમ, પ્રત્યેક વિચાર ન્યાયનાં અદસ્ય પણ સર્વવ્યાપી ત્રાગરમાં તોળાય છે. ક્યામનનો દ્વિસ દૂરના બિધ્યમાં નથી, પણ હાલગદબૂર છે, તે એમાંથી કેઈ છટકી મેળવવાનું નથી. ઈશ્વરી નિયમોમાંથી છટકવું અશક્ય છે. એ નિયમો બદાઈથી ફોફી બેસાડેલા નથી હોતા, પણ આપણા સ્વભાવમાં તાબાવાબાની પેઠે વજાઈ ગયેલા હોય છે. પાપ એ ઈશ્વરનો અનાર છે તેના કરતાં અધિક અંતર્યામી આત્માની અવગણના છે, કાચાનું ઉલ્લંઘન છે તેના કરતાં વધારે અંતરાત્મા પ્રત્યે દ્વેષ છે. આપણે આપણા આખો બૃતકાળ સાથે લઈને ફરીએ છીએ. એ ફરી ઘોઈ કે બૂસી ન શકાય એવો વજ્રદંડ હોય છે. તેને નથી કાળ છેડી શકતો કે નથી મોત બૂમી મકતું.

આ યોગનામાં પશ્ચાત્તાપ અને તેના પરિણામરૂપ ક્ષમાને અવગણ છે ખરો. કર્મના સિદ્ધાંત પર આરથા રાખવાથી સમાચારી ધાર્મિક જીવન, પ્રાર્થના ને પૂજા એ બધું અશક્ય થઈ જાય છે, એમ કહેનારો દીકાકાર એ સિદ્ધાંતને મથાર્થપણે મમજ્યો જ નથી. એના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ઈશ્વરે પોતાના નિયમને રાત્રમૂલ્ય સોંપી દઈ ગાદીનો ત્યાગ કર્યો છે; અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી એ વાવાઝોડા પાસે બળની માગણી કરવી કે ધગ્તીરૂપ પામે આપણાં પાપની ક્ષમાની યાચના કરવી એના જેવું નિર્રર્થક છે. બેશક હિંદુઓ એમ નથી માનતા કે પ્રાર્થના એક પ્રકારનું કટ્ટવૃક્ષ કે કામધેનુ છે ને તેની

પાસે જે માગીએ તે મળી રહે છે. ઈશ્વર એ સૂર્યને તેને
 માર્ગે જતો દેાડનાર ને બંદૂકની ગોળાને હવામાં સણસણાટ
 જતી અટકાવનાર જાદુગર નથી. પણ એનો નીતિનિયમ
 અટળપણે કામ કરે છે એમાં જ એનાં સત્ત્વ ને અવિચળતા,
 એનાં કરુણા ને ન્યાય પ્રગટ થાય છે. ઈશ્વરનો ન્યાય
 હળવો થાય એમાં એની ક્ષમા નથી, પણ એ ન્યાયનો
 અચૂક અમલ થાય છે એમાં જ એની ક્ષમા પ્રગટ થાય
 છે. આપણે નીતિનિયમના અવિચળપણા વિષે અડગ ને
 અણનમ એવી કડકાઈથી આગ્રહ ગખીએ, અને છતાં પાપની
 ક્ષમા મળી શકે છે એમ માનીએ, એ બે વસ્તુ પરસ્પર
 વિરોધી નથી. જે નિયમોનું સામ્રાજ્ય બાકીના વિશ્વ પર ચાલે
 છે તેને મળતા નિયમો જ આત્મવિકાસ ને આત્માનુભવના
 ક્ષેત્રમાં અમલ ચલાવે છે. આપણે જો શરીરને પાપકર્મમાં
 વાપરીશું તો તેના પરિપાકરૂપે બ્રહ્મા જ પ્રાપ્ત થશે. બ્રહ્મ
 શરીરને મટે સગ્ન ક્ષીણ બુદ્ધિ ને કલુષિત આત્માના રૂપમાં
 મળે છે. આપણે જો નૈતિક ને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ તરફ આંખ
 મીંચીને ઇગદાપૂર્વક પાપગર્ભમાં પડીશું, તો એટલી ખાતરી
 રાખજો કે ઈશ્વરની દુનિયામાં આપણે ત્યાં હેઠળિયું ત્યાં પાપ
 આપણને પકડી પાડશે, અને આપણો હરિસો અંધાપો આપણને
 લઈ જઈને ખાડામાં નાંખશે. માણસે સ્વકર્મથી જે કમાણી
 કરી હોય તે તેને આપવાની ન્યાયી ઈશ્વરથી ના પડાય નહીં.
 પારકાની પાસે આપણાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જીવનપ
 કરાવીએ તેથી કંઈ આપણાં કરેલાં પાપ ધોવાય નહીં.
 પોતાના પાપનો પુજ પોતે જ વણે છૂટકો. એકનું પાપ
 બીજો પોતાને માથે લઈ ન શકે. આત્મજયમાં જે કપેશ, જે
 તપ, જે કષ્ટ રહ્યાં છે તે મહીને જ પાપનું પ્રક્ષાલન કરી
 શકાય. ઈશ્વરને લાંચ આપીને ખરીદી ન શકાય, ને પાપનું
 કળ બોગવવામાંથી હજાર હિપાય કર્યું છટ્ટી ન શકાય.

દરેક માણસ કેવા વાતાવરણમાં જન્મેલો છે, તેના આનુવંશિક સંસ્કારો કેવા છે તે કર્મોના સિદ્ધાંત લક્ષમાં લે છે. માણસ પોતાનો ભૂતકાળ બદલી નથી શકતો, પણ ભવિષ્યકાળ પોતાની મરજી પ્રમાણે ઘડવાની છૂટ તેને છે જ. માણસના હૃદયમાં રહેલો અંતર્યામી તેને તેના સ્વભાવની મર્યાદામાં રહીને વર્તવાની સ્વતંત્રતા આપે જ છે. મનુષ્ય એ કેવળ ભિન્નિઓના બળ વડે ચાલતું યંત્ર નથી. વાસનાઓ, કામવિકારો આદિ જે સ્વયંસ્ફુરિત શક્તિઓ તેને યુક્તિમય બનાવવા મથતી હોય તેમના પર તેના અંતરમાં રહેલો આત્મા વિનય મેળવી શકે છે. ગીતા આપણને કહે છે કે આત્માથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરો. આપણને જે કંઈ સામગ્રી ઈશ્વર તરફથી જન્મતઃ મળેલી હોય તેનો આપણે આપણા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છીએ. જિંદગીની બાજીમાં પાનાં આપણને મળેલાં હોય છે આપણે તે પસંદ કરીને લેતા નથી. એ આપણને આપણા સંચિત કર્મ અનુસાર મળે છે એમ કહેવાય છે. પણ આપણે હાથમાં આવેલાં પાનાંને આપણી મરજી અનુસાર રમી શકીએ છીએ, અને જેમ જેમ રમીએ તેમ તેમ છતતા કે હારતા જઈએ છીએ. એમાં આપણને મનમાની સ્વતંત્રતા છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ કેવી નીવડશે એનો વર્નારો અગાઉથી કરી શકાય નહીં; જોકે એ બાબતમાં અનિયમનુ, સ્વૈરાચારનું સામ્રાજ્ય નથી. વ્યક્તિનાં કર્મો જોઈએ અંશે દેવના બળથી થતાં હોય, એટલે કે જોઈએ અંશે તે યાંત્રિક હોય અને સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલાં ન હોય તેટલે અંશે આપણે તેને વિષે વર્નારો આપી શકીએ છીએ. પણ સ્વેચ્છા એટલે કંઈ સ્વચ્છંદ નથી. માણસ બેકામ રીતે, આમપાસના સંજોગો ને માણસોની પરવા કર્યા વિના, ને કાર્યકારણના નિયમને લેખામાં લીધા વિના વર્તી ગકે એવી સ્વેચ્છા તેને ઈશ્વરે આપી છે એમ

માર્ગ છે તે નિયામના ક્ષેત્રમાં ખૂરેપૂરી છટ આપે છે, ચારે દરનામ મોકળા રાખે છે, પણ આચારના ઢઠક નિયમે પળાવનાનો આગ્રહ ગણે છે. ઈશ્વન્વાદી તેમ જ નિરીશ્વન્વાદી, સંશયનાદી તેમ જ અજ્ઞેયનાદી સહુ — જો સગ્ગર અને રહેણીકરણીની હિંદુ વ્યવસ્થા સ્વીકારે તો — હિંદુ રહી શકે છે માણસે અમુક ધર્મતત્ત્વનો, અમુક મતનો કે કથાનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ એમ હિંદુધર્મ નથી કહેતો, પણ માણસે જીવનમાં આત્મનિષ્ઠા ને સદાચારની દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ એવો આગ્રહ તે ખસૂસ ગણે છે “દયાણુ કરનારો — આ કે તે અમુક મતને માનનારો નહી — કોઈ પણ ઠી દુર્ગતિ પામતો નથી,” એમ ગીતાએ જ્યું છે નહિ કસ્યાણકૃત્ત કશ્ચિદ્ દુર્ગતિ તાત વચ્છતિ । પહેનો આચાર ને પત્રી વિચાર એ સૂત્ર જુ માયુ છે કોઈ પણ સિદ્ધાંતે ઉપદેશો કુર્મ કરીને જ તે સિદ્ધાંતનો મર્મ જાણી શકાય છે જીવ, જગત ને ઈશ્વર વિષેના આપણા મતબો ને અભિપ્રાયો ગમે તેના હોય, પણ આપણે સહુ એટલુ તો એકમતે સ્વીકારીએ છીએ કે આપણે દયાવાન ને પ્રામાણિક થવુ જોઈએ, ઉપકાર કરનારનો ગુણ ન બૂલવો જોઈએ, ને દીનકુખી પ્રત્યે સમભાવ ગણવો જોઈએ હિંદુધર્મ સદાચારી રહેણી વિષે આગ્રહ ગણે છે, અને જોએ નીતિનિયમ અથવા ધર્મના સિદ્ધાંતને અનુમરીને ચાનના તૈયાર હોય તે સકુને એક બિગાદરીમાં એકલા દરે છે હિંદુધર્મ એ એક સપ્રાય નથી, પણ અદ્યચારનો નિયમ સ્વીકારનાર ને એનિઠાથી મતની શોધ કરનાર સહુ માણસોનો એક ખંધુસમાજ છે

ધર્મનો અર્થ છે સદાચાર ઝગવેદમાં ‘ઋત’ શબ્દ આવે છે, તેનો અર્થ છે વશ્વની સુવ્યવસ્થા નસ્તુમાત્રમાં રહેલુ સત્ય, તેમ જ સૃષ્ટિવિગ્રસનો નિયમ, એ બને અર્થમાં તે વપરાય

છે. ‘ધર્મ’ શબ્દ ‘ધૃ’ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે. તેનો અર્થ છે વસ્તુને ધારણ કરનાર અને હસ્તીમાં ટકાવી રાખનાર. જીવનના દરેક પ્રકારને, દરેક માનવી સમૂહને પોતપોતાનો ધર્મ — એટલે કે તેના જીવનનો નિયમ — હોય છે. ધર્મ એટલે કે સત્કર્મ એ વસ્તુમાત્રમાં અંતર્ગત સત્યનુ અનુશીલન; અધર્મ અથવા દુષ્કર્મ એટલે એ સત્યનો ખર્સ નૈતિક દુષ્ટતા એટલે જગતને વ્યાપનાર અને તેનું નિયંત્રણ કરનાર સત્ય સાથેનો વિસંવાદ.

મનુષ્યનાં કાર્યોમાં પ્રેરક વસ્તુ તેનાં ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ, સંસ્કૃતિ છે. મનુષ્યનું જીવન અમુક મૂલ્યગત ઝંખનાઓની આસપાસ ફરે છે. દરેક ઝંખનાનો ઉદ્દેશ ધત્તર સર્વાના ઉદ્દેશથી ભિન્ન હોય છે; અને દરેક ઝંખના તેની તૃપ્તિ માટે માણુઓને અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ માટે ઉત્તેજે છે. એ અનેક વાસનાઓ જો એકબીજાથી સ્વતંત્ર ને અલિપ્ત હોય અને એકબીજાની આડે ન આવતી હોય કે એકની અસગ્ની બીજામાં કશો ફેરફાર ન થતો હોય, તો એમનામાંથી ઉદ્ભવતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ સાવ અલગ અલગ હોય ને તેમની વચ્ચે કશું જ અતુલ્ય ધાન ન હોય. તો કૌટુંબિક જીવનને આર્થિક પ્રવૃત્તિ જોડે કશી લેવહોના ન રહે, ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં નીતિધર્મનો સ્પર્શ ન થવા પામે, ને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ જીવનની સાંસારિક બાબતુ પ્રત્યે દુર્લ્લક્ષ કરે. પણ મનુષ્ય એ એક અખંડ ઘટક છે, અને તેથી તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સર્વત્રાહી એકતા હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હામવામના અને પુત્રેપણા, સત્તાપ્રેમ અને અર્થપ્રેમ, પરોપકાર અને ઇશ્વરદર્શનની ઝંખના એ સર્વ વૃત્તિઓ હોય છે. આ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓની એકબીજા ઉપર અસર થાય છે ને એકની અસરને લીધે બીજામાં ફેરફાર પણ થાય છે. મનુષ્યના જીવનમાં એ પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પરાવલંબી હોય છે. જીવન જો એક અખંડ

ધ્રુવ હોય તો સમગ્ર જીવન એ- જીવનશાસ્ત્ર (યોગશાસ્ત્ર) પાપ હોય જોઈએ ને તમા ધર્મ એટલે સત્યાગ્રહ, અર્થ એટલે અપત્તિ નામ એટલે ના ને સમગ્રનું અનુશીલન અને મોક્ષ એટલે કે આત્માની વિમુક્તિ એ ચારેનું પુરુષાર્થને ધ્યાન હોય જોઈએ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર માનવી નામનાઓના ઈશ્વર શંકરની સાધના સાથે અનુસધા ૧ રી આપે ૨ ને પૃથ્વી અને નરગ મેનો સયાગ સાધ છે

એ- તન્ક કુ મ્તી નામનાઓ ન સામાજિક- હિંદુઓથી બચેલુ માનવી જગત, અને ખીજી તન્ક મનાનિમલ અને તપશ્ચારાણુ આધ્યાત્મિક- જીવન એ બેની વચ્ચે કોઈ દાયમનો ઝઘડો છે અમ હિંદુધર્મ માનતો નથી જે પાર્થિવ જીવન આધ્યાત્મિક ક્ષત્ર જોડે કોઈ મબલ નથી ગણતુ તેને જ તે નિષ ગણે છે જે જીવન કેવળ આ જગત ને તેની મો ભગવાન જ ન્યુપચુ જે જે તે તૃપ્તિદાયક નથી પોતું, કેમકે ગમે તેવી અકળાવ અપત્તિ હોય તેનો પપ્પ અત આવે છે ને ગરના ન જની ના ના નથી લાગતી આ કુનિસ અને જેના પા આપણ મના બાધી હોય એવી ખીજી મની ચીને આપણા વિવિધની ઘડીએ જ આપણને તજીને ચાની જગે જગત કેવ ક્ષણભંગુ ૨, અને તેનો શાશ્વત તરની સાથના મબલ તૂટી નય તો ત કેવુ નિર્ગર્થ- થઈ પડે ૩ એના જ હિંદુ તરનિયનકે મિશેન મિયા ને ૪

મમા ના મર્વ સબધોના અત આવે છે ખરો, પપ્પ તે મબલધાની અવગણના થઈ નથી મમ્તી એ મબલધા શાશ્વત નથી એટલા માટે હતી જ નથી ધરાવતા એમ નાની વર્તીએ તો બા જ વાગી જાવ જે અક્ષર ૭, શાશ્વત છે તે ક્ષરરૂપે અશાશ્વતરૂપે પ્રગ જાવ છે અને અશાશ્વત અ શાશ્વત તરને પહોંચવાની ખીડી છે ક્ષર — સાન્ત — અશાશ્વત કેવનાણુ સત આપણુન અક્ષર — અનત — શાશ્વત

મત્સ્ય પ્રત્યે દોરી જાય છે. ક્ષર તત્ત્વ વિષે ક્ષર તરીકે આસક્તિ
ગ્રાપ્તના મટી જવું, અને ક્ષરને અક્ષરની મૂર્તિ માની તે રૂપે
તેને વિષે આસક્તિ રાખવી, એનું નામ તે મન્યાસ. ક્ષર અને
અક્ષર, અથવા કહો કે ગામ્ધત અને અશામ્ધત, એકબીજાની
જોડે અવિરોધેય સંબંધથી જોડાયેલાં છે, અને તેમને છટાં
પાડવાં એ વિનાશ વહોરવા જવું છે. ઉપનિષદ કહે છે : “ જોએ
કેવળ અવિદ્યાને — આ જગતને — ઉપાસે છે તેઓ થોડ
અંધારામાં પ્રવેશે છે; પણ જોએ કેવળ વિદ્યાને, અનન્તને
ઉપાસે છે તેઓ એથી પણ વધારે થોડ અંધારામાં પ્રવેશે છે.
જોએ બન્નેને ઉપાસે છે તેઓ અવિદ્યા વડે મૃત્યુને તરી
જઈને, વિદ્યા વડે અમૃતને પામે છે.”

દિદુઓએ કહેલા આર પુરુષાર્થમાંનો બીજો પુરુષાર્થ
તે અર્થ. મનુષ્યનું આર્થિક અને ગૃહસ્થીય જીવન, તથા સત્તા
અને સંપત્તિની જાંખના એ અર્થનો વિષય છે. જે વૃત્તિને લીધે
સંપત્તિ પેદા થવા પામે છે તે વૃત્તિ મનુષ્યસ્વભાવમાં જાડુ જ
હોઈ લગી જતી ગયેલી છે. આપણે માનવી મનનું ઘડતર જ
ન જાણીએ ત્યાં લગી સંપત્તિની કંપનાને નાજૂ કરી શકવાના
નથી. ધણા માણસો સંપત્તિ વાટે જ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ
દરી શકે છે અને બીજા માણસો જોડે સંપર્ક માધી શકે છે.

અર્થ અને કામની — સંપત્તિ અને મુખની — પ્રાપ્તિ
એ માણસની વાતબી મજા છે ખરી, પણ એ વાટે માણસને
જો અતે મોક્ષ સુધી પહોંચવું હોય તો એ વસ્તુઓની
પ્રાપ્તિ ધર્મનાં અવિરોધી એવાં માધનો વડે દરી જોઈએ.
આ વારે પુરુષાર્થની માધનામાં ધર્મના નિયંત્રણની જાડુ તો
પડે જ છે. ધર્મે આંદોલી મર્યાદાનું અંધન સ્વીકારીને અને
વ્યક્તિગત વાસના છોડી દઈને જ મુક્તિ મેળવી શકાય.
સંપત્તિ અને કામોપબોગ મેળવવા ને માણસને માટે આપણે
આપણા પોતાના ઉપર મર્યાદા મક્કવી જોઈએ અને આપણી

ધર્યાને અમુક રીતે વશ કરવી જોઈએ. જે દેશો રાજકીય સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેઓ વિચાર અને વર્તનમાં ઘણે અંશે બંધનમાં રહે છે. વિચાર અને વર્તનની સ્વતંત્રતા પર ભારે કાપ મુકાયા વિના રાજકીય સ્વતંત્રતા શક્ય નથી. આધ્યાત્મિક સ્વતંત્ર્યની રક્ષાને અર્થે હિંદુ સમાજે નિત્યજીવનની ગ્રીષ્મામાં ગ્રીષ્મી વિગતોનું નિયમન કર્યું; અને એ નિયમન તે ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો. આ નિયમો દેશના સર્વ ભાગમાં કે હિંદુ ઇતિહાસના સર્વ યુગોમાં એકરૂપ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિ ત્રિધૃતી કન્યાકુમારી લગી કેલાર્ધ તે દગમ્યાન હિંદુ ધર્મનિયામકોએ ભાગતવર્ષની અનેકાનેક જાતિઓમાં આલના આવેલા અપાર વૈવિધ્યગ્રાણી રીતરિવાજોનો સ્વીકાર કરી લીધો. ઋત્વિક્રમથી એ વૈવિધ્યને માન્ય રાખે છે, જોકે નીતિની દૃષ્ટિએ નિંદ્રા હોય તે બધાને તેઓ વિશુદ્ધ કરવા મથે છે.” એ સર્વ શ્રદ્ધાને તેઓ સ્વીકારે તો છે, પણ એક આદર્શનું ધોગણ એવું રજૂ કરે છે જે અદસ્યપણે એ શ્રદ્ધાઓમાં વિશુદ્ધિ આણે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ પૂરો થયા પછી જે ‘અનુશાસન’ આપ્યું છે તેમાં કહ્યું છે : “વિચારગ્રાહ અને કામજા હોય, ધર્મનિષ્ઠ હોય, તેવા પુરુષો એ સંજોગોમાં જેમ વર્તે તેમ તું વર્તજે.” મનુએ કહ્યું છે કે સત્જાતો અને ત્રણ વર્ણના ધર્મનિષ્ઠ હિંદુઓનો આચાર સર્વ દેશ, કુટુંબ ને વર્ણોની શ્રદ્ધાઓનો અવિરોધી માનવો.

મોક્ષ એટલે આત્મમાક્ષાકાંક્ષ. હિંદુધર્મ કહે છે : માણસ એકલા અજાણી નથી જીવતો, તેમ જ તેનાં કામ, સંપત્તિ, આકાંક્ષા, સત્તા કે બદારની કુદરત સાથેના સંબંધથી પણ નથી જીવતો. તે આધ્યાત્મિક જીવનથી જીવે છે, અથવા તેણે જીવવું જોઈએ. મોક્ષ એટલે આત્માની સંસારના પાશમાંથી

• જુઓ બોધાવન, બદન્ધતિ, દેવલ, ગોતમ.

વિમુક્તિ; આપણી અંદર રહેલા જીવાત્માની પરમાત્માના અંતરમાં વિલીનતા. અંતિમ સંતોષ આનાથી જ મળી શકે છે, અને બીજી સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ આ અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે.

આ મુક્તિ મેળવવાના માર્ગો વિષે હિંદુ વિચારકે બહુ ઉદારતાનું વલણ ધારણ કરેલું છે : “ જ્યેમ આકાશમાં પંખીઓ, ને જ્યેમ જળમાં માછલાં, પગલાંની કશી નિશાની મૂક્યા વિના વિચરે છે, તેમ જ્ઞાનવેદાઓ ઈશ્વરપ્રાપ્તિને પંથે વિચરે છે. ” x

મોક્ષપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો ગણાવવામાં આવ્યા છે — જ્ઞાન, ભક્તિ, અને કર્મ અથવા સેવા. એ એકબીજાથી અલગ, અસ્પૃષ્ટ નથી, પણ તે તે માર્ગમાં જે વસ્તુ પ્રધાન છે તેનું સૂચન કરે છે. જ્ઞાનનો અર્થ બુદ્ધિની તીવ્રતા કે વાસ્તવિક કરવાની શક્તિ નથી. અહીં જ્ઞાનનો અર્થ સિદ્ધ થયેલો અનુભવ છે. આપણે જ્યારે ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં રહીએ ત્યારે જ પાપમાંથી જગરી શકીએ છીએ. આપણામાં સાચું અંતઃજ્ઞાન હોય તો સત્કર્મ તો આપોઆપ થયાં જ કરે. સત્યથી સત્કર્મ ક્યાં વિના રહેવાય જ નહિ. ભક્તિમાર્ગ ત્રણે માર્ગમાં સદુચી વધારે લોકપ્રિય છે. મંત્રો તેમ જ પાપીઓ, જાની તેમ જ અજ્ઞાની, ડાહ્યા તેમ જ મૂર્ખ સહુને તે સહેલો લાગે છે. ભગ્ન અને પ્રાર્થના, ઉપવાસ અને યજ્ઞ, યોગ અને આત્મપરીક્ષણ, એ સર્વનો ભક્તિમય જીવનમાં સમાવેશ થાય છે. ભક્તિ તેની પરાક્રાશ્યે પહોંચે ત્યાં જ્ઞાનની સાથે એમ્પ્રેષ થઈ જાય છે, અને એ બંનેને પરિણામે સત્કર્મ અથવા મદ્યાચારી જીવન નિષ્પન્ન થાય છે.

x શકુનીનામિવાક્યો જલે વારિચરામિવ ।

यथा पदं न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥

કમની વ્યક્તિગત તમ જ મામાજિડ એ મે બાળુઓ
 રમ્ય અર્થિનન મનધ જ ન તે તાણાનાણાની પેડે એતપ્રેત
 છ, જતા રણધર્મ જીવનની મામાજિડ બાળુ પગ ભાર મૂકે
 છ, અને આશ્રમધમ તેની વ્યક્તિગત માળુ પગ બ્રહ્મચર્ય
 અટત કેળવણીના ઢાળ, ગાહ્ય એટલ મૃદરથ તરીકે
 જગતની મના માટે પ્રમ કરાના સમય વાનપ્રથ્ય એટલે
 સસારના મધનો દીલા જ્ઞાન લીધની નિવૃત્તિની અરથા,
 અને સન્યાસ એટલે સાનના ત્યાગનો અને મુક્તિની આતુતા-
 પૂર્વ પ્રતીક્ષા જ્ઞાના ઢાળ આ ચા આશ્રમ મળીને સૂચવે
 છ કે મનુષ્યજન એ બિલ બિલ અરથાઓ રદાવીને
 અનેત જીવન સુધી પહોચવાની એક યાત્રા ૬

પ્રથમ આશ્રમ તે ગરીબ અને મનના શિક્ષણ અને
 નિયમનનો છે કુમળા કિંગોરોને નવવયસ જીવનને માટે ધરામા
 આવે છે વિદ્યાર્થીને અમુક મમય ગુરુને ઘેર રહેલું પડે છે ત્યા
 તેને જીવનમા પાઠગથી ઉપયોગી થઈ પડે એવી પ્રજાઓ ને
 એના માઓ વીખવવામા આવે ૭ આઠમાને પગ બ્રહ્મચર્યના
 અધિના પૂરે હતો ૧ તેમને તેમના રાષ્ટ્ર અનુસાર શિક્ષણ

૧ પુરાણપુ નારીણા મૌજાવધનમિષ્યત ।

ગયાપન ચ વેદાના સાવિત્રાવચન તથા ॥

અપાતું, અને તેમ થવાથી તેમનામાં બીડને પ્રસંગે પોતાના વર્ણની જવાબદારીઓ ઉપાડી લેવાનું સામર્થ્ય આવતું. બિજા ડહોંઓ ને સંસ્કારોનાથી પરમતિની ઓંઓ સાથે વિવાહો થવા લાગ્યા ત્યારે ઓંઓના વેદાધ્યયન પર અંકુશ મુકાયો.

બીજી અવસ્થા તે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. સામાન્ય રીતે માણસ સ્વયંપૂર્ણ નથી હોતો. એરિસ્ટોટલની કલ્પનાનો ઈશ્વર બધે એકાકીપણે બોમવતો હોય, પણ સંસારમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષો એમ એકાકી નથી રહી શકતાં. એમને સામાન્યપણે વિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. જે વાસનાઓની તૃપ્તિ હોય એક ને અનિયંત્રિતપણે થતી હોય તેના પરિણામ કરતાં દુઃખાવેલી ને તેથી અનૃષ્ઠ મહેલી વાગનાઓનું પરિણામ વધારે બ્રહ્મકર્તા હોય છે, એ જે વાત ફોર્મિડ આજે યુરોપના લોકોમાં ફેલાવી રહ્યો છે, તે વાતની ભાગ્યવર્ષને મેં કડો વરસથી જાણ લી. જે માણસ વિવાહિત જીવનથી ભાગી

બનાવવામાં આવે છે. લગ્ન એ માનવી નબળાઈ પર દયા લાવીને આપેલી છૂટ નથી, પણ આત્મવિકાસનું સાધન છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે તેમ જ કૌટુંબિક આદર્શની ધારા અવિચ્છિન્ન રહે તે માટે લગ્નને એક ધર્મકાર્યરૂપ ગણાવેલું છે. લગ્નની આ સામાજિક ઉપયોગિતા પણ છે. દરેક કુટુંબ એ જીવના તે મરેલાની વચ્ચે બાંધીકારીરૂપ છે. શ્રાદ્ધની ક્રિયાનો ઉદ્દેશ કુટુંબનાં માણુઓના મન પર કૌટુંબિક એકતાની હામના દહપણે હસાવવાનો છે. એ ક્રિયાને અંતે શ્રાદ્ધ કરનાર કહે છે. “ ઇ પિતરો, મને વીર પુત્ર આપો. ”*

દિંદુ આદર્શ લગ્નપ્રથાનાં વૈયક્તિક તેમ જ સામાજિક બંને અંગો પર બાર મૂકે છે. પુરુષ બલિમ નથી ને સ્ત્રી દાસી નથી, પણ બંને એક ઉચ્ચતર આદર્શની એવાને વરેલાં છે, અને તેમની વૈયક્તિક વૃત્તિઓને તેમણે એ આદર્શ આગળ ગોણુ માનવાની છે. વિપવવાસનાને ઉચ્ચતર શ્રેણીએ ચડાવી, વિશુદ્ધ બનાવી, તેનું રૂપાંતર આત્મવિશેષનમય બક્તિમાં હાવામાં આવે છે. દિંદુ રૂપતીને એકબીજાનો પ્રેમ લગ્નના આગમમાં સિદ્ધ થયેલો નથી મળતો; એ પ્રીતિયોગ તો તેમણે જીવનભરની સાધના વડે પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. એકબીજાની સાથે અભિરુચિ ને સ્વભાવ, આદર્શો ને આસ્થાદો બધી જાળમાં અભિજતાવાળાં સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાં નવલક્ષ્યાઓનાં પાનાં સિવાય બીજો જોવા નથી મળતાં. જેની વચ્ચે એવો કંઈક ભેદ તો હમેશાં હશે જ જેને ટાળી નહિ શકાય; અને આ ભેદોનો ઉપયોગ સુરીલું સંવાદી જીવન પેદા કરવા માટે કરવો એ લગ્નપ્રથાનું કામ છે. ઉભયનાં મનની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓ ને વાસનાઓમાંથી પ્રયત્નપૂર્વક હામની એકતા માધવાની હોય છે. આપણાં જીવનસાથીઓની

* વીરં મે રત્ત પિતરઃ । સરખાવો વેદિક પ્રાર્થનાઃ સુવીરાસો મવેમ — અમારામાં મોટા વીરો ઉત્પન્ન થાઓ.

આગતમાં કંઈકે પસંદગીનું તત્ત્વ હોય છે ખરું, પણ સારામાં સારાં લગ્નોમાં યદ્યદ્ધાનું પ્રમાણ મોટું હોય છે. આપણું જીવન જે મૂઠ પાપાણુનું બનેલું છે તેમાંથી ગમે તેવી મૂર્તિ ઘડો, તોપણ નસીબ કે યદ્યદ્ધા—જે કહો તે—ની કાળી નસ તેમાં ફરીફરીને દેખા દે જ છે. યદ્યદ્ધાએ મળેલાં સોગંદીનું રૂપાંતર જીવનસંગીમાં કરે તે લગ્ન સફળ કહેવાય. લગ્ન એ મથન અને પુરુષાર્થની સમાપ્તિ નથી; એ કંઈકું પરિશ્રમવાળા જીવનનો આગંબમાત્ર છે, ને એ જીવનમાં આપણે આપણાં વ્યક્તિગત રસો ને વૃત્તિઓને ગોળું બનાવી વિશાળ આદર્શની સિદ્ધિ માટે મથીએ છીએ. એક સમાન આદર્શની સાધના ગમે તેવા ભિન્ન સ્વભાવનાં માણસોને બેગાં કરી ને રાખી શકે છે. પ્રેમ તેનાં બલિદાનો માગે જ છે. સંયમ અને સહનશીલતા વડે આપણે પ્રેમને હિમ્મતર શ્રેણીએ ચડાવી તેને પરબ્રહ્મરૂપ બનાવીએ છીએ.

આર્દ્ર લગ્નમાં પતિપત્ની ઉભયનાં માયાં હિતનો પૂરો મેળ સધાય છે. સર્વાંશે નીતિસંમત વિવાદ તે એકપત્નીત્વવાળા હોય છે. રામ અને સીતા, અથવા સાવિત્રી અને સત્યવાનના દાખલા, જેમાં પતિપત્ની મળીને આખા જગતની સામે ખડાં રહે છે, તેને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ અમાજ સામે આર્દ્રરૂપે રજૂ કર્યા છે. નિતાત પૂર્ણત્વ ન મળે તો લગભગ પૂર્ણત્વથી આપણે સંતોષ માનવો પડે છે. પણ આપણે નીચી કોટિની ચીજને જોયી કોટિની માની બેનાની બૂઝ કરવાની નથી. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આઠ પ્રકારના વિવાદજ ગણાવ્યા છે. મનુએ તેના ટાળના લોકોમાં પ્રચલિત રીત-રિવાજને તરફ આખ મીંચી ન હતી. તેણે જો આઠ પ્રકારના વિવાદનો એક ક્રમ ગોઠવ્યો છે. જેમાં પન્થુનારાંએ વૈયક્રિતક^x

^x બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્દ્ર, પ્રાજ્ઞપત્ય, આસુર, આધવ, રાક્ષસ, પેશાચ.

વૃત્તિઓને ગૌણ ગણી છે તે વિવાદોને તેણે હિપલી કેટિમાં મૂક્યા છે, અને જેમા પરત્વન પમંદગી (ગાધર્વ), યજ્ઞવલ્ક્ય (ગક્ષસ), વિક્ર્ય (આસુર) આવે છે તેને નીચલી કેટિમાં મૂક્યા છે. હલદામા હલકે પ્રકાર તે પૈનાગ વિવાદનો છે. કન્યા સૂતેલી, કેકમા પડેલી અથવા અગિત મનવાળી હોય તેની માથે વિગ્નન પ્રદેશમાં પુરુષ મળોગ કરે ત્યારે તે પૈશાય વિવાદ કહેવાય છે.* એ અધમમા અધમ પ્રકારનો વિવાદ છે છતાં તેને માન્ય રાખ્યો છે, તેમા મૃત્યુ હેતુ એ છે કે અત્યાચારનો બોગ થઈ પડેલી સ્ત્રીને ધર્મપત્નીનું કાયદેસર પદ મળે ને તેની સંતાન ધર્મ્ય ગણાઈ તેને મંપત્તિનો વાગ્દાં મળે

કુટુમ્બના હિત પર વધારે બાર દેવાયો તેને લીધે એક-પત્નીવિવાહના આદર્શની માથે માંડવાળા કન્યા પડી એક-પત્નીવિવાહનો આદર્શ ઉત્તમ તરીકે મમાજ આગળ ગ્નૂ કરવામાં આવતો ખરો, પણ અનેકપત્નીવિવાહ પણ સાખી લેવામાં આવતો. માણસને ન્યારે પુત્ર ન હોય, અથવા તે માણસ વિવાહિત હોવા છતાં બૂલથી કે ચદ્મછાએ કોઈ સ્ત્રીને દ્રસાવે, ત્યારે તેને ઘરમાંથી કાઢી મુકાતી ને લોકોમાં હડધૂત થતી હિગારવી, તેને અનાચાર ને અધઃપાતના જીવનમાથી બચાવવી, અને તેની સંતાન જે પોનાનાં માતૃપિતાના કુવર્તન માટે જરાયે જવાબદાર નથી તેની રક્ષા રચી એ માણસનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. આવા સજ્જેગોમાં અનેકપત્નીવિવાહ ચલાવી લઈ શકાય. અનેકપત્નીવિવાહના જૂરાં પગિણામ એ ગમાખલના મુખ્ય પાઠમાંનો એક છે. દગરથના મહેલમાં અતિથાય ખટપટ

* સુતા મતા પ્રમતા વા રહો ચત્રોપગચ્છતિ ।

સ પાપિષ્ઠો વિવાહાના પૈશાચવાટમોડયમઃ ॥

—મનુસ્મૃતિ 3.34

ચાલતી. એટલે વાર્તાના નાયક રામે એપત્નીપ્રતનો આદર્શ દેહતાપૂર્વક સેવ્યો ને પાળ્યો.

જે સમાજ લગ્નને સર્વ સ્ત્રીપુરુષો માટે ફળિયાત ગણે તે સમાજમાં કેઈકે નળજાઈઓ આવી જાય છે; જોકે તેવા સમાજમાં જીવનને વ્યર્થ ને નિઃસાર સમજવારી ઘણી અવિવાહિત સ્ત્રીઓ નીપજતી નથી એ વાત સાચી છે. એના સમાજમાં વિધવાવિવાહનો નિગ્રેધ આવશ્યક થઈ પડે છે.* તે અનણનાં કન્યાની વિવાહયોગ્ય વયમર્યાદા નીચી ઊતારવા તરફ દોગે છે. મમાજના આગેવાનોની એ ફરજ છે કે તેઓ હિંદુ દરપનાઓ લક્ષમાં ગણે ને આજના કળ્તાં વધારે સંતોષનાંક પરિચ્છિતિ યેદા કરે.

લગ્નની પાછળ આધ્યાત્મિક આદર્શ રહેલો છે એમ સ્વીકાર્યા પછી લગ્નપ્રથિને અવિચ્છેદ્ય માનવી આનસ્યક થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી આપણે જીવનને સક્રિયિત દષ્ટિએ જોઈએ અને ક્ષણે ક્ષણે ઊઠતી દરપનાઓ અથવા લાગણીઓ દોરી જાય ત્યાં દોરાઈએ ભાં સુધી લગ્નસંબંધ કાયમનો ન ગણી શકાય. મોહની પ્રથમ ક્ષણોમાં આપણે આપણાં પતિ કે પત્નીને દેવતા સમાન માનીએ છીએ, પણ એ વિસ્મય થોડા જ વખતમાં મટી જાય છે, અને આપણે અજ્ઞાઈએ છીએ ને કેટલીક વાર કડવાશ પણ કરીએ છીએ. એ અજ પો ને અશાંતિ જૂરો આદર્શ સેવ્યાનું પરિણામ છે. પતિ પત્ની વચ્ચે સંપૂર્ણ સંબંધ અપાયેયો તૈયાર મળતો નથી, તે તો નવો સગળવાનો હોય છે. જે સાધીની વચ્ચે અભાવનો મેળ ન હોય ત્યારે તો વળી વધારે સમજ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. લગ્ન-વિચ્છેદ કરવો એ હાન કબૂલના બરોબર છે. જે વિવાહ-

* હતા જુઓ ઋગ્વેદ ૧૦-૧૮-૮, આશ્વલાયન ૪-૨-૧૮; અગ્નિપુરાણ ૧૫૩

સંબંધમાં બેડાં એકબીજા બેડે મેળ મેળવી ને હળામળાને રહી શકતાં નથી તે સંબંધો નિષ્ફળ ગયા એમ જ કહી શકાય.

અસારે લગ્નવિચ્છેદ અને પૃથગ્વાસના ધણી! માખણ અને છે તેને માટે આધુનિક પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે. છવનમાં દોડધામ હવે બદારની વધી ગઈ છે. આપણી પાસે એડબીંગને સમજવા જેટલો સમય નથી. આપણા વર્તનને વાજખી હરાવવા સારુ આપણે વૈચક્રિતક ધમ્મજાની વતી વધારે પડતો દાવો કરીએ છીએ, અને સામાજિક નિયમોનાં બંધનો સામે જોરશોરથી ફરિયાદ કરીએ છીએ. એક તરફ આત્મજ્ઞાન અને આત્મવિકાસ અને બીજી તરફ વૃત્તિઓના તરંગો અને રાગદ્વેષોને બેળબેળ કરીને આપણે ગોટાળો કરીએ છીએ. આપણે આત્મવાન મનુષ્યો નહિ પણ આરોગ્યવાન પશુઓ છીએ એમ માનવા તરફ આપણાં મન મૂકતાં જાય છે. ખાપ આપણને જગતના આદિકાળથી વળગેલું તે હવે જ, પણ હમણાં હમણાં આપણે તેને પૂજવા લાગ્યા છીએ. પોતાનાં સાથીથી ઠંટાળી જનાર પુરુષ કે સ્ત્રી પરસ્પરી કે પરપુરુષોના સંગ કરે એમાં ભારે આધુનિકતા નથી; ખરી આધુનિકતા તે એ વસ્તુને યોગ્ય હવાવનાર નવી ફિલસૂફીમાં છે. અંતરમાં ગૂઢ રહેલી વાસના પ્રગતિશીલ વિચારનો વેશ ધારણ કરીને ફેરે છે. જે સ્ત્રી પતિને તથા બીજાને સ્વીકારે તેની વાહવા બોલાય છે, અને તેણે નીતિના દંભા નિયમોને ને બોદી લાગણીઓને ફગાવી દેવાની ટામ ભીડી એમ કહી તેની બહાદુરીની તારીફ દ્રવમાં આવે છે. સદા સર્વ સંજોગોમાં પતિપદાયણ રહેનાર સ્ત્રીને રૂઢિની દાસી કહેવામાં આવે છે. કામસંબંધોમાં અતિચારોના બનાવોથી સુખજને થતો આધાન ઓછો થતો જાય છે, ને એવી વાતો વધારે લોકપ્રિય બનતી જાય છે.

સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા વિષે જે અતિશયોક્તિ દુનિયાબરમાં
 કરનામા આવી છે તેમાં અમારો પણ ભાગ હતો, અને
 સ્ત્રી કુટિલ છે, નરકનુ દ્વાર છે, પુરુષને સદા મોહજાળમાં
 ફસાવનાર છે, અથવા, અગ્રેજ લેખક ડોનાલ્ડસન કહે છે
 તેમ, “પુરુષરૂપી મનનાગની બાજુએ ધસી જના ને તેના બૂકા
 હિડાવી દેના મથનાર શસ્ત્રસજ્જ આગબોટ છે,” એના પ્રકારનાં
 વચનો અમારા અધોમા કચાક કચાક મળી આવે છે ખરા,
 પણ હિંદુધર્મનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું સામાન્ય વલણ જિયા આદરનું
 છે. તે સ્ત્રીને પુરુષના મર્મ કામમાં માથ આપનારી — સહ-
 ધર્મિણી ગણે છે. જગતને સ્ત્રી જે ફાળો આપે છે તે અનેરો છે
 એમ હિંદુધર્મ માને છે સ્ત્રીને તેની ખાસ જવાબદારીઓ છે
 તેમ જ ખાસ કરજો છે. મિસિસ બર્ટ્રેન્ડ રસેલ જેવી આગળ
 વધેલી વિચારક પણ એટલી છૂટ મૂકે છે કે “દરેક વર્ગની
 પામે તેમ જ સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયની પામે કર્મ, જ્ઞાન અને
 વિચારના જગતના બહાળમાં પોતાના ફાળો તરીકે આપવા
 જેવી કંઈક વસ્તુ છે, જે તેના એકલાથી જ આપી શકાય,
 ખીજા કોઈથી નહીં, એટલે તે તેનું હલકું અનુકરણ થાન
 તો તે વર્ગ કે મમ્મદને પોતાને તેમ જ આખા સમાજને ફાનિ
 થયા વિના ગ્રહેતી નથી” જના બગી માળકેને મરગમાંથી
 ગેરવી ચનાતા નથી પણ માતાના હૃદયમાં તેમના શરીર
 રચના દેના પડે છે ત્યાં લગી સ્ત્રીને માટે એ એક નિશિષ્ટ
 કાર્ય નિર્માયેલું ગ્રહેનાનું જ છે સ્ત્રીઓનો ધણો નખત
 બાળકોના જનન અને સગોપનમાં ચાલ્યો જાર છે, તેથી
 તેમને કુટુંબની આર્થિક જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત ગણનામાં
 આવી હતી. પુરુષ સસારનો ભાગ વહે ને તેની પ્રવૃત્તિઓ
 ચલાવે (યશપ્રાધાન્ય) એવી અપેક્ષા રખાય છે, ન્યારે સ્ત્રી
 મયમ અને ત્યાગની પરાકાષ્ઠા બતાવી શકે છે (તપ પ્રાધાન્ય).
 સ્ત્રીઓને માટે નીતિધર્મના નિયમો વધારે યડ ગણ્યા છે

એમાં વાસ્તવિક રીતે તેમની સ્તુતિ છે, કેમકે તેમાં એમ સ્વીકારેલું છે કે એ વિષયમાં સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે પુરુષને ટપી જાય એવી છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આધુનિક સ્ત્રી પોતાનું સ્વમાન ગુમાવી રહી છે, તે પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને વૈશિષ્ટ્યને માન આપતી નથી, પણ પુરુષની નજલ કરવા મર્યાદાને અંતરે પુરુષની પ્રથસા કરે છે. તે અપાટાભેગ સ્ત્રીત્વ ગુમાવતી જાય છે, પુરુષના ગુણો કેળવવા લાગી છે, ને જડ સંચાની પેઠે વર્તવા લાગી છે. પુરુષના જોવાં સાદમો ને પરાક્રમો ખંડવા જતાં તેને પોતાના સ્ત્રીસહજ સ્વભાવની જોડે ધર્મણમાં આવવું પડે છે.

માણસ ગૃહસંસારની જવાબદારી છોડી દે એટલે ત્રીજા આશ્રમ — વાનપ્રસ્થ — ની શરૂઆત થાય છે. સ્ત્રીમાં જો પતિના જેવી ધર્મભાવના હોય તો તે પતિની સાથે વનમાં જાય છે. મનુ કહે છે કે ગૃહસ્થ જ્યારે પોતાની ચામડીએ કરચલી પડેલી જુએ, માથે પાંખાં આવેલાં જુએ અથવા દાકરાને ઘેર દીકરો જુએ ત્યારે તેણે અરણ્યનો આશ્રય લેવો. માણસના શરીરની શક્તિઓ ક્ષીણ થવા માંડે ત્યારે તેણે વનમાં જઈને સાચું આત્મપરાયણ જીવન ગાળવાનો વખત થયો સમજવો. સંસારની ધમાલ છોડીને ઉચ્ચતર પ્રભોતું ચિંતન કરવા વનના એકાંતમાં ચાલ્યા જવું એ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

સમાજ જેટલો નીચે ઊતરે તેટલી નીચી પામરીએ માણસને ઊનારવો એ હિચિત નથી. માણસ કેવળ પોતાની સંસ્કૃતિનો પરિભાલક અથવા તેના દેશનો રક્ષક કે અર્થોત્પાદક જ નથી; માણસનું પદ તેના કરતાં ઘણું જિંદું છે. તેનામાં સંમાર્ગકાર્ય કરવાની જેટલી શક્તિ ને આવડત હોય એટલા જ પ્રમાણમાં તેની આત્મનિષ્ઠ મનુષ્ય તરીકેની કિંમત છે એમ ન કહી શકાય. આપણું આધ્યાત્મિક જીવન આપણા આત્મા

સાથે સંકલિત છે, ને એ આત્મામાં આપણી અનંતતા સમાયેલી છે. માણસ આપું જગત છતે પણ પોતાનો આત્મા જ શુભાવે તો તેથી તેને જો લાભ થાય? એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે : “કુટુંબને ખાતર વ્યક્તિનો ત્યાગ કરવો; જાતિને ખાતર કુટુંબનો; દેશને ખાતર જાતિનો; અને આત્માને ખાતર પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો.” x કુટુંબ અને દેશ, રાષ્ટ્ર અને જગત માણસનાં અંતરમાં વસનાં આત્માને મંત્રોથી શક્તાં નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીવનની અમુક અવસ્થાએ સ્ત્રીપુત્રાદિનો, વર્ણનો, જાતિનો ને કામકામનો ત્યાગ કરવાનું દેવોમાં આવે છે. જીવનપથનો છેલ્લો ટપો માણસે એકલા ચાલીને કાપવાનો રહે છે.

સંન્યાસી બાલ જીવનની ચિંતાઓમાંથી છૂટી જવાનું માગતો નથી, પણ આત્માની એવી મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માગે છે જેમાં તે ધન કે માનથી લલચાતો નથી, તેમજ વિજયથી કુલાતો નથી કે પરાજયથી નિરાશ થતો નથી. તે સમત્યની વૃત્તિ કેળવે છે, અને એ રીતે “ખીજનનાં અધટિત વગન શાંતિથી સદન કરે છે, કોઈનું અપમાન કરતો નથી, અને પોતાના દેહને કાજે કોઈની સાથે વેર કરતો નથી.”* આ મુક્તાત્માઓ — જીવન્મુક્તો — એવા એકાદી જોવા હોય છે જેમને કંઈ વ્યક્તિગત આસક્તિ કે અંગત આકાંક્ષાઓ નથી હોતી, પણ જેઓ પોતાના આત્મામાં આખા જગતની મુક્તિની બાંધના મૂર્ત રૂપે ધારણ કરે છે. તેઓ હૃદયને આખી ધરણીના જેટલું વિશાળ બનાવે છે, જીવમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ અને અવેરની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગ્દે છે, ને ધર્મોચરણને

x મામાર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ।

* અતિપ્રાદાસ્તિતિજ્ઞેન નામન્યેત કંચન ।

ન ચેમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વાતિ કેનચિત્ ॥

મનુસ્મૃતિ અ- ૬, ૪૭, અને તે પછીના શ્લોકો

માર્ગે વિચરે છે. સમાજવ્યવસ્થા સંન્યાસીને પરોપજીવી ગણે છે, કેમકે તે સમાજની સંપત્તિ વધાવવામાં ફાળો નથી આપતો અને તેનાં આચારો ને શ્રદ્ધિઓની પરવા નથી કરતો. રાજ્ય તેના પ્રત્યે શંકાની નજરે જુએ છે, કેમકે તે કોઈ પણ કુટુંબ કે ધર્મસંઘ, જાતિ કે રાષ્ટ્ર વિષે વફાદારી નથી રાખતો. તે કોઈ પણ ઉદ્યોગના કારખાનામાં, સામાજિક તંત્રમાં કે રાજકીય સમાસમિતિમાં કામ નથી કરતો. આ સંન્યાસીઓ જગતને માનવી જીવન માટે ભયભરેલું બનાવનારી આપણી રાજનીતિઓના અમલમાં ફાળો આપતા નથી, મનુષ્યોને યંત્રરૂપ બનાવનારા આપણા ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ માટે કામ કરતા નથી, અને લડાઈઓ સળગાવનારા આપણા ગૃહદીય અહં-કારોને ટેકો આપતા નથી. આ વિશુદ્ધસર્વ, સંસ્કારી આત્માઓ દેશપ્રેમની મર્યાદામાં પુરાઈ રહેતા નથી. તેઓ જીવનની — ભારતના જીવનની કે ઇર્ષ્યાના જીવનની નહીં, પણ સમસ્ત વિશ્વના જીવનની — સેવાને પોતાનું જીવન અર્પણ થયેલું માને છે. તેઓ સર્વ મનુષ્યોને ને સર્વ જાતિઓને સમાન ગણે છે (સમતા સર્વસ્મિન્).

શ્રિમ્તીધર્મ અને જ્યોત્સ્નધર્મના કેટલાક પ્રકારો ગૃહસ્થના સંસારી જીવનને સાધુ અને બ્રહ્મના ત્યાગી જીવન કરતાં જોતરતું માને છે, અને તેમનું ચાહ્યું હોત નો તેમણે આખી માનવજાતિને એકે સપાટે સંસારમાંથી ઉઠાવીને મદમાં મૂકી દીધી હોત; પણ હિંદુધર્મનું તેવું નથી. હિંદુધર્મ સંન્યાસીના જીવનની કદર કરે છે ને તેને વિષે આદર ધરાવે છે, પણ તેણે ગૃહસ્થાશ્રમની નિંદા નથી કરી. ચાર આશ્રમમાંનો એકેએક આવશ્યક છે, અને જોટલે અંગે તે આવશ્યક છે તેટલે અંગે તે શુભંકર ને હિતાવહ છે. ફૂલ પાંદડાનો ઉપલાસ નથી કરતું; પાંદડું ડાંખણીની અવગણના નથી કરતું; ને ડાંખણી મૂળનો ધનકાર નથી કરતી. સામાન્ય નિયમ એ છે કે

આપણે એક આશ્રમમાંથી બીજામાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ ક્રમે ક્રમે આગળ વધવું જોઈએ.

જીવ-મુક્ત પુરુષો જગતના દૃશ્યાણુ વિષે બેપગવા નથી હોતા.* જગવાન બુદ્ધને વિષે કહેવાય છે કે તેઓ નિર્વાણ પામવાની આણી પર હતા ત્યાંથી પાછા વળ્યા, અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ત્યાંલગી એક પણ જીવ ક્લેશ અને દુઃખ પામે છે ત્યાંલગી હું નિર્વાણમાં પ્રવેશ નહીં કરું.” એ જ વિચાર આ બધા જ્યોત્સ્નામાં સમાયેલો છે: “નથી મને ગાંધ્યની કામના, નથી સ્વર્ગની, કે નથી મોક્ષની. માત્ર દુઃખથી તપેશાં પ્રાણીઓની પીડા દૂર થાય એટલી એક જ કામના મને છે.”* પરમ તપોનિધિ મહાદેવે જગતને ખાતર વિપપાન કપુ* ને નીવડેલ બન્યા જે મનુષ્ય જીવનની ચરમ કોટિએ પહોંચી જીવ-મુક્તરૂપે વિચરે છે ને કર્તવ્ય કર્મ કરવાને જીવનની નીચલી કોટિ પર જતરે છે, અને ત્યાં દૃષ્ટસહન, આપબોગ ને પ્રાણ્યુર્પણની હિમ્મત બતાવે છે, તેની બંધનમુક્ત અવસ્થા સંભાગ્યા એ ગુણોરૂપે પ્રગટ થાય છે.

*અહંકારમમકારત્યાગ એવ સન્યાસો વક્ષ્યતે । નાગોપશાખાર્ય-
ત્યાગ । (સંન્યાસનો અર્થ અહંકાર અને મમત્વનો — હું અને મારું એ દેખનાઓનો — ત્યાગ છે; ગાંધીએ બતાવેલા મર્મ-
હર્તવ્યોનો ત્યાગ નથી) — મનુષ્યમૃતિ ૬-૩૨ કપરનુ મેધાતિથિનુ
બાધ્ય

× ‘ન ત્વહ કામયે રાજ્ય ન સ્વર્ગ નાણુર્ભવમ્ ।

કામયં દુ રતસાના પ્રાણિનામાર્તિનાશનમ્ ॥

મગ્ધાવો :

યસ્યૈ જગતો દુ.ર તન્મૈ મયિ પર્યતમ્ ।

યોધિગત્ત્વશુભૈર્નિત્ય જગત્ મુરિતનમ્સુ ચ ॥

ચાગ આશ્રમની આ વ્યવસ્થા હવે હિંદુ માન્ય પર
 પ્રભુત્વ ભોગવે છે. કોઈ પણ સમાજની ગિચ્છિતિ સામાન્યપણે
 કેવી છે એની મારામા મારી ખમગ તેના જનસમૂહનું વર્તન
 જોનાથી હમેશા નથી પડતી દરેક સમાજમા એક શિષ્ટ
 સરકારી વર્ગ હોય જ છે, તે પોતાની આખી પ્રજાના પ્રાણ,
 તેના મહાન આદર્શો, તેની જળનાન ભાવનાઓ, ને તેની
 અભ્યાસગત આઠાક્ષાઓ પોતાના આચાર્ય દ્વારા, બાકીના
 બધા વર્ગો કરી શકે તેના કન્ટા વધારે અંગે, પ્રગટ કરે છે.
 આખી પ્રજા તેમને દષ્ટાનરૂપ ગણે છે. દિવેદની ટોચ ન્યારે
 જળહળતી હોય ત્યારે આખો દીવો જળાતો ઢકેનાય છે.

વ્યાખ્યાન ૪થું

હિંદુધર્મ : ૨

વિશાળ સમન્વયની જે ભાવના હિંદુ માનસની એક વિશેષતા છે તેનું એક દૃષ્ટાંત વર્ણવ્યવસ્થામાં મળે છે. એ માનસને એવો વિશ્વાસ છે કે બિન્ન બિન્ન પ્રગત્યોનો ને વિભિન્ન મંસ્કૃતિઓનો સહકાર સાધવો શક્ય છે ને ઇષ્ટ છે. વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અદિષ્ણતા ને વિશ્વાસમાંથી થયેલી છે; એ વાન કહેતાં ભલે વિચિત્ર લાગે છતાં સાચી છે. હવે એ અધોગતિ પામીને જીવન અને અસદિષ્ણતાનું સાધન બની ગઈ છે, અને એની વૃત્તિ અસમાનતા કાયમ ટકાવવા તરફ ને અતડાપણાની ભાવના વધારવા તરફ હજે છે, છતાં આ દુષ્પરિણામો એ કંઈ વ્યવસ્થાના મુખ્ય ઉદ્દેશો નથી. ભારતવર્ષના વિચારકોને અધિકાર તો છે જ, પણ જો તેમની પામે મત્તા હોય તો તેઓ આ વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ એવું બદલી નાખે કે મૂળ કેવું હતું એ જાણવાની નિશાની સરખી ન રહેવા પામે. એ વ્યવસ્થાનાં માણં પરિણામ વર્ણવવાનો આજે મારો ઉદ્દેશ નથી; હું તો એના મૂળમાં રહેલા સિદ્ધાંતો તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું.

આજના વર્ણોની ગમે તેવી તપાસ કરીએ તો એટલું દેખાઈ આવશે કે એ પ્રયાનું મૂળ અતિ જટિલ છે. વર્ણો જ્ઞાતિ, ગ્રામ, મંપ્રદાય અને વ્યવસાય એવાં અનેક કારણોને સંબંધે પડ્યા છે. કોઈ જૂના વર્ણના લોકો દેગના ખીંગા ભાગમાં જઈને વસે ત્યાં એ નવા વર્ણમાં ગણાય છે.

સંસ્કૃત 'વર્ણ' શબ્દનો અર્થ છે રંગ. તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વર્ણને મૂળે ચામડીના રંગ સાથે સંબંધ હતો. આપણે ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર નજર નાંખીએ તો જોઈએ છીએ કે આ દેશ પર એક પછી એક એમ અનેક જાતિઓની ચડાઈઓ સમુદ્રનાં મોઝાની પેઠે આવેલી છે. ભારત-વર્ષના ઇતિહાસના આરંભકાળમાં પણ તેમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાસમૂહો — કાળા આદિવાસીઓ, મજબૂત બાંધાના દ્રાવિડો, પીળા આમડીવાળા મોંગોલો, અને ઉત્કલાસથી ભરેલા બળવાન આર્યો — વસતા હતા. થોડા જ સમયમાં ભાગતવર્ષે પારસીઓ, ગ્રીકો અને સિથિયનો જોડે ગાઢ સંપર્ક કેળવ્યો, અને તેમાંના કેટલાક હિંદમાં કાયમના વસ્યા. હિંદુસ્તાનના જોવી જાતિવિષયક સમસ્યાઓ દુનિયાના ખીજા કોઈ દેશને ઉકેલવાની આવી નથી.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના સંઘર્ષોની સમસ્યાના જુદા જુદા અનેક ઉકેલ માણસને સૂઝે છે — અન્ય પ્રજાનો સંહાર કરીને નિકંદન કાઢવું; તેને જીતીને તાબે કરવી; તેને પોતાની જોડે બેળવીને આત્મસાત્ કરી લેવી; અથવા તો તેની સાથે મેળ સાધવો. પહેલો માર્ગ જગતના ઇતિહાસમાં ઘણી વાર લેવાયો છે. મનુષ્યની યાત્રાના માર્ગમાં અકાળે અંત પામેલી અગણિત પ્રજાઓની કબરો ઠેર ઠેર વેરાયેલી પડી છે. પણ માનવી જીવનના આ મંહાર માટે કંઈ વાજબી કારણ છે ખરું? કોઈ પણ એક જાતિની સંસ્કૃતિનો લોપ થાય ત્યારે જગતને કેટલી ખોટ જાય છે તેનો કશો ખ્યાલ આપણને છે ખરો? રેડ ઇન્ડિયનોએ જગતની પ્રગતિમાં દેખીતો કશો ફાળો આપ્યો નથી એ સાચું; પણ તેમનામાં અણવિક્રમી પડેલી જે સુપ્રસ શક્તિઓ કાળે કરીને ઈશ્વરેચ્છાને બળે પરિપાક પામી હોત તેની આપણને કશી સ્પષ્ટ સમજ છે ખરી? આપણે શું આપણે પોતાને વિષે, જગતને વિષે ને ઈશ્વરી યોજનાને વિષે એટલું બહુ જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ કે એમ માની લઈએ કે

આપણી સંસ્કૃતિ, આપણી સંસ્થાઓ, અને આપણી રૂઢિઓ
 બીજી પ્રજાઓની સંસ્કૃતિ, સંસ્થાઓ ને રૂઢિઓના કરતાં — જે
 તેમની મોજૂદ છે તેના કરતાં જ નહીં પણ તેમનામાં જે સુખ,
 અણુવિકસી શક્તિઓ પડેલી છે તેના કરતાં પણ — જેસુમાર
 શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે ? કોઈ પણ જાતિમાં શી શી શક્તિઓ સુખ
 ને અણુવિકસી પડી છે તેનો તાગ આપણે અગાઉથી ન ઠાઢી
 શકીએ. સંસ્કૃતિઓ એક દિવસમાં રચાતી નથી. અને
 વિધાતાએ જે બતાવી એના કરતાં વધારે દયા બતાવી હોત,
 અને આપણે આપણા અજ્ઞાનને લીધે બન્યા તેના કરતાં
 ઓછા ગર્વિષ્ઠ બન્યા હોત તો, હું કહેવાની હામ બીકું છું કે,
 રેડ ઇડિયનોના ફાળાને લીધે જગત વધારે સમૃદ્ધ બન્યું હોત.
 માનવજાતિની પ્રાચીનતા અને માનવસમૂહોના વિભાગીકરણની
 સરખામણીમાં તો આપણી સંસ્કૃતિ બહુ નવી છે. મહાન
 ક્ષિટિશ પ્રજા, જે અત્યારે માનવજાતિને મોખરે છે, તેના
 પૂર્વજોનો જુલિયસ સિઝરે જે ચિતાર આપ્યો છે તે જોતાં
 તેઓ બહુ આગળ વધેલા હતા એમ લાગતું નથી. ક્ષિટનમાં
 વસતા એ જંગલી લોકો, જેઓ પૂજા વખતે ચામડાં પહેરતા
 અને દેવોને શાંત કરવા માણસોને જીવતા બાળના, તેઓમાં
 સુખ પડી રહેલી પ્રચંડ શક્તિઓને તે વખતે કોણ પારખી
 શક્યું હોત ? ટચૂટન પ્રજાના પૂર્વજોથી પરિચિત કોઈ પણ
 માણસ એવું ભવિષ્ય ન બાખત કે એ પ્રજા સંગીત અને
 ફર્શનશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્રમાં યશસ્વી ફાળા આપશે. મનુષ્યમાં સુખ,
 અણુવિકસી પડેલી શક્તિ એટલી મોટી છે, અને ભિન્ન ભિન્ન
 પ્રજાઓ વચ્ચેના પાયાના ભેદો વિષેનું આપણું જ્ઞાન એટલું
 નજીક છે કે દયાહીન બનીને પ્રજાઓનું દમન કરવું ને તેમનું
 નિકંદન ઠાઢવું એમાં શાણપણ નથી. માનવી સ્વભાવ અને
 ઇતિહાસ જરાક સમજતા વર્ધએ તો આપણે જંગલી અને
 આદિવાસી, અસંસ્કૃત અને પછાત પ્રજાઓ પ્રત્યે સમભાવ ફેળવી

ગડીયું અને તોડે ગળીયું કે જે શાશ્વત નગરી પેના સીધા
ચડાનવાળા ન માંડડા જતાની ઉપર ઝળહળે છે ત્યાં પડતા
આપડતા જરાનો પ્રયત્ન, બને પોતાની અધૂરી રીતે પણ, આ
પ્રજાઓ ને છે વિદાસક્રમમાં ગમે એટલી ઓછી આગળ વધેની
દરેક પ્રજા, દરેક કોમ, માનવી માનસનો એક નમૂનો કે
પ્રજાગ્રંથૂ હરે છે એ દરેક પ્રજાને તેનો પૂરતો પ્રાદુર્ભાવ
અને વિદાસ સાધનામાં મદદ અને કેળવણી મળે એ માનવ
જાતિના હિતને અર્થે આપશ્યક છે કોઈ પણ પ્રજાના
જીવનની કે મનુષ્યની અસર બીજી પ્રજાઓ પર થયા
વિના રહેતી નથી વળી પ્રજાઓની પાત ફક્ત એ તેમની
આમપાસના ભૌતિક, સામાજિક ને સાર્વજનિક વાતાવરણ
અને મનઃકોણને આભારી હોય છે પ્રજાઓને ત્યારે જાતની
ઉત્તરના આપનામાં આવે ત્યારે તેઓ નવા સંજોગો ને
વાતાવરણને અનુકૂળ થવાની બારે સક્તિ મતાવે છે

નિકેલન અશક્ય હોય ત્યારે જગતની મુજબાન પ્રજાઓ
બીજીને મરતો — નિરોહીઓને તામે દગ્ગાનો — સ્વીકારે છે
યુનાનને બચાવો ને બજારમાં મેળે ચમદી નાખો એ મૂલને તેઓ
અનુમરે છે જગતની પ્રમુખ પ્રજાઓ તો કોગો નદીને કાંઠે,
જાગિનમાં, બોલસર મળવા નખતે પેર્સિયા, અને આજે
અમેરિકામાં ગીન પ્રજાઓ પ્રત્યે પોતે નેના નર્તનનું રમરણ કરે
તો તેમનું અતઃ તેમને જ્યાં વિના ન નકે થોડા ન નખત
પર થોડું મિનનરે પોતાનું મિર જવડે ક્યું હતું બ્રિટિશ
સામ્રાજ્ય એટલે એક જ લોહીરાગી પ્રજાઓની વિરાદરી, અને
બ્રિટિશન પગધીન પ્રજાઓની ઉપર બ્રિટિશ પ્રજાનું પ્રભુત્વ
એવો અર્થ તેમણે ઓઠો દતો હોય જાગમવાળી પ્રજાઓ
ઓછી સમર્થ અથવા ઓછી આગળ વધેની પ્રજાઓને
કચડી નામે એનું નામ મસ્કૃતિ નથી નમળા અને નાનાયને
મારી નાખવાનો કે યુનાન મનાવવાનો દન નિશ્ચિત આપણને

આપતો નથી. એક પ્રજા બીજાના જેટલી ચતુર કે બળવાન
 દેહાય ન હોય; અને છતાં જિંયામાં જિંયો આદર્શવાદ એ
 માંગે છે કે આપણે અસમાન લોકસમૂહોને પણ વિકસવાની ને
 આગળ વધવાની સમાન તક આપવી જોઈએ. આપણે દરેક
 પ્રજાની સ્વતંત્રતાને માન આપવું જોઈએ, અને જેઓ પછાત
 હોય તેઓ તેમની પરિસ્થિતિ અનુસાર મળેલી તકનો પૂરો
 ઉપયોગ કરે અને તેમનામાં કુદરતે મૂકેલાં વિશિષ્ટ લક્ષણોના
 અંકુરોને ખીલવે એવું ઉત્તેજન તેમને આપવું જોઈએ.

જુદી જુદી પ્રજાઓની વચ્ચે લોહીનું મિશ્રણ, જે તે દ્વંદ્વ
 વખતમાં સાધવું હોય તો, મોટા પ્રમાણમાં થવું અગત્ય છે.
 કેમકે સેંકડો વચ્ચેના સામાજિક પરંપરા અને નૈસર્ગિક
 વારસાએ સ્વભાવ, માનસ અને શરીરના બાંધાના એવા સ્પષ્ટ
 ભેદો પેદા કર્યા છે કે તેનો એકે સપાટે નાશ કરવો શક્ય નથી.
 તેમ જ જાતિ જાતિ વચ્ચેના ભેદોની સમસ્યાનો તોડ લાવવા
 માટે જાતિઓનાં વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્યો અને ભેદો જૂંસી કાઢવાની
 જરૂર નથી. એકતાનો અર્થ એકરૂપતા નથી.

ભિન્ન ભિન્ન જાતિસમૂહોના સંઘર્ષના પ્રશ્ન પરત્વે
 હિંદુધર્મે લોકશાસનનો એકમાત્ર સુરક્ષિત માર્ગ લીધો — તે એ
 કે દરેક જાતિસમૂહને તેનામાં ગ્રહેલા ઉત્તમ અંશો, ખીજા
 સમૂહોની પ્રગતિને બાધક ન નીવડે એવી રીતે, બીજાવવાની
 છટ આપવી જોઈએ ઇતિહાસના પ્રવાહમાં ગ્યાપેયો
 દરેક લોકસમૂહ અલગ ને વૈશિષ્ટ્યવાળો છે, અને ઇશ્વરી
 યોજનામાં તેની પણ કેઈક કિંમત ને ઉપયોગિતા છે; અને
 જિંયામાં જિંયો નીતિધર્મ એ આવશ્યક ગણે છે કે આપણે
 એ સમૂહના વ્યક્તિત્વને માન આપવું જોઈએ. વાસ્તુ
 આ જાતિભેદની દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમાં માનવી સમૂહોની
 અનંત વિભિન્નતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. વેદકાલીન આર્યોએ
 બાહ્યવર્ષમાં પોતાનું જીવન કડક ને સંકુચિત દૃષ્ટિ ગણીને

શરૂ કર્યું હતું, ને તેઓ પોતાને એક પ્રાચીન શ્રેષ્ઠતાવાળી પ્રજા માનતા હતા, પણ થોડા જ વખતમાં તેમણે વ્યાપક દૃષ્ટિ કેળવી, અને આખી માનવજાતિને લાગુ પડે એવી સલાચાળના નિયમ — માનવધર્મ — ઘડવા જે પુરુષોએ હિંદુ-માનમાં વસતી જુદી જુદી જાતિઓને ભેગી કરવાના પ્રયાસ કર્યો તેઓ હિંદુ સમાજના મર્જન-તરીકે પૂજાય છે ગમે દક્ષિણ ભારતને સુધાચાળના કામમાં વાનર ગેંછ નગેરે આદિવાસી જાતિઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમણે આર્યો અને અનાર્યોને ભેગા કર્યા હતા કૃષ્ણ અને શુદ્ધે પણ તેમ જ કર્યું હતું.

ત્યારે આદિવાસી કોમોએ અને ખીજાઓએ હિંદુ દૃષ્ટિ-મિલ્લનો અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઝોડી ન દીધું, પણ તેમાં ફેરફાર કર્યો તેની સાથે તેમણે જે હિંદુ બાન ॥ અપનાવી તેમાં પણ ફેરફાર કર્યો ફેરફાર નોટતો જુ. ॥ આશ્ચર્યમાં થયો તેટલો જ નવા સમૂહના ઉપમા થયો એ કોમોને હિંદુધર્મના નિશાળ જીવનમાં દાખલ ગયામાં આવી, ત્યાં તેમને એ જીવનથી મળતી તકો અને જવાબદારીઓ પ્રાપ્ત થઈ હિંદુઓના મૌલિક ને સામગ્રિક જીવનમાં ભાગ તેવાની ત- અને તેના વિચાર, તેની નૈતિક પ્રગતિ અને તેની આધ્યાત્મિક મૂલ્યો — દૈવતા, ગણના જીવનને લગતી બધી ગામતોમાં — શાગો આપનાની જવાબદારી નવા આવનાર દરેક સમૂહે હિંદુ વિચારોનું પોતપોતાની નિનશબ્દ રીતે રૂપાંતર કર્યું આદિવાસી કોમોની નવા સંસ્કાર પ્રદણ કરવાની અશક્તિ આપણે વધારેપડતી ન માની લઈએ તેમનો પણ જંગનીપણના નીચડાથી ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો અને તેમનામાં નબળતાની બાવનાનો સચાર કરવામાં આવ્યો એક જ જૂમિ પર નિર્ધારેલી, એ જ માનવિ- ને નૈતિક વાનારજીની અમ- તમે વિશ્વની આ બિન્દા બિન્દા આદિવાસી કોમોનું મસ્માનું ધોરણ સુધર્યું, એટલું જ નહીં પણ તેમના

મૂળ ભિન્ન હોવા છતાં તેઓ એકબીજાની સાથે દળામળાને રહેવા લાગી. મિ. વેલેનટાઈન શિરોલે કહ્યું છે : "હિંદુધર્મની અવનવાં રૂપ ધારણ કરનારી અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓએ, જેનો ઇતિહાસ મળે છે એથી પણ જૂના જમાનામાં, અપાર વૈવિધ્યવાળા અનેકાનેક પ્રજાઓની માન્યતાઓ ને રૂઢિઓને ઓગાળી, ઢાળીને એક નવું વ્યાપક ચોકડું એવું તૈયાર કર્યું હતું જે એટલું રચિતરચાપક હતું કે ભારતવર્ષની ઘણીખરી આદિવાસી પ્રજાઓને તેની તળે આશ્રય મળી શકે, અને એટલું દૃઢક હતું કે તેના બગ પડે આર્ય હિંદુઓનું પ્રભુત્વ કાયમ ટકી રહે."*

કાર્ઠ પણ જાતનાં નિયમ કે મર્યાદા વિના જુદી જુદી પ્રજાઓ એકબીજાની જોડે બળા જાય એને હિંદુ વિચારકોએ ઉત્તેજન આપ્યું ન હતું. એ જુદી જુદી પ્રજાઓ આદાગ અને વિવાદના જે નિયમો પાળતી હતી તે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ કબૂલ રાખ્યા. જેમને આપણે નીચા વર્ગો ગણીએ છીએ એમને પણ એમનાં સ્વતંત્ર વિધિનિયમો, નીતિનિયમો અને માન્યતાઓ છે; ને તે તેમણે જમાનાઓ દરમ્યાન પોતાને માટે સરમુખ્યાં છે. એ સમૂહના દરેક માણસને તેના પ્રગ્નકીય સંસ્કારોનો વારમો પેઢીકિતાર મળ્યાં જ કરે છે. આચારો અને રૂઢિઓના નિયમોમાં જે બેદ હોય છે તેને લીધે જ એક સમૂહ તેના પડોશીઓથી નોખો પડે છે ને નોખો ઓળખાય છે. એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે કુળ એટલે આચાર. x બીજાઓના આચાર-વિચાર આપણને ગમે તેટલા અલુપ્ત ને જુદા લાગના હોય, પણ આપણે એ વસ્તુનો ધનકાર તો ન કરી શકીએ કે એ આચારવિચારોનો સ્વીકાર કરનાર સમાજ એમની મદદથી આંતરિક સુખશાંતિમાં ને બીજાઓ જોડે દળામળાને મ્હી શકે

* India: Old and New, pp 42-3.

x ન કુલ કુલમિત્યાદુરાચારં કુલમુચ્યતે ।

છે. દરેક માણસને માટે પોતાના જ વર્ણમાં પરણવું એ એક
ટેક થઈ જાય છે, અને નીચા ગણાતા વર્ણની સ્ત્રી વર્ણ
બહારના પુરુષને પરણવાની ના પાડશે, પછી બહેને તે ઊંચા
ગણાતા વર્ણનો કાં ન હોય.

હિંદુ વર્ણધર્મ સ્ત્રીપુરુષોના અમર્યાદ મિત્ર વિવાદને
પસંદ નથી કરતો, છતાં એવા મિત્ર વિવાહો અને લોહીના
બેળસેળ, મોટે ભાગે અગ્નિજ્વળા, ઘણા થયેલા છે, અને કામ
કામ વચ્ચે જે સ્વભાસગત ભેદો હતા તેમાં પરિવર્તનો થયાં છે.
પ્રાચીનતમ પ્રજ્ઞઓમાં જે સમૂહો જે રૂપમાં હતા તે સમૂહો તેના
તે જ રૂપે કેવળ જંગલી ને જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
પ્રજ્ઞઓમાં જ મળી આવે છે, માનવજાતિની પ્રગતિમાં ભાગ
ભજવનાર સમાજોમાં મળતા નથી. હિંદુ પ્રજ્ઞમાં પશ્ચેશી
લોહીનું મિત્રણ સારી પેઢે થયું છે, અને એ પ્રજ્ઞની અંદર પણ
બ્રાહ્મણથી માડીને ચાંડાળ સુધીના સમૂહોમાં માંડોમાંડે લોહીનો
પ્રવાહ સતત વહ્યાં જ ક્યો છે. લોહીના મિત્રણ પર કાળજી-
પૂર્વક નિયમન રાખવા અનુભવ ને પ્રતિભાવ વિવાદના નિયમો
ઘડવામાં આવેલા છે; જોકે એ મિત્ર વિવાહોમાં પણ ઐશ-
ચારને ઉત્તેજન અપાતું નહોતું. મનુષ્યે સર્વથા વિવાદને શ્રેષ્ઠ
ગણ્યા છે ખરા, પણ પુરુષોના ‘નીચલા’ વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથેના
(અનુભાવ) વિવાદને તે નબાવી લે છે. પ્રાનિયોમ, એટલે કે
‘ઉપવા’ વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે ‘નીચલા’ વર્ણના પુરુષોના,
વિવાદ તે યોગ્ય ગણાતા નથી; છતાં એવા વિવાદોની વિવિધ
સંતનિનાં નામોની યાત્રા ને તેમનાં વર્ણને તે તેમણે આપ્યાં
જ છે. પ્રતિભાવ વિવાદ બંને યોગ્ય ન ગણાતા, છતાં થતા તે
ખરા જ. ગદિ અથવા કાવ્યકાવ્યે અગાઉ નિષિદ્ધ અથવા અનુચિત
હાવેલા પણ અમુક વખત પંચી ક્ષમ્ય ગણવા એવા વિવાદો-
માંથી નીપજતા સમૂહોને સમાજમાં સમાવી લઈ ત્યાં તેમનું
દંધન નિયત ધ્યાન દાવવા, માટે મિત્ર પ્રજ્ઞના વર્ણો ઉપગતવેલા

છે. આજે જેઓ ‘અસ્પૃશ્ય’ ગણાય છે તેમાંના કેટલાક સમૂહો સ્વૈરપણે કરેલા મિત્ર વિવાહોની સંતતિ છે એમ કહેવાય છે.

આપણે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ છીએ તે દરમિયાન એટલું કહેવું જોઈએ કે હિંદુધર્મ સર્વ પ્રકારના મિત્ર વિવાહને હાનિકારક ગણી નિંદ્રા કરાવતો નથી. એ પક્ષે જ્યારે લગભગ સરખી કોટિના સંસ્કારવાળા હોય ત્યારે મિત્ર વિવાહ બહુ જ લાભકર્તા નીવડે છે. યુરેઝિયનો (ગોરા પિતા ને હિંદી માતાની પ્રજા)નું ખેદજનક દષ્ટાંત હમેશાં ટાંકવામાં આવે છે, પણ એમાં તો પુરુષ અને સ્ત્રી એ એ પક્ષો વચ્ચે થયો જ ભેદ હોય છે. વળી જે સંજોગોમાં એ વર્ગના માણસો જન્મે છે ને શિક્ષણના સંસ્કારો મેળવે છે તે સંજોગો એવા હોય છે કે સારામાં સારા માણસો પણ બગડે. જે ગોરો પુરુષ હિંદી સ્ત્રીને ફસાવે છે તે લગભગ હમેશાં સ્ત્રી માતા થતાંવેંત તેનો ત્યાગ કરે છે, અને વ્યભિચારના કૃણકે જન્મનારું બાળક પૂરું પોષણ નથી પામતું, થયો નિરસ્કાર પામે છે, અને એકંદરે એવી નિયતિમાં ઊછરે છે જે બહુ ઇચ્છવા જેવી નથી હોતી. કેવળ વારસાની નહીં પણ પરિસ્થિતિની પણ અસર થાય જ છે.

છતાં સવર્ણ વિવાહનો સિદ્ધાંત નિરુપયોગી નથી. આનુવંશિક સંસ્કારોની અસર શું એટલી બધી છે કે માત્ર સવર્ણ વિવાહો જ યોગ્ય ગણાય ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કઠણ છે. પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ સંસ્કારના સવાલની ગરમાગરમ ચર્ચા હજી પણ થાય છે. લોકશાસન પર વિશ્વાસ રાખનારા એમ ખચીત માને છે કે ઉપલા વર્ગોની શ્રેષ્ઠતા કંઈ એમના શુદ્ધ લોહીને લીધે કે એમને પેઢીહિતાર મળેલા સંસ્કારોને લીધે નથી. પણ હિંદુ મનને જૂના ગ્રીક વિચારનો અને આધુનિક વિજ્ઞાનનો ટેકો છે. ગ્રીકો આનુવંશિક સંસ્કારોમાં માનતા, અને હલકાં લોહીવાળાને વીણીવીણીને નાબૂદ કરવા ને ચડિયાતાં લોહીવાળાની

પ્રજાવાદ દરાવવી, ને એ રીતે પ્રજાનુ ખમીર સુધારવું, એવો
 સિદ્ધાંત એમણે સ્થાપ્યો હતો. છેક ઈ સ પૂર્વેના છઠ્ઠા મૈકાના
 એક ગ્રીક કવિ (મેગાનો થિઓનીસ) એ લખેલું “આપણે
 સારી જોનાદના થેટા, મહેડા ને ઘોડા ખોળીએ છીએ,
 ને ત્યારે આપણે માનીએ છીએ કે સારા મામાપની એલાદ
 સારી નીનડે, જતા સારો માણસ જૂગ બાપની ખૂરી છાંપીને
 પગલુના અચનતો નથી. પછી આપણા લોકોની એવાદ
 વડે એમા નનાઈ નથી, કેમકે એમા સારા સાથે જૂરુ બળેલું
 હોય છે.” પ્રજાનુ ખમીર સુધારના માટે સ્ત્રીપુરુષોને પસંદ
 કરીકરીને પરજાનવા એવો પ્યેટોનો મત આપણને મળીતો
 છે. એરિસ્ટોટલ પણ માનતો કે રાજ્યે પ્રજાના શ્રેષ્ઠ
 પ્રકારોની વૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. અદ્વારમા સૈકામા
 માણસોની જન્મસિદ્ધ સમાનતા પર વધારે ને વધારે ભાર
 મુનાયેતો લોક અને રસો, તથા રૂઝ અને અમેરિકન ગ્રામ્યની
 ધોણણાઓ. કઠનાં વિચારકોના મતને અનુસરી અંગ્રેજ
 ઇતિહાસકાર બકને માનેલું કે માણસો નરમ માટીની પેડે તેમની
 પગિસ્થિતિથી ઘડાય છે. પણ આધુનિક વિજ્ઞાન માને છે કે
 આ મનમા પગિસ્થિતિની અમર વધારેપડતી આકેની છે.
 પ્રગતિનો આધાર વાતાવરણ અને સન્નેગોના પતરા પર
 ગહેનો નથી. વિનાસનો ક્રમ આનુરગિ-સન્નારોને અનુસરે
 છે એ ડાર્વિનનો અભિગ્રામ ગોવડને, અને વિજમૈન તથા
 કિનાઈઝ જેવા ખીજા પ્રાણીશાસ્ત્રીઓએ ઉપાડી લીધા. અને
 સુપ્રજનનનુ નાત્ય આજે કંઈક મુશ્કિત ને સંગીન પાયા
 પર બેઠેલું છે. જીવાણુને દાળઅપર્વક છૂટો પાડી, તેને
 બાળ અમરોગી મુશ્કિત ગખનાથી તે નેના પૂર્વનિર્મિત
 વિગમકમે ચાને કે, તેમા તેની અદ્વિજીત શક્તિ દેખાઈ
 આવે છે. તેની આડે અંતગમ નાખનામા આવે ત્યારે
 પણ તે વિશેષને જોવાથી જઈ કરી પોનાને નિયત માર્ગે

જવાને મથે છે. આપણા શરીરના દરેક અણુમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ રહેલા છે, ને લગભગ એમ કહી શકાય કે તેના પરથી જ આપણા જીવનની — જીવ્યાઈ અને વજન, આકાર અને રંગ, જ્ઞાનતંત્રનું તંત્ર ને ચેતનશક્તિ, સ્વભાવ અને ભુદ્ધિની — રચના નિશ્ચિત થાય છે. આપણા દેહમાંના પ્રત્યેક જીવાણુ-માંના અડધા પરમાણુ પિતા તરફથી ને અડધા માતા તરફથી મળે છે, અને તે આપણને આપણામાં આપણાં માતૃપિતાના ગુણો તંત્રોતંત્ર ઉતારે છે આપણાં માતાપિતા, દાદાદાદી, ને તેમનાં પણ માતૃપિતામાં અબુધપણા કે ગાંડપણના ઈર્ષ અંશો હશે તો તે આપણાં બાળકો ને તેમના બાળકોનાં બાળકોમાં જિતગશે. હિંદુ વિચારકેએ — કાં તો અંતઃકલ્પિથી અથવા તો ભોક્ત્રિયા હિસાબથી — આનુવંશિક સંસ્કારોની હસ્તી મानी લીધી, અને જોએ લગભગ સમાન જાતિ અને ગુણુનાજાં હોય તેવાં જ સ્ત્રીપુરુષોના વિવાહને ઉત્તેજન આપ્યું પહેલા વર્ગના કુટુંબનાં પુરુષ કે સ્ત્રી જિતરતા પૂર્વસંસ્કારવાળા સ્ત્રી કે પુરુષને પરણે તો એકનો સારો વારસો બીજાના ખગળ વારસા જોડે ભળીને કુચુપિત થાય, અને પગિણામે બાળકને જીવનના આરંભમાં જ એક મોટો અંતરાય નડે. માતૃપિતા જો લગભગ સમાન વર્ગનાં હોય તો બાળક લગભગ માતૃપિતાનું સંભોવડિયું નીવડશે. ભોક્ત્રિની અસર અચૂક થાય જ છે. પગિગ્નિતિ અને વાતાવરણની ગમે તેટલી મદદ આપીએ તોપણ આપણે મધ્યમ ભુદ્ધિવાળાં મામાપથી પ્રતિભાગાળી સતતિ અથવા જન્મસિદ્ધ મૂર્ખતાવાળાંમાંથી સારી કુશળતાવાળી પ્રજા નિર્માણ ન કરી શકીએ.

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે કેવળ પ્રકૃતિની જ અસર થાય છે ને સંસ્કાર કશા કામના નથી સંસ્કારના પ્રકારનો આધાર તે તે જાતિસમૂહ અને તેના પ્રજાર ઉપર રહે છે. ત્યાં સુધી આપણે ત્યાં વર્ણવ્યવસ્થા હતી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ

આપણે જો સમાજવ્યવસ્થાનો આપઘાત અટકાવવો હોય તો વૈવાહિક સંબંધોની ગાખતમાં કંઈક મર્યાદાઓ પાળવી જ રહી. વિવાહો એક વર્ણમાં જ થના જોઈએ એવું નથી, પણ સંસ્કૃતિ અને સામાજિક વિકાસની લગભગ સમાન કક્ષાનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં થાય એટલી હદ તો ગાખવી જોઈએ; કેમકે વર્ણો પણ સરકારની બાબતમાં અધોગતિ પામે છે. દીકરા આપઘાતનો ધંધો કરે એવી અપેક્ષા ગંભીર છે, તેથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓને તેમના જાતિસમૂહ કરતાં ઉચ્ચે ચડવા દેવામાં આવતી નથી, અને કનિષ્ઠ વ્યક્તિઓને પોતાના જન્મગ્રામ વર્ણથી નીચે ઊતરી પથોચિત વર્ણમાં જવા દેવામાં આવતી નથી. વર્ણની જે રચના આજે છે તેમાં ઊંચા વર્ણમાં જન્મેલા ઠાક અને નીચા વર્ણમાં જન્મેલા બુદ્ધિશાળીઓને મોટે કથાન રાખેલું નથી. નબળા અને નીચલી કોટિનામાં શિક્ષણ અને મમજાવટથી સ્ફૂર્તિ લાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ ખરું; પણ વિના વિચારે કે પસંદગીએ ખાંધેલા વિવાહસંબંધો હમેશાં ઇચ્છાજન્ય જણાતા નથી.

જાતિઓ અને કામો વચ્ચે મોટી બિચલપાયસો ને ઉત્પાતો પેદા કર્યો વિના હિંદુધર્મે ધીરે ધીરે બિન્ન બિન્ન પ્રજાઓની વચ્ચે મેળ પેદા કર્યો છે. બિન્ન બિન્ન પ્રકારની પ્રજાઓને એક મમાજમાં ભેગી ગાખવાના પ્રયત્નરૂપે વર્ણવ્યવસ્થાના સમન્વયનો આરંભ થયો હતો. બેશક એવા ઘણા પ્રાણીપૂજકો છે જેમને હિંદુધર્મમાં ભેળવવામાં આવ્યા નથી. હિંદુ ભારતે ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યું ત્યારે બહાનના લોકોને ભેળવી લેવાનું ને સુધારવાનું તેનું કામ અટકી પડ્યું; જોકે અત્યારના હિંદુ નેનાઓ ધીરે ધીરે એ પ્રજાઓ તરફની પોતાની જવાબદારી મમજવા લાગ્યા છે ખરા.

હિંદુધર્મની ઉપર બહારથી જે શક્તિઓ દબાણ કરી ગઈ હતી તેના જવાબરૂપે તેણે વર્ણવ્યવસ્થા યોજેલી. હિંદુધર્મે

જે જુદી જુદી ક્રમેને પોતામા ભેગવી તેમન આ સાધન વડે
 સુધારી કોઈ પણ જનસમૂહ કોઈ પણ અર્થમા ખીજા મધ્યથી
 નિગળો દેખાય તો તેનો નોખો નર્ણ ગણાય જ્યારે કોઈ
 જનસમૂહ મુલ્ય, કર્મ, સમ્રાટ વગેરેનો એક નિર્ગિષ્ટ પ્રકાર
 દાખવે ત્યારે નરા નર્ણના ઉદ્ભવ થાય મૂળ ધર્મરૂપી
 જનનીના ઉદ્ભવથી કોઈ પાપડાદ નીચે ને તે દેનાય ને
 જનસમૂહનો નવો પ્રકાર પેદા કરે તો એક નવો વર્ણ પેદા
 થાય હિંદુ સમાજને જોડ્યા પ્રત્યક્ષ પાડવા યોગ્ય ગણાય
 તેટલા પાડવા છે, અને નરા પ્રકારો પેદા થતા જાય તેમ
 તેમ તેનો સ્વીકાર જવા તે તૈયાર છે. રિશ્તની ગ્યનામા
 જેમ જટિલતામા સુવ્યવસ્થા કે, અનેક ધ્વનિમાથી સુરીક
 સંગીત તીજો છે, એક પગમ તત્ત્વમા અનેક બિન્ન તત્ત્વો
 વસે છે, તેવી હમે પોતાની ગ્યના જ્વળી હિંદુ સમાજને રુચે છે

આજે પણ તેજસ્વી લેખકો આપણને જગતમા પ્રગ
 પ્રગ વચ્ચે ફાટી નીકળનારા ઘવાનળ માગે ચેતવી ન્હા છે
 જાતીય અસ્થિતા એ આપણા જમાનામા પ્રગટેલી એક નવી
 વસ્તુ છે જગીન પ્રગઓ જગતના અકુશમા લિપ્સે ભાગે
 છે જેઓ ગજકીય નામેદારીમા પડેલા છે તેઓ રાજકીય
 રાજન્ય માગે છે જે મુશ્કેલીમા તોડે પન્દરા જાય છે, ને
 જે મુશ્કેલીમા તોડે પરદેશથી આવીને વસે છે, એ જે પ્રગના
 મુશ્કેલી વચ્ચેના સઘળે અતિ તીવ્ર રૂપ ધાન્ય રૂપ છે
 જ્યારે નાગી, અસાન અને ફુડ પ્રગઓનું નિહાન
 દાદનામા આપણુ અથવા તેમને તાળેના જનારામા આવી
 ત્યારે એ પદ્ધતિના બચાવમા એમ કહેનામા આપણુ હવે કે
 જગતી ડોંગો ને પ્રાચીનનમ પ્રગઓ તેમના ગેદાઓમા
 નિગળે, વિનાશ્ચરે ગેવાની આશા રાખી ન શકે, કેમકે
 ખેતરોને પડનાર રાખવા ને કાચી ધાતુ ખોદવા વિના પડી
 રહેના દેવી દુનિયાને પરતકે નહી, અને જેઓ યદ્યદાએ

ફળદ્રુપ પ્રદેશોમાં વસી ગયા છે તેઓ જો તે પ્રદેશોને ખીલવી
 ન શકે એટલા નિર્બળ ને આળસુ હોય, તો એ પડતર
 જગાઓને રસાળ બનાવી શકે એવા લોકો અમારો પ્રગ્નઓને
 હઠાવીને તેમની જગા લે એ હિચિત અને આવશ્યક છે.
 પ્રગ્નઓ ગમે તેમ રખડતી હતી તેમાં કોઈ ટોળાએ હીરાની
 ખાણ કે ધાસતેલના કૂવાવાળા જમીન પર, તે જમીનમાં ખાણ
 કે કૂવા છે એની કશી જાણ વિના ને એ ચીજોના ઉપયોગની
 ગતાગમ વિના, તંજૂ ઠોક્યા, એટલી હકીકત પરથી તે
 ટોળાને એ સ્થાનની આગવી માલિકી ધરાવવાનો હક પ્રાપ્ત થતો
 નથી. કોઈ પણ દેશ પોતે પોતાનો માલિક નથી. જગતની
 જરૂરિયાતોના વિચાર આગળ ખીજ બધી વસ્તુઓ ગૌણ
 બની જાય છે. પણ આ દલીલ આજની સ્થિતિને લાગુ
 પાડવામાં આવતી નથી. એક તરફ અમુક દેશોમાં વસ્તીનું
 પ્રમાણ વધી જવાથી હજારો માણસો સ્વદેશ છોડીને કામધંધો
 શોધવા પરદેશ જાય છે, અને બીજી તરફ જેની ખિલવણી
 માટે શુદ્ધિશાળી મજૂર કારીગરોની જરૂર છે એવા આછી
 વસ્તીવાળા અઘટ પ્રદેશો પડ્યા છે, છતાં એ બેનો બધ
 બેસવા દેવામાં આવતો નથી. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ
 આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં રંગીન લોકોને વસવાટ કરવાની મનાઈ
 છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં વગતી ઘણી આછી છે, અને તેમાં
 અત્યાગના કરતાં દસગણી લોકસંખ્યા સહેજે સમાઈ શકે ને
 તેનું ઉત્પાદન લગભગ અમર્યાદ પ્રમાણમાં વધી શકે એમ છે.
 કેટલાક મુતકો એવા છે જે વસ્તીને માટે તણમે છે, ન્યારે
 બીજા કેટલાક એવા છે જ્યાં વગતી બિબગઈ જાય છે; અને
 છતાં જાતિનું સુખાન અને સત્તાનો પ્રેમ તાત્વિક ન્યાય અને
 આર્થિક આવશ્યકતાના બધા વિચારોને ઠોકરે હિટાવે છે.
 જનિઓને લગતા પ્રશ્નના મદેલા ઉકેલમાં રહેલી વહેવારુ
 મુસીબતોની ચર્ચા હું અહીં કરવા નથી માગતો. એ મુગીબતો

તો બારે છે, પણ વસુધા એક મહાકુટુંબ છે એ બાન
જાગે, અને એ સત્ય આપણા સર્વ સંગઘોમાં પ્રગટ થાય
તો જ એ મુસીબતો દૂર થાય. આપણો પુરુષાર્થ એવી દુનિયા
પેદા કરના માટે હોવો જોઈએ જેમાં સર્વ પ્રજાઓ હળીમળી
ગરે, દરેક પોતાની ખાસિયતો ટકાવી ગળે અને તેમાં જે
ઉત્તમ અંશે હોય તેનો નિકાસ માધે.

હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાં મહુ જ વહેલા વર્ણભેદ એટલે
હિંદુધર્મમાં જે અનેક થરો જામી ગયા હતા તે, એવો અર્થ
થયો હતો. વર્ણની એક જાણુ જાતિસૂચક છે ને બીજી
વ્યવસાયસૂચક છે. એ જેની વચ્ચે ઝોટાઝોટા થવાનું પગિણામ
એ આવ્યું છે કે દરેક વર્ણના અંધારણને અગે જે નિયમો છે,
ને જેની કડકાઈ હજુ કાયમ રહી છે, તેમાં જાતિઓની ટકિઓના
જૂના અનડાપણાનો અંશ હજુ ગ્રહી ગયો છે. વર્ણવ્યવસ્થા
સમાજની સુસ્થિતિ માટે ગ્યાયેથી હોઈ તે માનવીની પોજેલી
છે, અને ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલી ગૂઢ વસ્તુ નથી. સમાજમાં બેટો
છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે, એકતા હોવી જોઈએ એ આદર્શ છે,
એ બંને તરફ નજર ગાળીને સમાજનું નિયમન કરવાનો વર્ણધર્મ
એ એક પ્રયત્ન છે તેને વિષે પ્રથમ ઉત્સેખ પુરુષમુક્તમાં
આવે છે, ત્યાં સમાજના વિનિધિ વર્ગોને વિરાટ પુરુષના અસ્યવો
તરીકે વર્ણવ્યા છે. માનવસમાજ એ એક મહત્ત્વ ને અનિકલ્લ
દેહ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેના અવશ્યવો પગપરાવલખી
એવી રીતે છે કે પ્રત્યેક અસ્યવ પોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય કરે તો
જ દેહ નબી શકે, તેમ જ દરેક અવશ્યવના સ્વકર્તવ્યના પાલનની
અન્યના કર્તવ્યપાલન ઉપર પણ અસર થાય જ છે એ અર્થમાં
આખો દેહ પ્રત્યેક અસ્યવમાં મોજૂદ છે, અને પ્રત્યેક અસ્યવ
દેહની હસ્તી માટે અનિવાર્ય છે. દરેક સમાજ અનેક મમ્મોનો
બનેવો હોય છે, અને તે મમ્મો મમાજની જલ્દિયાતો પૂરી
કરના માટે પોતપોતાનું કામ દો છે. જુદા જુદા સમૂહો એક

સમાન ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે કામ કરે છે, તેથી તેઓ ઐક્ય અને સામાજિક આત્મભાવની ભાવનાથી એકમુત્રે બંધાયેલા હોય છે. સાંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક, લશ્કરી અને રાજકીય, અને અર્થોત્પાદક સમૂહો, તથા કેવળ શરીરશ્રમનું કામ કરનાર મજૂરો, એ ચાર વર્ગો મળીને ચાતુર્વર્ણ્ય થાય છે. માનવી જીવનનાં જુદાં જુદાં કાર્યોના વિભાગ સ્પષ્ટપણે પાડેલા હતા, અને તે વિભાગો પોતપોતાની ખાસિયત ધરાવવા ઉપરાંત પરસ્પર પૂરક પણ છે એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક વર્ણને તેનાં ધૃત્ય સામાજિક ઉદ્દેશ અને કર્તવ્ય, તેનાં સ્વતંત્ર કાયદા ને પ્રણાલિકા છે. દરેક વર્ણ એ નિશ્ચિત મર્યાદાવાળી એક એક સંસ્થા છે; તે દરેકને અમુક પરંપરાગત ને સ્વતંત્ર બંધાવણુ છે, અને તેની અંદર આદાર અને વાવહારને લગતા અમુક રીતરિવાજો પળાય છે. દરેક સમૂહને ખીજની દખલથી મુક્ત રહીને પોતાના ધ્યેયને માટે પુરુષાર્થ કરવાની છૂટ છે. સર્વ વર્ણોનાં કાર્યો આખા સમાજના કલ્યાણને માટે સરખાં મહત્ત્વનાં મનાતાં. શિક્ષકની શાંતિ, સૈનિકનું શરાતન, વેપારીની પ્રામાણિકતા, અને મજૂરની ધીરજ અને કાર્યશક્તિ એ સર્વ ગુણો સમાજના વિકાસમાં ફાળો આપે છે. દરેક ગુણમાં માણુમને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ રહે છે.

ચાતુર્વર્ણ્યના નિયમો સમાજના વિવિધ સમૂહોમાં વ્યવસ્થિતતા આણે છે. બ્રાહ્મણોને આધ્યાત્મિક આદર્શો કેળવી તેનો પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા ને નવરાશ અપાયેલી હતી. એમને જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત રાખેલા હતા, કેમકે ખીજઓ તેમને દાન આપે તેને ઉત્તેજન અપાતું તેમ જ તે કર્તવ્ય-રૂપ પણ લેખાતું. બ્રાહ્મણો વર્ણનાં સ્વાર્થ અને મુગથી પર હતા, અને તેમનામાં વિશાળ અને તટસ્થ દષ્ટિ હતી, એમ કહેવાય છે. તેઓ રાજ્યના બંધનમાં નહોતા, જોકે રાજ્ય તેમની સલાહ લેતું. રાજ્ય મમાજનો એક અવયવ હોઈ, તેની વ્યવસ્થા લશ્કરી

દબ્બની હોય એ સ્વાભાવિક હતું. તેનું વિશિષ્ટ કાર્ય શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા જાળવવાનું, અને સર્વ સમૂહો પોતપોતાનું કામ હળીમળીને કરે અને જુદાં જુદાં કામોનો ગોટાળો ન થતા પામે એ જોવાનું હતું. સગકાર એક કાર્યવાહક તંત્ર હતું, અને તે પ્રજાનું કલ્યાણ સાધે એવી અપેક્ષા તેની પામે રખાતી. આઠણા, મરદારના મલાદકાર નરીકે, સમાજનું સાચું હિત રાખા છે તે બતાવતા.

સમાજનું રાજકીય અને આર્થિક જીવન આધ્યાત્મિક જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે અને તેના પ્રાણે પ્રાણિત થાય એવી અપેક્ષા રખાતી. આ સિદ્ધાંતને લીધે રાજ્ય કેવળ સરકારી જીલ્લમનુ તત્ર બનતું બચી ગયું હતું. સાર્વભૌમ સત્તા રાજ્યકર્તા વર્ગોના રનાથ સાથે એકત્ર પ નહોતી, પણ આખી પ્રજાના હિત સાથે તદ્દપતા ધરાવતી. જે સરથાઓ વડે આખા સમાજનું કલ્યાણ સધાય છે ને પ્રજાનું જીવન નબે છે તે સર્વ સંસ્થાઓના સમૂહની જે વ્યવસ્થા તે ધર્મ છે; જ્યારે સગકાર એ રાજકીય તંત્ર છે, ને જે રિયતિમા ઉત્તમોત્તમ જીવન ખીલવી શકાય તે રિયતિ તે સર્વને માટે પેદા કરે છે ને દક્ષવે છે. વેપારી મહાજનો, કુટુંબજીવન વગેરે અન્ય સંસ્થાઓનો સમાવેશ રાજ્યતંત્રમાં ન થતો; તેમને પોતપોતાનો વહીવટ ચલાવવાની છૂટ અપાયેલી હતી. રાજ્ય કલા, વિજ્ઞાન અને ધર્મની આડે આવતું નહીં; પણ એ સર્વને માટે આવશ્યક એવી શાંતિ ને સ્વતંત્રતાની બાલ પરિસ્થિતિ તે દેશવી રાખતું. આજે રાજ્યનાં કર્તવ્યોની જાણે મર્યાદા જ રહી નથી, ને તેનો વ્યાપ લગભગ આખા સમાજજીવન પર ફેલાયો છે.

અહિંસાના સિદ્ધાંત વિષે પોતાને અનુરાગ હોવા છતાં, હિંદુ સમાજે શસ્ત્રજાળનો ઉપયોગ એ જોનું કર્તવ્ય છે એવા એક ખાસ વર્ગને માટે ચાતુર્નિયમાં સ્થાન રાખ્યું છે. જ્યાં લગી મનુષ્ય સ્વભાવ આજે છે તેવો રહે, અને જ્યાં લગી

સમાજ તેની સર્વોચ્ચ ડાટિએ ન પહોંચે ત્યાં લગી આપણને શસ્ત્રબળના ઉપયોગની જરૂર પડવાની જ. સુવ્યવસ્થા અને શાંતિમાત્રના વિદાતક એવા માણસો સમાજમાં જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી તેણે એ સમાજવિરોધી તત્ત્વોને દબાવી રાખવાને અંકુશોની વ્યવસ્થા કરવી રહી. સમાજશરીર જ્યારે લડાઈ અથવા આંતરિક કલકોથી ખખળી જાય ત્યારે આ સમાજ-વિરોધી તત્ત્વોનું જોર જામે છે. તમારે ત્યાંની (૧૯૨૬ની) સાર્વત્રિક હડતાળ નવ દિવસ ચાલી તે દરમ્યાન ઉધમાત અને રમખાણ આટલાં નહોંજેમાં થયાં એમાં ગ્રેટ બ્રિટનની સમાજ-રચનાના તમામ ચરો પ્રમાણમાં કેટલા સગીન છે એ બહુ સારી રીતે દેખાઈ આવ્યું છે.

લોભને દબાવી, મંપત્તિને અંજો પોતાને માથે આરતી જવાબદારી ઓળખવી, એ વૈશ્ય વર્ણનું કર્તવ્ય ઠરાવેલું હતું સપત્તિને સેવાનું સાધન ગણવામાં આવતું. હિંદુધર્મની ચડતીના દિવસોમાં સપત્તિનો માલિક સપત્તિ એ પોતાને મળેલી એક સામાજિક યાપણ છે એમ સમજતો, અને સમાજને માટે ફળદાયી, રુઝુશુશ્રૂપા, જળાશયો અને વિનોદના સાધનો પૂરાં પાડવાનું કામ પોતે ઉઠાવી લેતો. દુભોંએ જગતના લગભગ બધા ભાગમાં ધનના ઉપાર્જનનો શ્રમ એટલો બધો વધી પડ્યો છે કે ઘણા લોકો એના જાર નીચે ક્યારાઈ રહ્યા છે. ધનની લોભુપતા સમાજજીવનને છિન્નાબિન્ન કરી ગઈ છે, અને આધ્યાત્મિકતાની ભાવનાને દબાવી દેવા મથી રહી છે. સપત્તિ ભોગવિલાસનું સાધન બની ગઈ છે, અને આપણે જગતમાં જે નીચતા ને કુટતા જોઈએ છીએ તેનું મોટું કારણ સર્વત્ર વ્યાપેલો લોભ છે. “ધર્મ અને વેપારને ભેળવવાથી બને બગડે છે,” એ વિચાર પ્રત્યે હિંદુધર્મને જગતે સમભાવ નથી. આપણે જીવનમાંથી ધર્મ અને આત્માનાં શાશ્વત તત્ત્વોને તિલાંજલિ આપવી ઘટતી નથી.

મજૂરો અને ખેડૂતો એ શ્રમજીવી વર્ગો છે. આ વર્ષો સમાજશરીરના જીવતા ભાગતા અન્યથો છે. દરેકને પોતપોતાનું અક્ષય તત્ત્વ છે તે અનુસાર તેઓ વર્તે છે, અને એકબીજાની માથે હળીમળીને કામ કરે છે.

કોઈ પણ નવા અતિસમૂહને હિન્દુ સમાજમાં લેવામાં આવે ત્યારે તેને આ ચારમાના એક વર્ણમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ધણી પરદેશી જાતોને કૃત્રિમ તરીકે લેવામાં આવી હતી મિ જૈકમન લખે છે: "હિન્દુસ્તાને મધ્ય એશિયાના રખડુ લોકોને કેવા નરમ કર્યા ને સરકારી બનાવ્યા, અને પરિણામે નિરંકુશ તુર્કોમન ટોળાઓનું પ્રખ્યાત રાજપૂત રાજવંશોના રૂપમાં કેવું પરિવર્તન થયું, એ વસ્તુ જો હિન્દીઓ સમજતા નથી તેઓ પોતાના દેશની મહત્તા વિશે સાચે જ બહુ હલકો અભિપ્રાય ધરાવે છે."

વર્ણવ્યવસ્થા એટલે આગ્રહ રાખે છે કે સમાજજીવન જડ ને નિષ્કુર હરીફાઈના નિયમે નહીં પણ પગરપર મેળ અને સહકારના નિયમે ચાલવું જોઈએ. સમાજ એ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની હરીફાઈનો અખાડો નથી. વર્ણોને એકબીજાની જોડે હરીફાઈમાં બેતરનાની છૂટ આપેલી નથી અમુક એક વર્ણમાં જન્મેલા માણસને તે વર્ણના વ્યવસાય માટે કેળવણી આપવામાં આવે છે, અને તેને નવી દબે કામ કરવું હોય તો તેને માટે તૈયાર થવું ધણુ કઠણ લાગે. દરેક માણસને તેનો પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ હોય છે, તેના વડે તે સ્વધર્મને સાદુ લાયક બને છે; અને ધર્મના એટલે કે નિયમ કર્મના ફેરફાર કરવા દેવામાં આવતા નથી. માણસમાં સ્વભાવે કરીને ઇતર કામ પરાગર કરવાની લાયકાત ન હોય એવે વખતે જો તે જૂનું કામ છોડીને એકાએક નવું ઉપાડે તો તેના વ્યક્તિત્વનો સમૂલો નાશ જ થઈ જાય. આપણે આપણા જીવનનું અમુક

• "ઇન્ડિયન એન્ટિફેરી", બન્ડુઆરી ૧૯૧૧

રીતે ઘડાઈ ગયેલું વલણ બદલવા માગતા હોઈએ, પણ તે બદલવાની શક્તિ આપણામાં નથી હોતી. કુદરતને આપણી ઇચ્છાને બળે હડમેલીને જલદી ચલાવી ન શકાય. ચાર વર્ષો તે વિચારપરાયણ માણસો, કર્મપરાયણ માણસો, બાવનાપ્રધાન માણસો, અને જ્ઞેનામાં આ ત્રણમાંથી એકે ગુણનો વિશેષ વિકાસ ન થયો હોય તેવા માણસોના ચાર વિભાગ છે.^૧ બેશક આ ગુણો તે તે વર્ણોનાં એકમાત્ર લક્ષણ નથી પણ પ્રધાન લક્ષણ છે, અને તેમનાં માંડોમાંડે પાગ વિનાનાં મિશ્રણ થયેલાં છે, ને તેને લીધે સંકર જાતિઓ ને મિશ્ર જાતિઓ થયેલી છે. ભગવદ્ગીતાના કર્તા જાને છે કે વર્ણોના ચાર વિભાગ દરેક માણસના ગુણકર્મ અનુસાર થયેલા છે.^૨ કર્મ ગુણ અનુસાર હરે છે; અને આપણા સ્વભાવમાં જડાઈ ગયેલા ગુણો ધીમે ધીમે જ બદલી શકાય. વ્યક્તિઓનાં સ્વભાવ અને આવડતની વિશેષતા શામાં છે એનો નિર્ણય એકેએક વ્યક્તિ પગલે નથી કરી શકતો, તેથી ધંધો નહીં કરવાને માટે આનુવંશિક સંસ્કારનો અને કેળવણીનો વિચાર કરવામાં આવે છે. વર્ણોનાં દરેક આનુવંશિક ગણાતાં ખરાં, પણ તેમાં અપવાદો છૂટથી કરના દેવામાં આવતા. હવેકા ગણાતા માણસો પાસેથી પણ વિદ્યા લેવાની છૂટ રાખેલી છે. બધા માણસોમાં, બધે જોઈએવા પ્રમાણમાં પણ, બધા ગુણ હોય છે. બ્રાહ્મણમાં સૈનિક યવાની શક્તિ પડેલી હોય છે. ગ્રામીન ઋષિઓ ખેડૂતો હતા અને કેટલીક વાર લડાઈમાં પણ જતા.

પ્રત્યેક વર્ણનો ધંધો કે વ્યવસાય એ સેવારૂપ છે, તેની પરંપરા નહીં થયેલી છે, ને તેમાં આધ્યાત્મિક ધ્યેય રહેલું છે,

૧. સરખાવો:

સદ્ગુણો બ્રાહ્મણો વર્ણઃ સત્રિયસ્તુ રજોગુણઃ ।

તમોગુણસ્તથા વૈશ્યો ગુણસામ્યાતુ શૂદ્રતા ॥

૨. ૩. ૨૧; ૧૭. ૧૩, ૪૧, ૪૫-૬

—એ કલ્પનાને લીધે સમાજમાં એવા વિચારને કદી ઉત્તજન મળ્યું ન હતું કે કામ એ માણસને હલકો પાડનારી, પરાણે કરવાની વેદ છે, અને તે કસાણે મોંએ ને કેવળ પૈસા કમાવાનો વિચાર રાખીને જ કરવાની છે. પોતાનું જે વિશિષ્ટ કાર્ય હોય તેને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવું એ ધ્યેય દરેક વર્ણે નજર સામે રાખ્યું હતું. મગૂરને પોતાના કામ વાટે ને તે કામમાં પોતાના જીવનની કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતાએ કહ્યું છે કે માણસ જો અનાસક્તિથી પોતાનું કામ કરે તો સંસિદ્ધિ પામે. આ દેશમાં (વિલાયતમાં) કેટલાક પાદરીઓ આપણી પાસે દરિયાનાં ઊડાં પાણીમાં જઈને માછલાં પકડનાર માછીઓ માટે મદદ માગે છે, ને તેના કારણરૂપે કહે છે કે એ માછીઓ દરરોજ પોતાના જીવ જોખમમાં નાખે છે, એટલા સારું કે બીજા લોકોને સનારના નાસ્તામાં માછલી ખાવા મળે. આવા પાદરીઓ કામની અસર કામ કરનાર પર થી થાય છે તે જૂલી જાય છે. એ માછી દરિયા પર જાય છે તે બીજા લોકો ને તેમના નાસ્તાને ખાતર નહીં, પણ પોતાના જીવનની તૃપ્તિને અર્થે. આપણી સગવડ સચવાય છે એ તો એમના શ્રમનું એક આકર્ષિક પરિણામ છે. સદ્ભાગ્યે જગતની યોજના એવી રીતે થયેલી છે કે એક માણસનું હિત એ બીજાઓનું હિત નીવડે છે. મોટી મિલોમાં ને જંગી કારખાનાંમાં કામ કરનાર આપણા લોકોમાંના ધણીમાંથી કલા સરજવાની ને માણવાની શક્તિ ને સ્ફૂર્તિ ઉજ્જાઈ ગયેલી છે. જૂના જમાનાના સુતાર કડિયાને આજના કરતાં રાજકીય દોકો ઝોળા હતા, પગાર અને સુખસગવડ પણ ઓછાં હતા, પણ તે વધારે સુખી હતો કેમકે તેને તેના કામમાં આનંદ આવતો. તે મતપેટી આગળ જઈ મત નહોતો આપતો એટલા કાળજીસર, આપણા આજના કામદાર, જે મત આપવાનો હક યોગ્ય છે, તેઓ કહેશે કે એ તો મુક્તમ હતો, પણ એના કામમાં એના જીવનનો આનંદ વ્યક્ત થતો. દરેક સલાટ કે

કડિયો, લુહાર કે સુતાર એક વિશાળ સહકારી સમૂહનો સભ્ય હતો, ને તેને કુમળાં વયે એ ધંધાની કુંચીઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું. સૌંદર્યનું સર્જન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા એના મનમાં સર્વોપરી હતી. એક ઉદ્યોગના અનેક વિભાગ પડી ગયા છે ને એક એક માણસ એક આખા ઉદ્યોગને બદલે તેના અમુક વિભાગમાં જ નિષ્ણાત થાય છે, તેને લીધે કામદારોને પોતાના ઉદ્યોગનું જે અભિમાન હતું તે જતું રહ્યું છે. ઉદ્યોગ એ હવે વેપાર બની ગયો છે, અને કામદારો તેમાંથી છૂટી જઈ બહાર સિનેમા અને સંગીતશાળાઓમાંથી આનંદ મેળવવા તલસે છે. વધારે સમૃદ્ધ જીવન માટેની કામદારોની આકાંક્ષા સાવ વાજબી છે; પણ માનવકલ્યાણ ધનમાં જોવાની ને તેના ગળથી માપવાની વૃત્તિ વધતી જાય છે. સામાજિક કલ્યાણની આજની કલ્પનામાં ધનસંપત્તિએ અગાઉના કરતાં બહુ મોટી જગા રોકી છે. મનુષ્ય-સ્વભાવનો સુધારો એ સર્વ પુરુષાર્થનું સાચું ધ્યેય છે; જોકે એને માટે અમજીવી કામદારને ઓછામાં ઓછાં અમુક અનિવાર્ય સુખસગવડ તો મળવાં જોઈએ જ, ને એ મેળવવાનો તેને પૂરેપૂરો હક છે.

હવે આપણી સામે વર્ગવિભાજનની આંધી આવી પડેલી છે. તીવ્ર વર્ગભાન જાગ્રત થયું છે, ને તેની સાથે જ્ઞાન અને દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને મત્સરના અંશો બળેલા છે. આપણે આપણાં બાળકોને આપણી પોતાની રહેણી અનુસાર હિંદોની સતોષ માનતા નથી, પણ જેઓ જ્ઞાનસંપન્ન હોય તેમને માટે બધાં જ દ્વાર ખૂલવાં જોઈએ એવો આગ્રહ રાખીએ છીએ. મુસીબતો એ દારણે ઊભી થાય છે કે કેટલાક વ્યવસાયમાં કમાણી વધારે થાય છે, અને એ વધારે કમાણીવાળા ધંધાનાં બારણાં સહુ ઠોકવા માગે છે. શોકશાસનના સિદ્ધાંતનો અર્થ એવી રીતે ઘટાવવામાં આવે છે કે સંપત્તિની આજના કરતાં વધારે સમાન વહેંચણી કરાવવાની સાવ વાજબી આકાંક્ષાનું સમર્થન થાય, એટલું જ નહીં પણ બુદ્ધિમાત્રને નીચે હિતારી એક સપાટીએ લાવવાની વધતી

જતી વૃત્તિ પણ ઉચિત હરે. પણ આ વસ્તુ શક્ય નથી. જગતમાં સદા એવા ઢાળેલ માણસો રહેવાના જે લોકોના મુખી થશે ને તેમને દોરશે, અને બીજા માણસો તેમનું માનશે ને તેમની પાછળ ચાલશે. બુદ્ધિ અને ચારિત્ર ઉપર તરી આવશે, અને લોકશાસનના ચોકઠાની અદર નેતૃત્વની અગીરી પેદા થશે. બધા માણસો બધી જ રીતે સમાન જન્મે છે, અને દરેક જણમાં દેશનું રાજ્ય ચલાવવાની કે જમીન ખેડવાની સરખી લાયકાત હોય છે, એ વાત સાચી નથી. ઢામ કરનારાઓમાં ઢામ કરવાની લાયકાત બિન જિન પ્રકારની ને ઓછાવત્તા અંશની છે, એ હકીકત નાબૂદ કરી શકાય એમ નથી માણસના વિકાસનું દરેક ક્ષેત્ર વિશિષ્ટ અને એકાંતિક હોય છે. આપણે એક ક્ષેત્રમાં વિકાસ આપના માગીએ તો બીજા ક્ષેત્ર પરથી નજર ખેંચી લેવી પડે. આપણે જીલ્લામાટવાળાં બધેના નાબૂદ કરવાં જોઈએ, જંગલમૂલક અજ્ઞાન દેડવું જોઈએ, તેમનું સ્વમાન વધારવું જોઈએ, અને તેમને માટે ઉચ્ચતર જીવનની પ્રાપ્તિનાં દાર ખોલવાં જોઈએ, એ બધું સાચું; પણ આપણે એવા ભ્રમમાં ન ગહેવું જોઈએ કે આપણે પ્રતિબાણી અને મૂર્ખના, સમર્થ યોજક અને હથાગરા મજૂરના બે નાબૂદ કરી શકીશું. આ જમાનાનાં લોકશાસન આપણને સહુને નવાં 'મનુષ્ય પ્રાણી' બનાવવા મથે છે, પણ એવાં પ્રાણી જગતમાં ક્યાંયે હસ્તી ધરાવનાં નથી.

હિંદુસ્તાનને થોડા જ વખતમાં વિશાળ પાયાના યાંત્રિક ઉદ્યોગોના સંદ્ટોનો સામનો કરવો પડવાનો છે. કારખાનાંની મજૂરીમાં, ન્યાં માણસો વંત્રની પેઠે કામ કરે છે, ન્યાં તેમને તૈયાર થયેલા માસ જોડે કરી લેવાદેવા હોતી નથી, અને તેથી જ્યો તેના ઉત્પાદનમાં કરો આનંદ લઈ શકતા નથી, ત્યાં કામ એ ન્યું વૈતરું થઈ પડે છે, અને તે આત્માને સંતોષ આપતું નથી. એવું યાંત્રિક કામ જો વંત્રા વડે ન કરી શકાય, જો માણસોને જ ને કરવું પડે એમ હોય, તો તેમને એ

જેટલું ઓછું કરવું પડે તેટલું તેમને માટે બહેતર છે. કામ
 જેટલું વધારે યાંત્રિક અને વિવિધતા વિનાનું એકસરું હોય
 તેટલું એ વધારે જરૂરનું છે કે કામદારને વધારે કુરસદ હોવી
 જોઈએ, અને તેના શુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની વધારે સારી
 ઝાનની સામગ્રી તેને મળવી જોઈએ. મજૂરીના દર વધારવા
 જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ મજૂર કારીગરનું કલ્યાણ
 પણ વધારે નધાવું જોઈએ. યાંત્રિક કામના દામ કલાકાર
 કે રાજધુરીણના પગાર કરતાં પણ વધારે અધાના જોઈએ.
 કેમકે કલાકાર અને રાજધુરીણને તેમના કામમાંથી સંતોષ ને
 આનંદ મળે છે, ને તે જ એક રીતે કમાણી છે. પ્રાચીન
 ભારતમાં જિંયામાં જિંચી એણીના કામના, એટલે કે આત્મજ્ઞાન-
 રૂપી ખજાનાની રક્ષા કરવાના, ઓઠામાં ઓઠા મામ અપાતા.
 બ્રાહ્મણની પાસે રાજકીય મત્તા કે આર્થિક સંપત્તિ બિલકુલ
 હતી નહીં. હું માનું છું આ વ્યવસ્થામાં કંઈક ન્યાય છે,
 કેમકે જે વર્ગોનું કામ આત્માને જડ બનાવનારું છે તેમના
 પ્રત્યે એમાં વિશેષ સહાનુભૂતિ બતાવેલી છે. વળી આપણે
 એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે માણસના જીવનમાં ધનદોસત
 એ કંઈ સૌથી અગત્યની વસ્તુ નથી. માણસનો દગળો તેની
 આર્થિક રિયતિ જોઈને નક્કી ન થવો જોઈએ. જુગાર
 ખેલવામાં જીવન વિતાડનાર અમીર હિમરાવ પરસેવાનો રોટલો
 ખાનાર કારીગરોના કરતાં જિંચા નથી. ધનદોસતને જિંચું
 સ્થાન ને આદર આપવાથી ચારિત્ર દિવસે દિવસે અધોગતિ
 પામતું જશે. વળી આપણે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે
 પ્રભુ જે વ્યક્તિઓની બનેલી છે તે બધી વ્યક્તિઓ કંઈ
 રાજદારી નેતામીરી કે લશ્કરી સત્તા ચલાવવાનો એકમાત્ર
 વ્યવસાય કરી ન શકે તેમજે અનેકવિધ વ્યવસાયો કરવા
 સ્થા. અને તેને લીધે સદુનાં સંસ્કારો ને બાવનાઓ જુદી જુદી
 રીતે ઘડાવાનાં. વ્યક્તિઓને એક સમૂહમાંથી બીજામાં ફેરવી

શકાય, પણ એવાં સ્થાનાંતર ધણાં થવાનો સંભવ નથી.

સમાજની વ્યક્તિપ્રાધાન્યવાળી કલ્પના એ સમાજશાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠા છે એવી નિશ્ચિતતા જોટલી આપણાં મનમાં સો વગ્સ પહેલાં હતી તેટલી આજે નથી. સમાજ એક અખંડ અવયવી છે, એક સમગ્ર સજીવ દેહ છે, એવી આધ્યાત્મિક કલ્પનાના લાભ વધારે ને વધારે દેખાતા જાય છે. જીવંતો-જાગતો સમાજ એ વેપારીઓ ને શિક્ષકો, શરાફો ને વકીલો, ખેડૂતો ને વણકરોના, એકબીજાની હરીફાઈ કરતા, સમૂહોનો દીકો અસ્તવ્યસ્ત સ્વ છે, ને દરેક મમૂલ વધારે પગાર ને વધારે સુખસગવડને માટે બીજા બધાની જોડે સ્પર્ધા કરી રહ્યો છે, એ કલ્પના સાચી નથી. બિન બિન સમૂહોના માથુસોએ જો પોતામાં રહેલી શક્તિઓને ખીલવવી હોય તો તેમણે એક પ્રકારની મમૂલભાવના ખીલવવી જોઈએ; સહુ માથુસો એક-બીજાનાં સુખદુઃખના ભાગીદાર છે એમ માનતાં શીખવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં વર્ણવ્યવસ્થાના પક્ષમાં ધણું કહેવા જેવું છે. એ વ્યવસ્થાની પાછળ કલ્પના એ રહેલી છે કે સમાજ એક અખંડ દેહ છે. આધિક સફળતા ને સમયસાધુપણાની કમોટીને બદલે તે જીવનનો એવો નિયમ સ્વીકારે છે જે વ્યક્તિનાં નિરંકુશ સ્વાર્થો ને કામનાઓ કરતાં ચડિયાતો છે. પોતાનાં ભાંડુઓની મેવા એ એક ધાર્મિક કર્તવ્ય છે. તેનો ત્યાગ એ અધર્મ છે.

જગતમાં કોઈ વ્યક્તિની કશી વિશેષતા જ ન રહે એ રીતે સહુને એક સપાટીએ મૂકી દેવાં એનું નામ શ્રોકશાસન નથી. આપણા આત્માઓને આપણે એક જાતજાતનો લરકરી પડેગવેશ પડેગવી શકતા નથી. એ તો આપણુની શાય. શોકશામન એ આવશ્યક માને છે કે કુદરતે સહુને સાગ થવાની કે સારું દરવાની જે શક્તિ જન્મથી આપી છે તેનો વિશ્વાસ સાધવાનો સરખો દંક સહુને હોવો જોઈએ. માનવજાતિનો દરેક પ્રકાર એ કંઈક અંતિમ તત્ત્વ છે, ને તેમાંથી કોઈ અત્યંત

પરિણામ નીપજવાનો સંભવ રહેલો છે, એમ આપણે માનતા હોઈએ, તો એ પ્રકારનો નાશ કરવો એ વિશ્વની યોજનામાં એક ગાબડું પાડ્યા જેવું થશે. મનુષ્યના માનસે પેદા કરેલી સવ મૂલ્યવાન વસ્તુઓને લોકશાસને ખીલવવી જોઈએ. દરેક પ્રકારની સેવા સમાજને માટે સરખી મહત્વની છે. સમાજ એક સજીવ દેહ છે; તેની ક્રિયાઓ બધે અનેકવિધ હોય, પણ તેનું મૂળ અને તેનું ધ્યેય તો એક જ છે. સમાજના ખીજ વર્ગો બંધનમાં હોય ત્યાં લગી કોઈ એક વિભાગ કે વર્ગને સાચી સ્વતંત્રતા હોઈ શકે નહીં. “સૌ સંકટોને તરી જાઓ; સૌનું કલ્યાણ થાઓ; સૌને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ; સર્વત્ર સૌ આનંદ પામો.”* આ શબ્દોમાં લોકશાસનનો સાચો આદર્શ વ્યક્ત થયેલો છે. વર્ણવ્યવસ્થા એ સંપત્તિ કે સુખની સાધનાની બાજતમાં લોકશાસન નથી ખરી, પણ આત્માની દૃષ્ટિએ જોતાં તો તે લોકશાસન જ છે; કેમકે તે એટલું સ્વીકારે છે કે દરેક આત્મામાં કંઈક એવું તરત વસે છે જે અલૌકિક છે ને જેની ચડતી ઊતરતી શ્રેણી પાડી શકાતી નથી; તે મોટાઈના ને માનપાનના સર્વ બેદોને ઢારે મૂકી માણસમાત્રને એકસરખી સપાટીએ મૂકે છે; અને તે એવો પણ આમ્રહ રાખે છે કે દરેક મનુષ્યમાં જે વિશિષ્ટ, અદ્વિતીય એવો અંશ છે તેને પ્રગટ કરવાને તેને તક મળવી જોઈએ. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં આપણે એક સહકારી પેઢી અથવા ખિરાદરી છીએ, ને તેમાં આપણે યથાશક્તિ ફાળો આપીએ છીએ ને આપણી જરૂરિયાત પ્રમાણે લઈએ છીએ. રાજકીય દૃષ્ટિએ જોતાં, આપણે કાયદાની નજરમાં સરખા હો. બોગવીએ છીએ; અને આ જે વસ્તુ આપણને સાચી આત્માની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સામથ્ય આપે છે. સમાજની

* सर्वस्तरु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः सद्वृद्धिमाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥

-માથી વ્યવસ્થા આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય, રાજકીય સમતા અને આર્થિક સહકારના પાયા પર રચાશે

જગતની મમાજવ્યવસ્થામાં આપણે જોઈએ છીએ કે એક પ્રભુત્વ ધરાવતો સમૂહ અચૂક બીજાઓને તાબે રાખે છે. રાજા, તેના હિમરાવ, તેમના લડવૈયા, અને બાકીના લોકો ગુલામ અને વસવાયા, એ પ્રકારના બંધારણમાં શસ્ત્રધારણ અને લડાઈનું કામ સૌથી પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું. આજની મૂઢી-પ્રધાન સંસ્થાઓમાં સપત્તિ પ્રભુત્વ બોગવે છે. હિંદુ સમાજ-વ્યવસ્થામાં સંસ્કૃતિનું સ્થાન શ્રેષ્ઠ અને ધનનું નિકૃષ્ટ છે, કેમકે સંસ્કારપ્રાપ્તિ અને આત્મસાધન એ સર્વત્રપણે ધ્યેયરૂપ મનાય છે, અને બીજી કેઈ વસ્તુને ખાતર એની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરવામાં આવતો નથી. સમાજની વર્ણપરંપરામાં સર્વોચ્ચ સ્થાન સાચા બ્રાહ્મણનું છે તે બ્રાહ્મણ એવો ડોચ જેનામાં પરસ્પરવિરોધી ગણાતા ગુણોનો સંપૂર્ણ સંયોગ હોય — ઈ. ત. આપબોગ એવો હોય જે સાચી મુક્તિરૂપ હોય, સંપૂર્ણ સંયમ હોય જે સંપૂર્ણ સેવારૂપ હોય, પોતાનો લાભ સાધવાની ચિંતકુલ છૂછા ન હોય છતાં તેની સાથે જગતના કલ્યાણ માટે તીવ્રમાં તીવ્ર તાલાવેલી હોય. યૂરો સુબટ, ક્ષત્રિય વીર, એ ભારતવર્ષનો આદર્શ નથી, કેમકે તેને સમગ્ર સત્યનું દર્શન કે આકલ્પન નથી. તે તો એક ભાગનો પક્ષ લઈ બીજા પક્ષ જોડે લડે છે. હંમેશાં તેની સામે કોઈ ને કોઈ પક્ષનો વિરોધ હોય જ, ને તેને જરૂર કરવા તે તાકતો હોય. જે બ્રાહ્મણ ઋષિ સમગ્ર જીવનનું દર્શન કરે છે તે પક્ષભેદથી ગહિત હોય છે, પક્ષાતીત હોય છે, અને એ સમગ્રતાના મધ્યબિન્દુ પર સિત્તે રહી ત્યાંથી જીવનના સર્વ પ્રકારોનું અવલોકન કરે છે તે જો એક ભાગનો પક્ષ લઈ બીજા જોડે લડવા બેમે તો પોતાની જાતને બેવફા નીવડે. ને શસ્ત્રયુદ્ધ નથી કરતો તો તેનું કારણ એ નથી કે તે એવા યુદ્ધમાત્રને નિરર્થક માને છે;

તેનું કારણ તો એ છે કે તેણે પોતાને લડવાની લડાઈ એા પૂરી કરેલી હોય છે. પોતાની અને જગતની વચ્ચે જે વિસંવાદો હતા તે તેણે ચમાવી દીધા છે, અને હવે તે શાંતિ ભોગવે છે. બુદ્ધ અને ઈસુ બંનેને મારે — શેતાને લક્ષ્યાવ્યા હતા, ને તેના પર વિજય મેળવ્યા પછી જ તેમને બોધિ — જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. મૈત્રી અથવા જીવમાત્ર પ્રત્યે મિત્રતા એ બ્રાહ્મણનો મુખ્ય ગુણ છે,* અને આપણે ઘણાખરા એ વિજય મેળવીએ તો બહુ જ ધીમે ધીમે મેળવી શકીએ. પ્રજાવાન ઋષિ થતા પહેલાં ધરા લડવૈયા બનવું પડે છે. જે ચોદા તરીકે વીરતાથી લડે છે તે રણાંગણમાં વ્યવહારજ્ઞાન મેળવે છે, અને જ્ઞાનની દૈવી શાંતિ માટે પાકટ બને છે. રણાંગણ પર ધા કરવા ને ઝીલવા, શત્રુને મારવા ને પાછી પાની ક્યાં વિના સામી છાતીએ મોતની બેટ કરવી એમાં જે હિંમત ને ધરાતન રહેલાં છે તેની એરિસ્ટોટલે અને ઘણા લશ્કરી નિષ્ણાતોએ સ્તુતિ કરેલી છે.x પોતાનો દેહ હોમી દેવાની તત્પરતા એ શ્રેષ્ઠ પુરુષનું લક્ષણ છે. હિંમત એ ક્ષત્રિયનો મુખ્ય સદ્ગુણ બને છે પણ ક્ષત્રિય એ સમાજનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ નથી; કેમકે ક્ષત્રિયનું ધરાતન, ગમે તેટલું ઉચ્ચ કોટિનું હોય તોપણ, આપણા સ્વભાવમાં રહેલી પશુતાનો અશ પ્રગટ કરે છે. આપણા હૃદયમાંની પશુતા જ્યાં લગી કાબૂમાં નથી આવી ત્યાં લગી જગતમાં લડાઈએા થયાં કરવાની ને લડવૈયાનો વર્ગ કાયમ રહેવાનો.

* મૈત્રીકર્મ સમસ્તેષુ બ્રાહ્મણસ્યોત્તમ ધનમ્ । વળી : મૈત્રૌ બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે । મનુ•

x સરખાવો : દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલમેદિનો ।

પરિત્રાઙ્ યોગયુક્તઃ રણે ચામિમુક્તો હતઃ ॥

આ જગતમાં સૂર્યમંડલને ભેદીને પાર જઈ શકે એવા એ પુરુષો છે — એક યોગી પરિત્રાજ્, અને બીજો રણમાં સામી છાતીએ મોતની બેટ કરનારો.

જી ચી સરકૃતિ પામેલા માણસો પણ કેટલીક વાર પશુ સમાન બની જાય છે એમના સ્વભાવમાની કૃસ્તાની વૃત્તિ બળજબરીથી દમાવી દીધેલી હોય છે, શમાવી દીધેલી નથી હોતી

જીવનની જે બીપણ ક્ષણોમા આત્મા ઘેર અન્યાયની સામે ખડો રહે છે અને વેદના અને પ્રકોપથી વતોવાઈ જાય છે તે રખતે ક્ષત્રિય બોલી ઊઠે છે “મા કરજે એ, જીવથી મારી નાખીશ” પણ સાચો બ્રાહ્મણ એવે વખતે કહે છે ‘એ કામ ન કર, નહીં તો હું મારો જીવ આપીશ’ માણસ જેટલો જીવો તેટલા તેના હક ઓછા ને કર્તવ્યો વધારે

અવનદ્વિષ્ટા પોતાના આદર્શોને તત્કાળ ને મ પૂર્ણપણે ક્ષણેલા જોવા ઈચ્છે છે, પણ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર ધીમા પરિવર્તનનો આગ્રહ રાખે છે યથાર્થ જગતના નિયમો અને સંલેગોનો તે વિચાર કરે છે અવજે રસ્તે ચડેયો, ગગનનિહારી આદર્શવાદી માણસની અપૂર્ણતાઓ જોઈને આઘાત પામે છે, પ્રગતિનો ધીમે વેગ જોઈ ધૂઆપૂઆ થાય છે, પોતાના જેવી આદર્શ માટેની ધગશ સડુમા છે એમ માની લે છે, પોતે કંપેલા ન દનવનને પડોચવાની ટૂકી કેડીઓ સ્વપ્નામા પડ્યો નિકાળે છે, અને આ રીતે બળનાખોરોના દળમા બળે છે રાજ્ય એને સમાજને માટે બચાપ મણે છે રાજ્યે મૂકેલા દાબ અને અકૃશની સામે નિરોધ ઊઠાવી તે સમાજને અરાજકતાના હુમલા મામે અરક્ષિત બનાવી મૂકે છે. શાણપણુરાળી યોજના એ છે કે આપણે આપણા પગ ધરતી પર રાખવા ને આખો અવિચળપણે આકાશના તારા પર રાખવી આદર્શોની સિદ્ધિ માટીના માનવી મારફતે કરાવવાની હોય છે, ને એ માણસોમા જીયા ને નીચા, જ્ઞાની ને મૂર્ખ સર્ પ્રકારો હોય છે બધા માણસો જો જ્ઞાની હોત તો જિંદગીનું કામ સહેલું થઈ જાત, પણ માણસો જ્ઞાની બનવાના પ્રયત્નમા ઓછીવત્તી સફળતા મેળવી રહ્યા છે, એટલે અનુબંધજીવનની સમસ્યાઓ

આજના રૂપમાં જિજ્ઞાસુ થયેલી છે. જેમનામાં આત્મપ્રયત્નરહુ અને આત્મનિયંત્રણની શક્તિ હિલ્લવી નથી એવા એાછા વિકસેલા માણસો, અને વધારે વિકસેલા અથવા દ્વિજ — બે વાર જન્મેલા — એવા બે વિભાગ હિંદુ વિચારકો સ્વીકારે છે. આ બીજા વિભાગની, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવી, સીડીનાં પગથિયાં જેવી, ત્રણ શ્રેણી તેમણે પાડી છે. જુદા જુદા વર્ણો એ આત્મસાક્ષાત્કારના રસ્તાના જુદા જુદા ટપ્પા પર જિભેલા માણસોના સમૂહો છે. માણસ ગમે એટલો નીચે હોય તોપણ તે વહેમો મોડો, વિકાસની સાધારણ ક્રિયા વડે ચડતો ચડતો, જિંદગીમાં જિંદગી કક્ષાએ પહોંચી શકે છે, અને કાળના વારા-ફેરામાંથી મુક્તિ મેળવી શકે છે. દરેક માણસને તેના સ્વભાવને અનુકૂળ એવી સપાટીએ પહોંચવા માટે સમય અને અવકાશ મળી રહે છે, અને જે કોઈ જીર્ણગામી બનવાની વૃત્તિ બતાવે છે તે ઉન્નતિ પામી પોતાની સર્વોચ્ચ શક્તિની કક્ષાએ પહોંચે છે.

જુદા જુદા વ્યવસાયોની વચ્ચે ભેદ મનાવાનું થોડા જ વખતમાં શરૂ થયું, અને વધારાના હકોથી તેમ જ અંકુશોથી કેટલાક સમૂહોની અધોગતિ થવા પામી. વર્ણ વર્ણ વચ્ચેની જિંદગીચપણની કંપનને કાગળે જુદા જુદા વર્ગોની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ અને સમતા જેખમમાં આવી પડવા જેવું લાગ્યું ત્યારે વિરોધના અવાજો જાડ્યા. શુદ્ધિ ન સ્વીકારી શકે એવા ઉપલા વર્ગોના ગુમાનની સામે પોકાર ચાલ્યો. કારીગર એ સૈનિકના જેટલો જ સુસંસ્કૃત માણસ છે. કહેવાય છે કે માનવજાતિના છેક આરંભકાળમાં વર્ગોના ભેદ નહોતા, કેમકે સમુદ્રની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થયેલી હતી. ^x શ્રુતિવચન અનુસાર દાસ (માછી), દાસ અને જુગારી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. ^૧ ભાગવત કહે છે કે જેમ ઈશ્વર એક છે તેમ મનુષ્યનો વર્ગ પણ એક જ છે. મનુ

x સર્વે બ્રાહ્મણિદ જગત્ — મહાભારત, ગીતિકાં

૧. તદ્વા દાસા, તદ્વા દાસા, મદ્ધૌવેમે દ્વિગાઃ ।

કહે છે કે માણસો બધા જન્મથી શુદ્ધ જન્મે છે, પણ સંસ્કારથી દ્વિજ બને છે. વર્ણ એ મુલ્ય — ચારિત્ર — પરથી નક્કી થાય છે. “બ્રાહ્મણ કર્મથી થાય છે, કુટુંબથી કે જન્મથી થતો નથી; ચાંડાલ પણ જો શુદ્ધ ચારિત્રવાળો હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે.”^૧ જેમને બ્રાહ્મણો પૂજતા એવા કેટલાક મહર્ષિઓ મિશ્ર વિવાહોની સંતતિ હતા. “મહામુનિ વસિષ્ઠ ગણિકાને પેટે જન્મેલા ને તપે કરીને બ્રાહ્મણ થયા. વ્યાસ કૈવર્ત (માછી) માને પેટે જન્મેલા ને પરાશર ચાંડાલીને પેટે. એટલે એમાં સંસ્કાર એ જ કારણરૂપ છે. બીજા પણ ધણા, જે પૂર્વે અદ્વિજ હતા, તે વિપ્રત્વ પામેલા.”^૨ એમ દ્વિજત્વ જન્મથી નહીં પણ વર્તનથી ગણાય છે. પૂર્ણત્વની પરમ અવસ્થા તો જેમ ‘જિ’યા’ વણે તેમ જ ‘નીયા’- વણે પણ મેળવી શકે છે. ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું છે : “જેઓ પાપયોગીન હોય તે પણ, અને સ્ત્રોઓ વૈશ્યો તથા શૂદ્રો જે મારો આશ્રય લે છે તે પરમ ગતિ પામે છે.”^૩ વળી કહ્યું છે : “જે અંત્યજ હોવા છતાં ભક્ત છે તેમને ભગવાનના નામ

૧. ૯. ૧૪ ૪૮. સરખાવો :

ન યોનિર્નાપિ સંસ્કારો ન ધૃતં ન ચ સંતતિઃ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્તમેવ તુ કારણમ્ ॥

સર્વોડય બ્રાહ્મણો લોકે વૃત્તેન તુ વિધીયતે ।

વૃત્તે સ્થિતસ્તુ શૂદ્રોડપિ બ્રાહ્મણત્વ નિયચ્છતિ ॥

—મહાભારત, અનુશાસન પર્વ

૨. ગણિકાગર્ભસમૂતો વસિષ્ઠથ મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારાસ્તત્ર કારણમ્ ॥

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ શ્વપામ્યાસ્તુ પરાશરઃ ।

મહવોડન્યેપિ મિષ્ટત્વં પ્રાપ્તા યે પૂર્વમદ્વિજાઃ ॥

૩. મૌ હિ પાર્થ વ્યપાત્રિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરા ગતિમ્ ॥

વાટે મુક્તિપ્રદ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર છે સ્ત્રીઓ, શક્તો
 ને અધોગતિ પામેલા બ્રાહ્મણોને તે જ્ઞાન તંત્ર વાટે મેળવવાનો
 અધિકાર છે.”^૧ બ્રહ્મજ્ઞાન અને પરમ ગતિ પામવાની
 નાલાવેથી જોટલી ધનિકના મનમાં તેટલી જ રંકના મનમાં,
 જોટલી બળવાનમાં તેટલી જ નિર્જાનમાં હોઈ શકે છે. પ્રભુપ્રેમ
 એ કોઈ એક વર્ગની આગવી માલિકાની વસ્તુ નથી; તેમ
 મનની શુચિતા એ બજારમાં ખરીદી શકાય એવી ચીજ નથી.
 એ ગુણોની બાબતમાં સામાજિક ભેદો અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

આપણે સહુ પગમ પદને પામવાના અધિકારી છીએ એ
 સાચું, પણ તેને માટે જુદા જુદા લોકોને તેમના પેઢીઉતાર
 ચાલતા આવેલા આનુવંશિક ઉપામનાવિધિઓ વાપરવા દેવામાં
 આવે છે. ઉપલા ત્રણ વર્ણોને વૈદિક વિધિવાળા યજ્ઞ દ્વારા
 પરમ ૧૬ પામવાની છૂટ છે, તે છૂટ ચોથા શ્રદ્ધવર્તને નથી.
 ઉપનયન અને વેદાધ્યયનનો અધિકાર એમને આપવામાં
 આવ્યો ન હતો. પોતાના ઉપયોગી માણસો એ ચીજો પાછળ
 પડી મગજની ખરાબી કરે એ માંડું નહીં એવી કદાચ
 મમાજની ધારણા હશે. આત્મજ્ઞાન વેદાધ્યયનના ને બીજા
 અધિકાર વિના પણ મળી શકે છે. શકરાચાર્ય માને છે કે
 સૂત અને વિદુર જેવા શક્તોએ તેમના પૂર્વજન્મના બળે પરમ
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ હતું. ઇતિહાસ અને પુરાણનો અભ્યાસ,
 જપ, ઉપવાસ અને પૂજા વડે માણસ પરમાત્માને પામી
 શકે છે. દરેક માણસ, તે માણસ છે એટલા કાગ્યે જ, મોક્ષ
 મુખી પડોંચવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

ભારતવર્ષના ઇતિહાસના આરંભદાળથી મમાનતા
 માટેની લડત આપણે ત્યાં ચાલતી આવી છે. રૂઢિના સ્તંભ
 અને નવીનતામાત્રના શત્રુ વસિષ્ઠ, અને પ્રગતિવાદીઓના નેતા

૧. મન્યજા અપિ યે ભક્તા નામજ્ઞાનાધિકારિણઃ ।

સ્ત્રીશૂદ્રવ્રક્ષબન્ધૂનાં તન્વ્રજ્ઞાનાધિકારિતા ॥

અને મુક્તિ તથા સ્વાતંત્ર્યના સમર્થક વિશ્વામિત્ર એ બેની વચ્ચેના ઝઘડામાં એ લડતનો એક પુરાવો આપણને મળે છે. વેદધર્મ કેવળ આયોની જ મિલકત રહે એવી પુરાણમતવાદી વસિષ્ઠની ધ્મજ્ઞા હતી, જ્યારે વિશ્વામિત્ર એ સર્વને આપવા ધ્મજ્ઞતા હતા. ઉપનિષદોની દિવ્યગ્ધાની પાછળ આવના જનસમૂહના હિતની હતી. ઔદ્ધર્મ્યે જીવંતીયના તમામ ખ્યાલો ત્રોડી નાખ્યા એ જાણીતું છે. સંકરની દિવસસૂરીમાં વિશાળ જનસમૂહને સ્થાન હતું, અને રામાનુજે શ્વર તથા મંચમ વગેરેના માણસોને આજનાર તરીકે સત્કાર્યો હતા.

જેઓ વેદોમાં નોંધેલા અનુભવની પ્રેરણા અનુસાર પોતાનો વિકાસ સાધતા હતા તેમને જ આચારવિચારના વેદોક્ત નિયમો લાગુ પડતા. તેના વિધિઓ જુદુ જ રચાઈ પડે એજખાઈ આવે એવા છે, અને ધનર લોકોના વિધિઓ તેનાથી એટલા બિજા છે કે તેની અને વૈદિક આચારની વચ્ચે ભેદ પાડવો યોગ્ય હરે છે. દરેક જાતિસમૂહને તેતું જીવન પોતાની મરજી મુજબ વિકસાવવાની છૂટ હતી; અને પરસ્પર વિચારો, જેને લીધે તેનું ધ્વેષ ગ્રાહાણમાં પડે કે વિસારે પડે, તેવા વિચારોનું નિર્મગણ તેના પર ન મૂકવામાં આવતું. પણ થોડા જ વખતમાં આ વિશિષ્ટ પૂજાવિધિઓ એક પ્રકારની આગવી આધ્યાત્મિક મિલકત ગણાવા લાગ્યા, અને જીવંતીય-પણાના ખ્યાલો પેદા થયા ને વધ્યા. વર્ણવ્યવસ્થા સમાજના વિકાસને અર્થે (એવમનાં હુ વિવૃધ્વર્યમ્) હસ્તીમાં આવી હતી; અને લોકહિત આજે એ માગે છે કે કેઈ પણ જાતના ધર્મરે કે આસવાપણુનો સંશય નાખતું થવો જોઈએ જેમ જેમ સમાજમાં અસમાનતા ઓછી થતી જશે ને સર્વ વર્ગો સમાનતાની કાંટિએ આવતા જશે તેમ તેમ આદર્શો વધારે ને વધારે સમાજજીવ્યાની ને સમાજઆજી થશે. સત્યયુગમાં એટલા ખાસરો તપ કરતા, ત્રેતામાં આજણો ને ક્ષત્રિયો બને કરતા,

દાપરમા દિન ગણાતા ત્રણે વર્ષો કરતા, અને ચોથા કલિયુગમા ચારે વર્ષો કરે છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, હિન્દુ શાસ્ત્ર-
અથો આજે સર્વ વર્ષના સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો ઉભયને માટે
ખુના મુના જોઈએ

વ્યાખ્યાનોનો આપણો ક્રમ પૂરો થયો છે. આપણે જોઈએ
છીએ કે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન એક પરમાત્માને માને છે, જોકે તેને
બ્રહ્મા બ્રહ્મા નામો અપાય છે. હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામા વર્ણો
ધણા છે, પણ સમાજ એ જ છે હિન્દુ રસ્તીમા અને
જાતિઓ ને ઉપજાતિઓ સમાયેલી છે, પણ એ સર્વવ્યાપી
ભાવના વડે એ એ સૂત્રે સંજાએલી છે વિનાશના પ્રમાર ધણા
ચાતના દેનામા આવે છે ખરા, પણ સર્વની પાછા આદર્શ
તો એ જ સાધનાનો વિચાર ખાલો છે સમાજના સખ્યા
બધ રૂપોમા આદર્શની અતર્ગત એમતા ગેરી છે હિન્દુધર્મની
કેન્દ્રવર્તી ભાવના શી છે, અને તેનો ધર્મ અને સમાજના પ્રશ્નોને
અગે પ્રયોગ કેની રીતે કરવામા આવ્યો છે, એનું પુનરાવર્તન
સક્ષેપમા આપીને આ વ્યાખ્યાનમાળા સમાપ્ત કરવી રીકે પડશે

વચ્ચે દ્વિતબાવ નથી. અતિપ્રાકૃતિક અથવા આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એ પ્રાકૃતિક તત્ત્વના કળરૂપ છે, ને પ્રાકૃતિક તત્ત્વ તેના મૂળરૂપ છે. હિન્દુ બાનના જીવન પ્રત્યેની એ વૃત્તિ છે જે માને છે કે દશ્ય અને પાર્થિવ જગતની અપાર વિવિધતા અદશ્ય અને શાશ્વત આત્માથી પ્રાણિત થયેલી છે, તેમથી પોપણુ પામે છે, ને તેને જ આધારે ટકી ગઢેલી છે.

પાપ, ભ્રમ અને કુરૂપતા એ અંતિમ શાશ્વત વસ્તુઓ નથી. પાપ બતાવે છે કે પુણ્યે હજુ કેટલી મજલ કાપવાની પડેલી છે. કુરૂપતા એ અધૂરી સુંદરતા છે. ભ્રમ એ સત્યના માર્ગમાં આવતો એક વિસામો છે, એક મુકામ છે એ બધાંને બટાવીને માણસે આગળ જવું રહ્યું છે. કોઈ પણ વિચાર સર્વોંશે ભ્રમાત્મક નથી કે જેથી તેનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો પડે. કોઈ પણ માણસ એવો સૌ ટકા પાપમય નથી કે જેથી તે હમેશની સજ્જને લાયક ગણાય ને તેને કદી ક્ષમા મળે જ નહીં કે તેના પાપ ધોનાય જ નહીં. કોઈ માનવી આત્મા તેના ઈશ્વરનિર્મિત અંતિમ મુકામે ન પહોંચે તો તેટલે અંશે નિશ્ચ નિષ્ફળ નીડડું. પ્રત્યેક આત્મા જગતના અન્ય સર્વ આત્માઓથી ભિન્ન અભાવવાળો છે, એટલે પાપીમા પાપી આત્માના નાસથી પણ ઈશ્વરની યોજનામાં ગામડું પડશે. નગ્ક જેવી કોઈ વસ્તુ હસ્તી ધરાવતી નથી; કેમકે નરકે એટલે એવી જગા બધા ઈશ્વર નથી; તેમજ નરક હોય તો એનો અર્થ એ પણ થાય કે જગતમાં એવાં પણ પાપ પડ્યાં છે જેને ઈશ્વરનો પ્રેમ ધોઈ શકતો નથી. ઈશ્વરનો નિરવધિ પ્રેમ એ જે નરી બનાવટી કલ્પના ન હોય તો જગતના સર્વ આત્માઓ મોક્ષ પામવાના જ છે એ વિષે લવચેશ શકા નથી. પણ એમ બને ત્યાં સુધી જગતમાં ભ્રમ અને અપૂર્ણતા કાયમ ગહેવાનાં. નિરંતર વિકાસ પામતા નિશ્ચમાં પાપ અને ભ્રમ અનિવાર્ય છે, જોકે તે ધીરેધીરે ઓછાં થતાં જાય છે ખર્ગાં.

ધર્મના વિષયમાં હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન આધ્યાત્મિક જીવનને શ્રેષ્ઠ કોટિનું માને છે, અને કહે છે કે માણુમ ઈશ્વરનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, પણ એ સાક્ષાત્કારનાં માણુસની બાપામાં થયેલાં વર્ણનોમાં વૈવિધ્ય હોય એ અનિવાર્ય છે. ઈશ્વરવાદના ઇતિહાસમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કંઠવા એક પછી એક રૂપક વપરાયાં જ કરે છે, ને છેવટે એવું જ્ઞાન થાય છે કે મનુષ્ય અને જગત ઈશ્વરરૂપી સત્માથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે, એ સત્માં જ પ્રતિષ્ઠિત છે, અને એ સત્ એ જ એમના જીવનનું મધ્યબિંદુ છે. મારા બગીચાના છોડ ઈશ્વરના સરજેલા છે, અને મારા પડોશીના બગીચાના છોડ તે શેતાને વાવેલું નીદણ હોઈ તેને આપણે ગમે તે બોગે નીંદી કાઢવું જોઈએ, એવી જો માન્યતા દ્વિતવાદમાંથી પેદા થાય છે તેનો હિંદુધર્મ અસ્વીકાર કરે છે. ઉત્તમ એ સાગનું શત્રુ નથી, એ ન્યાયે હિંદુધર્મ માન્યતાઓના સર્વ પ્રકારોનો સ્વીકાર કરે છે ને તેમને ઉચ્ચતર કોટિએ ચડાવે છે. જમ દૂર કરવાનો ઇલાજ માણુસોને જીવતા બાળવા કે લાકડીથી મારવાનો નથી, બળજબરી કે જુલમ કરવાનો નથી, પણ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને શાંતિથી ફેલાવવાનો છે.

વ્યાવહારિક ધર્મના વિષયમાં હિંદુધર્મ એમ સ્વીકારે છે કે કેટલાક માણુસો એવા છે જે ઈશ્વરને મોઢામોઢ જોના છૂટે છે, ન્યારે બીજા કેટલાક એવા છે જે એ જધાનું સત્ય જાણવાના પ્રયત્નમાં રાચે છે. કેટલાકને કર્મમાં શાંતિ લાધે છે, કેટલાકને વિરત્તિમાં. સર્વગ્રાહી ધર્મ જે એક જ મુકામે મહુને પહોંચવાનું છે તે મુકામને રસ્તે દરેકને દોરી જાય છે; કેમકે સહુ આરાધના તો એક જ દેવીની કરે છે, માત્ર તેને ધરાવવાની બેટ જુદી જુદી લાવે છે. આપણો પોતાનો વિશિષ્ટ ઉપાસનાવિધિ એ જ એક માત્રો ને એક છે એવું આપણે ન માનવું જોઈએ. સંપૂર્ણતાના પરમ પદને અહ્યારી તરીકે પામી શકાય,

ગૃહસ્થ તરીકે, કે સન્યાસી તરીકે, કેઈ પણ રીતે પામી શકાય એ જ રસ્તો સાચો ને ખીન ખોટા એવી દૃષ્ટિ રાખવી અયોગ્ય છે. સત પુરુષની સાધુતાને લીધે પરિવ્રતાનું સતીત્વ અને બાળની મુગ્ય વિદ્યોપના વિચાર જાતા નથી. તરેક ગુણની સપૂર્ણ અવસ્થા તે વ્યવસ્થા જ. ગીતામાં ભગવાને કયું છે કે 'જે મ્હં વિમૂનિમાન છે, સુન્દર છે, ઓગળી છે તે સર્વ ભાગ નેમના અમમાથી ખેં. ધોરું જાણુ *

કર્મનો નિરમ આપણો વડે છે કે વ્યક્તિગત જીવન એ મૃત્યુની માથે મમાસ થનારો એ- મનાવધિ નથી, પણ અનેક જન્મોની ધમ્માળ—બન્ધક—છે. આપણે પ્રવાસના અત લગી પડોચીએ ત્યાં સુધી આપણને નવી નવી તકો મળ્યા કરશે. આપણે અમુક બનમા કયું રૂપ લઈશ એનો આધાર આપણા પૂર્વજ્ઞ પર છે. સ્વર્ગ અને નરક એ એ અવિરત પ્રવાસમા ઉપની ને નીચની એવી અવસ્થાઓ છે. સ્વર્ગ અને નરક એ મ્હં તેનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિઓની બહાર નથી, તેમના અતગ્મા જ રહેલા છે. અતગ્તા પાપોનું પ્રક્ષાલન કરીને જ આત્મશુદ્ધિ થઈ શકે. પાપનું ફળ કુખ છે. બાના આદમે પ્રથમ પાપ કર્યું ત્યારથી માણસજાતના વ્યભારમા પાપ જન્મથી જડાયેલું છે, અને એકના સત મનું ફળ બીજો મેળવી શકે છે, એ નિપનાઓ આપણે છોડી દેવી જોઈએ. આપણું જીવનની જે અવસ્થામા મુભા તેમા આપણું કર્તવ્ય મરી છૂટલું જોઈએ. આપણને ઘણાખગને આપણો વ્યવસાય પસંદ કરનારી મનમાની છૂટ નથી હોતી. આપણા માતપિતા, આપણો દેહ ને આપણી માનસિક શક્તિઓ રંગેર જે વારસો આપણને મળ્યો હોય તેનો સારામા સારો ઉપયોગ કરવો એમા મુક્તિ રહેલી છે. દરેક પ્રમાણની શક્તિનો દરેક પ્રકારના

* यद् यद् विभूतिमत्तत्त्वं धीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छेत् त्वं मम तेजोऽक्षयमवम् ॥

વ્યવસાયનો જો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તે આપણને
પરમાત્મપદ સુધી લઈ જશે

પતિ અને પત્ની વચ્ચે સંપૂર્ણ શારીરિક તેમજ માનસિક
અને આધ્યાત્મિક એકત્રીય ઉપજાવવાના ને ટકાવવાના ઉત્તમ
સાધન તરીકે એકપત્નીવિવાહનો આદર્શ બતાવવામાં આવ્યો
છે ખરો, પણ ભિન્ન આદર્શો અને અભિરુચિઓ, ટેવો અને
કામનાઓવાળા લોકોની સ્થિતિ જોઈને વિવાહના બીજા
પ્રકારોની પણ છૂટ આપવામાં આવી હતી. વિવાહિત જીવન
ધીરેધીરે અને બહુ ધીરજપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને જ સુખી
બનાવવું જોઈએ પતિપત્ની વચ્ચે સંભાનની રિપમના એ
જો લગ્નવિચ્છેદનું પૂરતું દારણુ ગણાય તો આપણામાંના
ઘણાને છૂટાછેડા કરવા વારો આવે સ્ત્રીઓના કર્તવ્યો
પુરુષના કર્તવ્યથી ભિન્ન ગણ્યા છે ખરો, પણ સ્ત્રીઓ
પુરુષથી હલકી છે એવું સૂચન જરાયે નથી

તેને લીધે તે બીજા પ્રકારમાં પ્રવેશ કે પ્રગતિ કરી નથી શકતો. મજૂર ઠારીગરે પોતામાં ગહેની શક્તિઓને પોતાના કામ વાટે ખીનતી જોઈએ, અને એ કામ સમાજની સેવા કરવાની બાબતથી કરવું જોઈએ. કામ એ કારીગરી છે તેમજ સેવા પણ છે. આપણા નર્મિયડોનું કારણ એ છે કે સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાં એકતાની અગૃહ બાબત સ્ફુરતી નથી ને એ વર્ગોને એક સૂત્રે બાંધતી નથી.

આ હિંદુધર્મના કેટલાક કેદનર્તી સિદ્ધાંતો છે. હિંદુધર્મ જો આજે જીવતો હોય તો તે આ સિદ્ધાંતોને લીધે પણ એ બહુ જ ઓછું જીવે છે. જ્યાં એક ઠાણે ચેતન ખળખળ વહેતા ઝરાના જેવું રહેતું હતું ત્યાં આજે થાક અને નિષ્ક્રિયતા પ્રવર્તે છે. અમે આજે જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતા નથી, પણ જડ પરમાર્થની પેઠે પ્રનાહમાં ઘસડાઈએ છીએ, અને ભાવિની રાહ જોતા બેસીએ છીએ. અમારા પ્રાણ કીણ થઈ ગયો છે, આત્મા થાકી ગયો છે. અમારા રાજકીય પરિવર્તનોને લીધે અમે વિકાસના નિયમ પ્રત્યે દુર્લક્ષ થઈ હિંદુ સંસ્કૃતિ તેની જાહેજ્જવાનીના દિવસોમાં ચેતનથી ભરત હતી, સમુદ્રો ઓળંગતી, નસાહતો આપતી, અને જગતને શીખવતી તેમજ તેની પાસેથી શીખતી હતી. વિદ્વાનોમાં અને કનાઓમાં તેમજ વેપારવણ-માં, પદ્મમાં સૈંકા સુધી, તે જગતની સૌથી આગળ વધેલી પ્રજાઓથી પાઠગ નહોતી. આજે અમે પોતાની જાતથી કડતા લાગીએ છીએ, અને તેથી આત્મરક્ષા માટે અમારા ધર્મના કોયલાને વળગી રહીએ છીએ. જે કવચ વડે અમે જીવનની રક્ષા કરવા માગીએ છીએ તે કવચ જીવનનો વિનાશ રોગી ગણ્યું છે. વૃક્ષના અતર્ભાગની વૃક્ષા કુનારી છાન તેની નીચે ગડેના વૃક્ષના જીવન પ્રવાહના જોડા પી જ ચેતનાવાળા હોવી જોઈએ. તેણે વૃક્ષના વિકાસને રૂધિરો ન જોઈએ, પણ અદ્યતી જેમ મુગળા થાય

તેમ વિકસવું જોઈએ. જે સંસ્થા યા રૂઢિ માનવી વિકાસની એક ભૂમિકાને માટે યોગ્ય ને આરોગ્યપ્રદ હોય તે વિકાસની આગલી ભૂમિકાને માટે અધૂરી અને કદાચ ભયાનક પણ નીવડે. ‘હમેશાં આમ જ ચાલતુ આવ્યું છે’ એવો પુરાણ-પ્રિયતાનો પોકાર ફિલસૂફીમાં ને આચારમાં, અભિરુચિમાં ને નીતિધર્મમાં, રાજકારણમાં ને સમાજવ્યવસ્થામાં પ્રવર્તતા સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતની અવગણના કરે છે. એ સિદ્ધાંતનો પ્રાચીન હિંદુઓને બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો. ભારતવર્ષમાં અગણિત સૈકાંઓથી કાળ નિષ્ક્રિય ભ્રમો રહ્યો છે, અને જગતના આદિકાળમાં સમુદ્ર શોષાર્થ ગયો તે પછી કશું પરિવર્તન થયું જ નથી, એ દૃષ્ટતા સાચી ખોટી છે. જૂત-કાળની જોડે અનુસંધાન તો રહ્યું છે, પણ સાથેસાથે પ્રગતિ પણ થઈ છે. વેદોના ઢર્મકાંડવાળા, પ્રમાણમાં અણુધડ, ધર્મને દબાવીને તેનું સ્થાન લેવા માટે શુદ્ધ અધ્યાત્મજ્ઞાનની જે હિલચાલ ચાલી તેમાંથી જ ઉપનિષદોનો જન્મ થયો હતો. ઉપનિષદોની હિલચાલ જ્યારે તાત્ત્વિક વાદવિવાદમાં અટવાઈ ગઈ, જ્યારે ખંડનમંડનના જ્વરને લીધે ધર્મની અનિરુદ્ધ ભાવના મંદ પડી ગઈ, ત્યારે સત્તની સાદાર્થ અને નીતિનિયમની ભવ્યતાને વળગવાને ધૌર્ધર્મને લોકોને હાકલ કરી. લગભગ એ જ અરસામાં, જ્યારે વેદવાદ અને શાસ્ત્રચર્ચાની સંસ્કૃતિએ અને શુષ્ક પાંડિત્યે ધર્મને અમાનુષી મતમતાંતરરૂપ અને વિવાદાસ્ત બનાવી દીધો, અને આ અધરી વ્યર્થ ડાચાકૂટમાં પાડિત્ય ધરાવતા લોકોમાં હાસ્યજનક અભિમાન ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે ભગવદ્ગીતાએ શુદ્ધ હૃદયવાળાં સર્વને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લાં કર્યાં. કર્મકાંડીઓ જ્યારે જીવતા ધર્મને કડક વાદ અને મતની દીવાલો પાછળ કેદ કરી શક્યા ત્યારે આત્માના સાચા સંદેશવાદક એવા શૈવ અને વૈષ્ણવ સાધુસંતોએ, અને શંકર તથા રામાનુજ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ લોકોને જીવતા

ધર્મરની ઉપાસના કરવાનો બોધ આપ્યો. મધ્ય અને ચૈતન્ય, બસવ અને રામાનંદ, કૃષ્ણીર અને નાનકનો પ્રભાવ નાનોસૂનો ન હતો. વિચાર લો કે આચાર, એકેની બાબતમાં એકરૂપ, સ્થિરરચાવર, અચલાયતન હિંદુધર્મ જેવી કેઈ ચીજ કદી હરતીમાં હતી જ નહીં. હિંદુધર્મ એ નદી છે, સરોવર નથી; વિકસતું વૃક્ષ છે, પરિપક્વ ફળ નથી; વર્ધમાન પરંપરા છે, રથગિત ગતસંગથ નથી. તેના ગત ઇતિહાસ પરથી આપણને એમ માનવાને પ્રોત્સાહન મળે છે કે વિચારના ક્ષેત્રમાં કે ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં, બવિધ્યમાં કંઈ પણ બીડનો પ્રસંગ બિભો થશે તો હિંદુધર્મ તેને પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

કેટલાંક સૈકાના લાંબા શિયાળા પછી અમે હિંદુ-ધર્મની નવસર્જનભરી અનેક વસંત ઋતુઓમાંની એક આજે અમારી નગર આગળ ખીલતી જોઈ રહ્યા છીએ. અમારા પ્રાચીન ધર્મને અમે નવી આંખે જોવા લાગ્યા છીએ. અમને લાગે છે કે અમારો સમાજ ડામાડોળ સ્થિતિમાં પડ્યો છે. ઘણી ધીમ ઝાડી એવી જનમી ગઈ છે જે સુકાર્થ કે સડી ગઈ છે ને તેથી તેની સકાર્થ ચવાની જરૂર છે. હિંદુ આચારવિચારના નેનાઓનાં મનની પાકી ખાતરી થઈ છે કે આજના જમાનામાં હિંદુધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો જતા કરવાની જરૂર નથી, પણ વધારે જટિલ અને ગતિમાન એવી સમાજવ્યવસ્થાની ખાસ જરૂરિયાત જોઈને તે પ્રમાણે તે સિદ્ધાંતોનું નવેસર પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર છે. આવો પ્રયાસ એ હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાં પૂર્વે અનેક વેળા થઈ ચૂકેલી એવી ક્રિયાનું જ પુનરાવર્તન થશે. એવી પુનર્ધટનાનું કામ આજે ચાલી રહ્યું છે. ઝાડનાં મૂળ ત્યારે બિંડાં હોય ત્યારે તેનો વિકાસ ધીમો હોય છે. પણ જેઓ અંધકારમાં એક ઝીણી જ્યોત પણ પ્રગટાવશે તેઓ આખા આકાશને ઝગઝગાટ કરવામાં મદદ કરશે.